

Liberálpluralizmus és posztkommunizmus

GYÖRGY SCHÖPFLIN

LIBERAL-PLURALISM AND POST-COMMUNISM

301.15/.18

32.001

Introducing liberal democracy in the post-communistic countries after 1989. The democratic transformation of post-communistic systems is the condition of EU enlargement. The main problem of transformation: the democratic transformation does not happen through really democratic institutions. Anglo-Saxon interpretation of post-communism. The issue of identity relating to an individual or community. Multi-culturalism. Forms of ethnicity. Ethno-nation. Ethno-regionalism. Multi-ethnicity.

A közép- és kelet-európai liberálpluralizmus számos pilléren nyugszik, ezek közül a legfontosabb a liberáldemokratikus kormányforma megteremtése és annak 1989 utáni törvényessé tétele. A liberalizmus kommunizmus előtti elemei ugyan jelen voltak Közép- és Kelet-Európában, a gyakorlatban viszont a különböző területen jelentős mértékben nem liberális alakot öltöttek. A liberális demokrácia 1989 utáni meghonosítása az aránylag liberális alkotmányok és parlamentáris kormányzati rendszerek elfogadásában, az egyes szférák elkülönítésében és sok esetben az alkotmánybíróságok által hozott meglehetősen határozott döntések meglétében nyilvánult meg.

Az új rendszer elfogadásának okai mögött megtalálhatjuk a kommunizmus összeomlása által teremtett bizonytalan körülményeket, amelyek a liberálpluralizmus gyenge pontjaira is magyarázatot nyújtanak. A kommunista rendszer gyakorlatilag csődöt mondott, mivel működése és koherenciája fenntartásának gyakorlata belső akadályokba ütközött. Képtelennek bizonyult biztosítani önmaga újratermelését, elvesztette a törvényesítés képességét, de elsősorban – ami a vezetőket illeti – azt a képességét, hogy önmagát törvényesítse. Egyszóval a kommunista elit elvesztette a kormányzásra való képességét.

Egy ilyen leépülésnek nem kellett volna szükségszerűen összeomláshoz vezetnie. Ehhez még egy erőteljes, nyilvánvaló és közeli alternatíva is kellett, amely bizonyossá teszi, hogy a kommunizmust, ha eltűnik is, valami más – egy jobbnak tartott rendszer – váltja majd fel. A kommunista rendszer nemcsak egyszerűen elvesztette példa értékű és kötelező voltát, hanem – a kommunista időszakban érvényes olvasatban – e szerepében a liberális demokrácia bár csak misztikus és szimbolikus értelemben, de teljesen leváltotta.

Az 1989 utáni átalakulás egyik következménye az volt, hogy a Nyugat (Nyugat-Európa és Észak-Amerika) aktívan bekapcsolódott a frissen megalakult közép- és

délkelet-európai demokratikus rendszerek támogatásába, e kötelezettségvállalás megtartotta kezdeti lendületét, sőt az idő múlásával egyre erőteljesebbé vált. A nem szimbolikus értelemben vett Nyugat-Európa viszont igencsak különbözött az 1980-as években olyan nagy hatással bíró mitizált és szimbolikus „Európától”. „Európa” tulajdonképpen kétféle célt képviselt: egyrészt kulturális törekvést, másrészt az EU-tagságot – intézmények, gyakorlatok és szabályzatok rendszerével –, amelyben viszont a posztkommunizmus teljesen járatlan volt, és nem látta bennük szükségletei kielégítésének lehetőségét. Közép- és Délkelet-Európa államainak európai integrációja során, amely az Európai Unió keleti irányú bővítésének keretein belül szigorúan a koppenhágai kritériumok figyelembevételével zajlik, olyan alapkövetelmények felállítására került sor, amelyeket a posztkommunista államok – ha azt akarták, hogy a demokrácia melletti elkötelezettségüket komolyan vegyék – kénytelenek voltak elfogadni. Szlovákia esete Mečiar kormányzása alatt, Fehéroroszország, Horvátország Tudjman idejében vagy Szerbia esete világosan mutatták, mi történik, ha valamelyik állam egy „más” megoldást választ. A keleti irányú bővítés során a kelet–nyugati választóvonal mindkét oldalán azt az egyértelmű célt tűzték ki, hogy a posztkommunista rendszert egy ideális-típusú európai demokráciává alakítsák át.

Igen ám, de a liberális demokrácia és a demokratikus pluralizmus csak akkor működőképes, ha alapelvei összhangban vannak a tényleges politikai, társadalmi és kulturális valósággal. Az átalakítás folyamata – amelyet általánosságban, némileg félrevezetően „átmenet”-nek is neveznek – egy előre nem látott nehézséget is szült: maga a demokrácia és a konszenzus – a hatalomgyakorláshoz adott engedély – közti különbségtétel kérdését. Más szóval a posztkommunista rendszerek ugyan közmegegyezésen alapultak, e konszenzus rendszeresen kifejeződött a választások során és egyéb demokratikus intézményeken keresztül, a másik oldalon e rendszerek nem voltak demokratikusnak nevezhetőek, mivel igencsak híján voltak a demokratikus értékeknek. Név szerint a politikai szereplők részéről szembetűnő volt az önmérséklet, a higgadtság, a felelősségtudat és a folyamatok és szabályzatok iránti elkötelezettség hiánya.¹

Ebből a szempontból, ami ezeket a rendszereket illeti, nyilvánvaló szakadék uralkodott forma és tartalom között. A nyílt és megválaszolatlan kérdés tehát a forma és tartalom összehangolásának sebességére és sikerességére vonatkozott. E folyamat, amely az intézményi rendszer teljes átalakítását is maga után vonta, joggal mutatkozott fáradtságosnak és időigényesnek. Ebből a nézőpontból a régió társadalmi hátterének és kulturális értékrendjének, a múlt kevésbé vagy igencsak szívós örökségeinek megértése segíthet bennünket abban, hogy magyarázatot találjunk azokra a hiányosságokra és hibákra, amelyek a forma és a tartalom összehangolásának és az ezt követő, a demokratikus értékek kiépítése irányába tartó folyamata során kerültek felszínre. Az a tág értelemben vett kulturális környezet, amelyben a hatalom gyakorlása történik, az érdekek megnyilvánulnak, amelyben a nyelv működik, gondolkodástípusok alakulnak ki, újra alapvető fontosságú a közép- és délkelet-európai liberálpluralizmus problematikája szempontjából.

Ezzel kapcsolatban fontos két további tényezőre felhívni a figyelmet. Az első, hogy a posztkommunizmus angolszász elemzői gyakran keményfejűen, de érthető módon cipelik saját kulturális örökségüket – Bourdieu szavaival élve saját „doxá”-

jukat,² amely alatt az a ki nem mondott alapfeltevésük értendő, hogy a világban, amelyben élnek – és ebben az esetben a demokratikus világra kell gondolni –, ők folytatják a lehető legjobb gyakorlatot, amelyet mintegy belső mérceként is használnak a posztkommunista demokráciák sikereinek vagy bukásainak elbírálására.

Nem tudják és nem is akarják megérteni, hogy a demokrácia angolszász értelmezése, amelyet kiváltságosként tüntetnek fel, csak egy a demokrácia sokféle formái közül, hogy a régió hagyományai túlságosan is laza affinitást mutatnak az angol parlamentarizmus szellemi örökségével szemben, maga után vonva nézeteltérések egész sorát, s ezek tovább súlyosbodnak az Egyesült Államok tekintélye, hatalma és arra való hajlama által, hogy saját értékrendjére és gyakorlatára úgy tekintsen, mintha az a lehető legjobb, mint a értékű és egyetlen gyakorlat lenne. E hajlam készíti – talán nem tudatosan – az Egyesült Államokat arra, hogy saját elképzeléseit és intézményrendszerét a magáétól nagyon különböző politikai kultúrákra is ráerőltesse.

Az angolszász elemzőknek több idejük van az elmélkedésre, mint a politikusoknak, és kevesebb joguk van az amiatti mentegetőzésre, hogy nem vizsgálták meg elég tüzetesen a demokrácia sikerének vagy sikertelenségének belső kritériumait. Az angolszász elemzések legtöbbszörében felfedezhető a posztkommunizmus megfontoltságot igénylő megközelítésétől való tartózkodás, a túlzott automatizmus, ahogy készek az angolszász mintákat általános érvényűnek és általánosan használhatónak tekinteni.

Továbbá fontos tudatosítanunk azt, hogy Európa a demokrácia gyakorlatának és felfogásának nagyon széles körben mozgó változatait alkotta meg, ezek közül mindegyik a demokrácia elfogadott formájának minősül (vö. Norvégia vagy Portugália), és ha jobban belegondolunk, az Egyesült Államok bizonyos politikai gyakorlatai – mint például a halálbüntetés vagy a választási kiadások korlátozásának hiánya – elfogadhatatlanok az európai demokrácia mércéjével mérve. Közép- és Délkelet-Európa minden bizonnyal létrehozta saját, a többitől eltérő, ám mégis demokratikus normáit és elképzeléseit. Az eddigiek mind arra mutatnak, hogy a demokrácia sikerének vagy sikertelenségének kritériumait sokkal mélyebb és körültekintőbb módon kell meghatározni, semmint azt az angolszász elemzők javasolni hajlamosak.

A liberálpluralizmus kontextusán belül a legfőbb feszültséget a személyhez, illetve a közösséghez kötött kétféle identitás közötti viszony adja, valamint e kétféle identitás meglétének elutasítása. Minkét identitásformának megvan a saját autenticitása, mindkettő erkölcsi értékek forrása. Sokan osztják azt az előítéletekkel terhelt nézetet (hadd ne használjak erősebb kifejezést), miszerint a liberálpluralizmus és a belőle fakadó jogok és kötelességek nem terjeszthetők ki népcsoportokra. Meg kell jegyezni, hogy ilyen irányú elfogultságra főként angolszász és francia példák vannak („francia” alatt itt a jakobinus hagyomány örököseit és gyakorlóit kell értenünk, tekintet nélkül a helyszínre). A történelemben számos példát találunk a liberálpluralizmus kollektív, illetve egyéni etnikai identitásokat kiegyensúlyozni szándékozó változatára. Ezek közé tartoznak Otto Bauer és Karl Renner ausztromarxista elképzelései és ezek megvalósítása a két világháború közötti Észtszországban, az 1905-ös morva megegyezés, ennek bukovinai és galíciai megfelelői 1910-ben, illetve 1914-ben, a holland egyezmény, a svájci és finn megállapodások, a dél-tiroli model stb. E példák mindegyike a „konszociáció” fogalmába sorolható – e kifejezést

Arendt Lijphart vezette be olyan sikeres politikai rendszerek leírására, amelyek elfogadják, hogy a polgári jogok liberális értelmezése önmagában nem gondoskodik etnikai biztonságról.³

Amit ezzel kapcsolatban fontos megértenünk az az, hogy a kollektív identitás – amely közös jelentéseken, értékeken, a közös múlt és jövő érzetén, a közös mítoszokon és szimbólumokon alapul – behatárolhatja az egyén döntéseit, korlátozhatja a megismerés folyamatát, viszont univerzális struktúrával rendelkezik, még ha tartalmilag tág határok közt is mozog. Paradox módon az angolszász és francia liberális képzelt világ univerzalista állításai is ugyanúgy közvetlen etnikai eredetű előfeltételek terhét viselik. Ezt lehetetlenség megkerülni. Mindnyájan rendelkezünk etnicitással, mindnyájan az etnikai hovatartozásunk hatása alatt állunk, etnikai közösségünk szabályai befolyásolják meggyőződésünket, ki nem mondott ítéleteinket, a helyest a helytelentől elválasztó érzékünket, gondolkodási mintáinkat, a múlt és jövő strukturálására kialakult módszereinket. A mai világban az etnicitás egy hatékony plauzibilitás-struktúrának tekinthető⁴ (ezzel a kifejezéssel írja le Peter Berger a meggyőzések azon rendszerét, melyre egy adott közösség – saját maga megóvása érdekében – támaszkodik), és ha ennek ellenkezőjét állítjuk, csak önmagunkat vezetjük félre.

Mindez teljesen helyénvaló. Az viszont már nem, hogy az univerzalisták a szóban forgó etnikai örökség létét, illetve a plauzibilitás-struktúráink etnikumunk által való megtámasztását tagadják. A következő lépésben ugyanezek saját egyéni normáikat meg nem engedhető módon egyetemesnek kiáltják ki, majd ezeket más kultúrákra is ráerőltetik. A felvilágosodás utáni hierarchiában az egyetemes az egyéni fölött áll, és nincs különösebb figyelem szentelve e fölérendelés által az egyes kultúrákban véghezvitt rombolásnak vagy a különböző gondolatrendszerek és ezen álegyetemeség közti tényleges kapcsolat hiányának. Ebből a megközelítésből fakad az angolszász világ azon igyekezete, hogy bizonyos kollektív identitásokat legitimként fogadjon el (a franciáknál e lépés még várat magára), s ez nem más, mint az Európa többi részén bevett gyakorlathoz való felzárkózás.

Van itt egy másik probléma is. Tekintettel az Egyesült Államok kulturális tekintélyére és a posztkommunista államok gyöngeségére, a helyi posztkommunista elitek bizonyos mértékig hajlamosak – magukra „liberális” címkét ragasztva – futószalagon importálni az angolszász liberalizmust, közben figyelmen kívül hagyni azt a kulturális környezetet, amelyben e gondolatok fogantak. A jelenleg divatos multikulturalizmusról van szó. Az amerikai típusú multikulturalizmus egyes elemei nyilván értelmet kapnak az amerikai politika és társadalom erősen partikularizált kontextusában. E diskurzus és gyakorlat körültekinvés nélküli átvétele – minta, melyet nonprofit szervezetek és adományozók támogatnak, sőt sok esetben kikényszerítenek – a demokratikus értékrend kritériumait nem teljesítő, gyér eredmények felmutatására van ítélve.

A kollektív identitások – különféle etnikai csoportok kollektív identitása – legitim politikai tényezőként való elfogadása szükségessé teszi az etnicitás természetének közelebbi vizsgálatát. Az etnicitás különböző formákat ölthet. Az etnicitás olyan kollektív identitással rendelkező csoportra utal, amely saját IdőTér (a Koselleck és mások által használt kifejezés az események azon speciális tulajdonságát jelöli, hogy időhöz és térhez kötöttek, hogy miként kapnak értelmet a múltbeli események a kü-

lönböző időszakokban, ezek sebessége, helyszíne, helyszínekkel és személyekkel való azonosítása, tehát ilyen értelemben e tényező az emlékezet egy kulcsfontosságú alkotóeleme) definícióra tart igényt, saját körülhatároltságra, a határt nyilvánvalóvá tevő jelzésekre, a határforgalom felügyelésére, a csoporton belüli szolidaritásra és összetartozás-érzésre, az erkölcsi értékekre, az „én” és a „többiek” kollektív képviselőjére és az adott kultúra újratermelésében való részvételre.⁵ Amikor egy ilyen módon definiált csoport kifejezi a politikai hatalom iránti igényét, és ez a lehetőség a mai világunkban elkerülhetetlen, akkor az etnonemzet jelenségével állunk szemben, mivel ha az adott csoport már hozzálátott a politikai hatalom igényét kifejező folyamathoz, kulturális újratermelését a hatalom összpontosításával (képességei, hatékonysága és legitimitása összpontosításával) fogja kívánni biztosítani, illetve azáltal, hogy megfosztja a konkurens valóságdefiniáló erőket legitimitásuktól. Meg kell jegyezni, hogy az etnonemzet léte még nem vált ki független államiság elérésére irányuló folyamatot. Az ezredforduló Európájában külön figyelmet érdemel, hogy egy etnonemzeti csoport számára az önálló államiság elérése egy lehetséges, de nem szükségszerűen az egyetlen megoldás, ha a konzociációs lehetőségek nyitva állnak.

Az etnonemzeti csoportokhoz hasonlóan léteznek etnovallási csoportok is, amelyek az előbbtől csak annyiban különböznek, hogy más – például nyelvi – különbség híján vallásukat használják identitásuk jelképeként. Etnofolklorista csoportokat is ismerünk, ezek viszont a politikai hatalomhoz való hozzáférési esélyeik, illetve annak összpontosítására való képességeik tekintetében jelentéktelenek (példaként a németországi szorbokat vagy a lengyelországi kasubokat említhetnénk). Az etnoregionalizmuson belül a régióhoz való kötődést az identitás legerősebb mutatójának tekintik. Általában szükséges, hogy a kérdéses terület rendelkezzen egy bizonyos fokú politikai önállósággal, amely alapot nyújthat olyan mértékű hatalom összpontosításához, amely az ott élő etnoregionális identitást fölérendeltté, időben marandóvá, mindent áthatóvá, valóban példa értékűvé és kötelezővé teszi, különben a szóban forgó identitást más csoportok kerítik hatalmukba. Jó példa erre Svájc esete, ahol a 19. században a francia, illetve a svájci német nyelvet beszélők Franciaország, illetve Németország csábításának voltak kitéve, de a svájci állam addigra már megteremtette az egységes szolidaritást, az egyének szintjén az együvé tartozás és a közös identitás, történelem érzését, tehát képes volt ellenállni az anyanyelv nyújtotta kulturális vonzerőnek. Svájc példája viszont ritkaságnak számít. Azok a próbálkozások, amelyek földrajzi, esetleg történelmi alapon kísérelték meg az egységes szolidaritásérzés létrehozását, kevésbé voltak sikeresek, mint azok, amelyek ugyanezt nyelvi, államhatalmi és más tényezőkre támaszkodva próbálták megtenni.

A következő kérdés az, hogy a jó kétszáz évig tartó, a liberalisták által (és természetesen marxisták által, de nekik valamivel jobb kifogásaik vannak) folytatott állhatatos ellehetetlenítés és törvénytelenítés után egyáltalán miként maradhattak fenn etnikai identitások. Mi az etnicitás célszerűsége, mi a szerepe és mi a feladata mai világunkban? Ha elfogadjuk a célszerűség meglétét, következőképp feltételezhetjük, hogy az etnicitás megalkotja saját ésszerűségét is, amely megint csak definiálásra szorul. Az etnicitás legmélyén ott van a közösségek azon igénye, hogy koherenciát hozzanak létre, hogy a káoszból harmóniát teremtsenek.⁶ E koherencia nélkül az egyén elvesztené tájékozódását, illetve azon képességét, hogy a körülöt-

te lévő világ dolgaihoz és különböző élményeihez jelentést kapcsoljon, azokat megértse, s ily módon kiszolgáltatottá válna az érzékelési ingerek sokaságának – elvesztve a múlt, jelen és jövő felfogásának képességét. Az IdőTér nem alakulhatna ki, ahogy a nyelv sem. A világ jelek összefüggéstelen halmazává válna. Ezen kívül egy közösség erkölcsi szabályozása forrásaként is szolgál, olyan kötelező és módszeresen alkalmazott szabályok rendszeréről van tehát szó, amelyek biztosítják a következetességet és előreláthatóságot, hogy az egyén ezek segítségével hozhassa létre és magyarázhassa narratíváit és tartsa fenn a többiekkel megosztott létét.

Az erkölcsi szabályok törvényesítik a közösség létét, és összpontosítják a múltra, illetve jövőre kiterjedő hatalmat. Ezen túl a közösségi lét mint identitás meghatározza azokat a belső kritériumokat, amelyek elválasztják a helyest a helytelentől, a dicséretet a büntetendőtől, a sikert a sikertelentől, más szóval az ontológia a közös identitásban nyugszik. A kollektív identitások dinamikája alkalmazza és tartja fenn az erkölcsi szabályok és kritériumok rendszerét. Annak érdekében, hogy a rendszer ne legyen megkérdőjelezhető – ugyanis ez a rendszer koherenciáját kezdené ki –, a rendszer alappillérei szakralizálódnak, és mítoszok, szimbólumok, rituálék segítségével a doxa fenntartás nélkül elfogadott világába helyeződnek.⁷ Ez valószínűleg a kulturális újratermelés folyamata, és e folyamat, amint azt korábban sejtettük, megalkotja saját, mindenek fölött álló ésszerűségét, egy olyat, amely képes a liberális individualizmussal versenyre kelni.

A közösségek hajlandók a végletekig elmenni, hogy kollektív identitásukat és létüket megőrizték, valamint hogy annak újratermelését biztosítsák. Egy közösség, melynek nincs vagy csak nagyon szűk e fenntartás nélkül elfogadott implicit világa, valószínűleg nem érez késztetést, hogy kötelezettséget vállaljon saját jövőjével kapcsolatban, és az is valószínű, hogy – természetes folyamatnak tekintve – lemond a kulturális újratermelés gyakorlásáról. Ez az eshetőség nem volt ismeretlen az újkor előtti időkben – az etruszok vagy a kunok esete szolgálhatna itt példaként. Az újkorban viszont kevés példát találunk erre, talán a Man-sziget lakóit vagy az óporoszokat⁸ említhetnénk. De van itt még egy dolog, amire rá kell mutatnunk. Ha elfogadjuk, hogy az identitás axiómák soraként határozza meg kritériumrendszerét, ebből az következik, hogy az identitásnak szüksége van különbözőségekre, amihez képest definiálja önmagát. Ha ezt axiómaként fogadjuk el, megállapíthatjuk, hogy a multietnicitás problémáját nem maga az etnicitás alkotja, hanem az interetnikus kontaktusok vagy e konfliktusok kezelésének módjai.

Az utóbbi megjegyzés egy más, a heteroreprezentáció kontextusába helyezve is fontosságot nyer. Eszerint csakis a közösség tagjai hivatottak saját magukról és élményeikről beszélni – mások, a csoporton kívül állók nem, mivel az a hatalomgyakorlás nem megengedett módjának minősül.⁹ Vannak az elméleti tudományon belül olyan nézetek, miszerint a heteroreprezentáció – amikor két nem egyenlő csoport kapcsolatában az erősebb, hatalmát kihasználva, a gyengébbre erőlteti negatív sztereotípiáit – vagy alapjában véve rossz, vagy legalábbis erkölcsi szempontból elítélendő.¹⁰ Az eddig elmondottakból és a másság alaptermészetéből logikusan az következik, hogy heteroreprezentáció az etnicitás kikerülhetetlen velejárója, és ahelyett, hogy a tiltására törekednénk, inkább mint a jelenség irányítására képes stratégiát kellene alkalmaznunk. A tiltás csak a felszín alá juttatja, a kommunikáció burkolt és kódolt területei felé tolja az egészet, vagy – a rosszabbik esetben – egyene-

sen a doxa részévé teszi, ahol a közösség automatikusan működő feltevéseit, ítéleteit irányítja, és ahonnan már nincs az a posztmodern leleplezési technika, ami kipiszkálná.

A következőkben fontos lenne megvizsgálni a politikai intézményeknek a kulturális újratermelésben játszott szerepét. Az újkorban a politikai intézmények közül az államé a központi szerep. Itt az „újkor” hangsúlyt kap, mivel az államok a 16–17. századtól kezdve alapjukban alakultak át, ahogy az új ismeretek és technológiák által a szervezés és racionalizáció új, sokkal hatékonyabb eszközei váltak az állam számára elérhetővé.¹¹ A hatalomnak az állam szempontjából előnyös, radikális át-szerveződésének következményeképp az állam egyre nagyobb szerepet vállalt az identitás alakításának folyamatában úgy, hogy míg az újkor előtti időkben az állam által mozgatott identitásoknak aránylag kis jelentőségük volt, és a politikai hatalmat összefogó keretet a feudális rend és uralkodó család felé nyilvánított, a születési hierarchián (ritka esetben a képességeken) vagy valláson alapuló lojalitás alkotta, addig az újkori állam a konszenzust tette a hatalomgyakorlás alapjává. A nem konszenzus alapú hatalomgyakorlás bevezetésére tett újra és újra felbukkanó kísérletek – bár ezek közül néhány logisztikai vagy tervezési szempontból ígéretesnek tűnt – hosszabb távon rendre megbuktak, mivel képtelenek voltak az újkori társadalom alaptulajdonságának tekinthető, egyre növekvő mértékű összetettséggel megbirkózni. Ebből a szempontból nyilvánvalóvá válik, hogy az állam kulcsfontosságú közvetítő erőként szerepel a liberálpluralizmus gyakorlásának lehetővé tételében terén, ugyanakkor az államnak is szüksége van a civil társadalom liberálpluralizmusára, hogy elkerülje a hatalom monopolizálásából következő bürokratikus megerekedést.

A konszenzuson alapuló kormányzás az újkor előtti vagy a nem konszenzuson alapuló kormányzáshoz képest más viszonyt igényel a kormányzó és kormányzott között. E viszony fő sajátossága, hogy a kormányzottak az állam mindenk fölé álló ésszerűségét a doxájuk, a „természetes rend” alkotóelemeként fogadják el, létét nem vonják kétségbe. E konszenzus, e beleegyezés hiánya ténylegesen csökkenti az állam hatékonyságát, ami viszont kulcsfontosságú a koherencia fenntartása szempontjából. Hogy ezzel a kérdéssel kapcsolatban rövidre fogjuk a szót, a konszenzus megteremtésének leghatékonyabb módja az, ha az államhatalmat fenntartó konszenzust a közös kultúrára alapozzuk, fenntartva jellegzetességeit, alakítgatva és támogatva, hogy megteremtsünk és fenntartsunk egy szerves és szoros kapcsolatot kormányzók és kormányzottak között, egyszóval ha e konszenzust az etnicitásra alapozzuk. Ez kétségtelenül gondokat szülhet a multietnikus államokban, tehát gyakorlatilag Európa összes államában. Néhány esetben a multietnicitás problémáját az egyes, a többiekkel versengő etnikumok visszaszorításával oldották meg (pl. a franciaországi oxitánok esetében), más esetekben a multietnicitás és ennek elfogadása lett az állam (új) alapja (pl. Finnország), megint más esetben a multietnicitást figyelmen kívül hagyták vagy néhány alacsony színvonalú engedménnyel marginalizálták (pl. Skócia 1962-ig).¹²

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy az állam mint a koherencia létrehozásának eszköze érdekeltté válik saját maga újratermelésében, tehát nagyon nehézkesen fog engedményeket adni a vele versenybe szálló vagy az őt szétesésre kényszerítő erőknél. Ez magyarázatot nyújt arra az akár még liberális államokban is meglévő kelletlenségre, amellyel a domináns etnikai csoporttól eltérő etnikai identitások

által benyújtott követelésekhez viszonyulnak. Van a liberalizmusnak egy elméleti alapelve, miszerint az állam fenntartása csak addig ésszerű, amíg azt a polgárok is így gondolják, és ha a polgárok egy csoportja állhatatosan és hosszabb időn keresztül követeli a feloszlatást, a liberális államnak készen kell állnia e követelés teljesítésére. Ahogy azt a tapasztalatok mutatják, az államok mélységesen irtóznak a szétesés gondolatától.

A szétesés, tehát az állam bukásának lehetősége – elviselhetetlen kilátás, amely a inkoherencia kilátásával rémisztget – túlságosan is reálisnak tűnik. Mindenesetre az újkori európai állam sokkal esetlegesebb, mint amilyennek látszani szeretne. Az állam a stabilitás indokával privilegizált (bár e privilégiumok már nem a stabilitás szolgálatában állnak) történelmi képződmény, amely sokkal többször bukkott meg, mintsem azt az első látásra gondolhatnánk. Szigorú mércével mérve a 20. században egyetlen európai állam kivételével (Svájc) egyik sem volt képes az állam bukásának valamely formáját elkerülni. A bukás különböző formái közé tartozik az állam megszűnése (Osztrák–Magyar Monarchia, Montenegró, NDK, Szovjetunió), területének elvesztése vagy kibővülése – mindkettő alapjaiban bomlasztó jellegű (pl. az Egyesült Királyság, Németország, Franciaország), dekolonizációja, illetve idegen hatalom általi leigázása.

Az európai államok bukásának gyakorisága hátterében az áll, hogy területek feldarabolása, azok átengedése a 20. század politikájának elfogadott gyakorlatai közé tartoztak, és csak a hidegháború által bevezetett egyedülálló stabilitás miatt váltak látszólag elfogadhatatlanná, tehát a 1945–1989-es időszak volt az, amikor a létező államhatárok kivételes módon változatlanok maradtak. A hidegháború okozta stabilitás viszont időben behatárolt és bizonytalan volt. Végeredményként az államok sokkal nagyobb feszültségekkel találták magukat szembe határaikon, amelyeket elhamarkodottan és sok esetben ellentmondásosan húztak meg az 1918–1920-as Párizs környéki békék során. Az 1999-es koszovói háború jó példa e folyamat végkifejletére.

Nyugat-Európában 1945 után az államnak – számos körülmény kedvező összjátékának köszönhetően – sikerült közmegegyezéses alapon egy meglehetősen magas teljesítményszintet elérni. E körülmények egyike a nagy európai polgárháború (1914–1945) okozta sokk és trauma volt, illetve az 1945 utáni elit azon elhatározása, hogy soha többé nem engedhető meg ennek megismétlődése. Ezen kívül itt volt a hidegháború által biztosított ironikus stabilitás a maga példátlan fellendülésével és egy teljesen új tényállás kialakulásával, amikor az 1980-as évekre a nyugat-európai népesség négyötöde megmenekült a közvetlen szegénységtől, és a jóléti állam a többiek számára is biztosította, hogy nem kell éhezniük (ugyanaz nem mondható el a két világháború közötti évekről). Végleg eltűnt paraszti földművelés, az urbánus kultúra széles körű fejlődésnek indult, magában foglalva az olvasottság, a politikai kifinomultság és a társadalmi-gazdasági komplexitás fejlődését. A háború utáni időszakot kezdetben a politikai hatalom tényezőjeként megjelenő etnonemzeti identitások ellen való fordulás jellemezte, mivel ezekre mint a két világháború kirobbantó okaira tekintettek.¹³ Ezen időszak megtapasztalta az európai integrációt mint célt és mint módszert (lásd alább), és a demokráciának mint a legjobb (erkölcsi és gyakorlati szempontból is) politikai rendszernek való csaknem univerzális elfogadását, amelyhez 45 év sikereiből származó, egyre növekvő önbizalom

társult. A demokráciának az elfogadtatása a nem demokratikus, jobboldali, önkényuralmi kormányrendszerekkel csak táplálta ezt az önbizalmat.

Ezzel szemben Közép- és Délkelet-Európában a helyzet teljesen, sok szempontból minőségében volt különböző. Először is az a történelmi örökség, amely szerint az állam felépítésének folyamata a helyi elit és a nagyhatalmak közti versengés közepette zajlik, meglehetősen alacsony teljesítményszintű államok létrehozását eredményezte, ezek nyugati megfelelőiknél sokkal nehezebben voltak képesek a konszenzus biztosítására, és azt az általános hangulatot keltették, hogy a modernizáció megbukott, a demokrácia működésképtelen, és hogy a modernitás elkerülte ezen államigazgatásokat.¹⁴ A kommunizmus mint rendszer szintén kudarcra volt ítélve, mivel modernitás-konceptiójának alapját nem a konszenzus alkotta, strukturájában a végletekig le volt egyszerűsítve, és idegenül hatott. Mindent összevetve: a kommunizmus szemben állt a meglévő kultúrák alaptermészetével, képtelen volt hatékonyan mobilizálni akár az állam, akár a társadalom erőforrásait, és bár megteremtett valamiféle torz és kényszeredett modernitást, a hozzátartozó komplexitással együtt ideológiája szükségszerűen megakadályozta, hogy e komplexitás kezelésére gondolati és intézményi eszközöket is kifejlesszen. A legfontosabb szempont, hogy a kommunizmus képtelen volt a modernségből fakadó konfliktusok – az elképzelések, érdekek és intézmények természetes versenyének konfliktusai – kezelésére alkalmas módszerek kidolgozására, mivel ragaszkodott egy ideológiailag meghatározott nagyfokú homogenitás megőrzéséhez, tehát nem tudta megteremteni a komplexitás szülte problémák megoldását biztosító gondolati és egyéb, konkrét eszközöket.¹⁵

Mindez túlságosan is terméketlen talajnak bizonyult a liberálpluralizmus számára, de ez még csak a kisebbik rossz. Amikor a kommunizmus összeomlott, nem arról volt szó – ahogy azt akkoriban sokan gondolták –, hogy egy ideológia kimúlt, amelyet majd egy másik aránylag egyszerűen helyettesíthet. Mivel a kommunizmus megkísérelte létrehozni saját modernizmusát és a mindenütt jelenvaló állam egy egyéni változatát, hogy saját valóságdefinícióit és kizárólagos plauzibilitás-struktúráit ne is említsük, a kommunizmus mint ideológia bukása szükségszerűen a kommunista állam bukását vonta maga után. Következésképpen a posztkommunista állam egy alacsony teljesítményszintű és tekintélyű intézmény, amely azt a feladatot kapta, hogy levezessen egy, a struktúrákat, gyakorlatokat, hitrendszereket, erkölcsi szabályozásokat, attitűdöket, értékeket és törekvéseket érintő széles körű átalakítást. A kommunizmus ugyanakkor majdnem teljesen lerombolta a hatalomátvételi idején még meglévő, bár már akkor is elég gyenge civil társadalmat. Tehát a nyugati politikai közösségektől eltérő módon itt az etnicitás volt a közéletben a koherencia egyetlen tényleges forrása, a közösségek számára a többi közül magasan kiemelkedő, értelemmel bíró narratíva, az összetartozás és szolidaritás egyetlen alapja, a siker vagy bukás egyetlen, tényleges és általános támogatottságot élvező kritériuma.

Közép- és Délkelet-Európa új államai tehát – a mi szempontunkból mindegyik új, bár némelyik sokkal újabb a többinél (a jugoszláv térség államai, a balti államok, Szlovákia) – szinte a semmiből, meglehetősen silány nyersanyagból építkeznek, hogy megvalósítsák az oly régen áhított modernitást, azt a folyamatot, mely meglehetősen fájdalmas átalakításokat igényel. Az állam erőtlensége rendkívül megnehe-

zíti a törvényes hatalom megalapítását és működtetését, ami következőképpen az állammal szemben táplált bizalmat aknázza alá, tehát a liberalizmus esélyeit rongja.

A civil társadalom és ennek a liberálp pluralizmus keretein belüli működése a szakirodalom sokat tárgyalt témája. A posztkommunista világban a civil társadalom demokratizáló feladatot kapott, e feladatát azonban nem igazán teljesíti. Ez a kijelentés magyarázatra szorul. A szóban forgó civil-társadalmi entitások ugyan a demokratikus értékek hordozóinak tűnnek, e szerepükben azonban nem állják meg helyüket, általában nagyon gyenge alapokon nyugszanak, nem utolsó sorban azért, mert e társadalmak híján vannak olyan anyagi forrásoknak, amelyek hatékony érdekcsoportok és más hasonló csoporttevékenységek működését biztosítanák. Ezek – bizonyos értelemben ez még fontosabb – a legjobb esetben is csak félig civil entitások, mivel a társadalom egészének csak egy bizonyos részében fejtik ki hatásukat, önmagukra mint ideológiai, azaz pártideológiai érdekek képviselőire tekintenek, tehát nem a demokratikus értékek változatlansága vezérli őket.

Ráadásul a posztkommunista környezet civil társadalma (az állam gyengesége miatt) eleve nem működhet úgy, mint nyugati megfelelője. Erre hadd térjek ki részletesebben! A posztkommunista demokráciának alapot nyújtó gondolati hátteret erősen befolyásolta az 1989 előtti, a kommunista párttal szembeszálló demokratikus ellenzék gondolkozása. E demokratikus ellenzék felfogását két alapelv irányította. Az egyik szerint az állam a kommunista államot jelentette, amelyre hajlamosak voltak erkölcsi szempontból mint eredendően rosszra tekinteni, és emiatt a nyilvános szférát arra ítélték, hogy az állami irányítás szigorú jogi keretei nélkül működjön. A másik az arra való hajlandóság – ez a másik pólus –, hogy a társadalmat és a magánszférát az erkölcsök forrásának tekintse.

E demokratikus ellenzék számára nem volt világos, mi is az alapvető különbség a nyilvános és magánszféra között, és ami még szomorúbb, nem volt elképzelésük az államról sem azon kívül, hogy az az elnyomás eszköze.¹⁶ Ez sok szempontból érthető is, ha azt vesszük, hogy a demokratikus ellenzék ugyan politikailag képzett volt, ugyanakkor nem igazán értették az intézményi rendszer és különböző eljárás-módok szabályait, sem az államnak a törvényesség megőrzésében játszott kulcsszerepét, ami azt eredményezte, hogy a posztkommunista rendszer valamiféle hibriddé alakult – nagy, de gyönge államokká, amelyek óriási horderejű vállalkozásokba kezdenek, mint például saját maguk, az állami vagyon újraelosztásán keresztül való szétbontásába anélkül, hogy valamiféle egységes elképzelés létezne, mi is az állam, milyen is lehet egy igazságos társadalom, mely szabályok szükségesek és melyek fölöslegesek stb.¹⁷

Az eddigiekből az is kitűnik, hogy a meghonosodott demokráciával rendelkező államok és a posztkommunista államok közti közvetlen összehasonlíthatásnak nincs igazán értelme, hiszen a kétféle rendszert fenntartó kulturális háttér és értékrend teljesen különböző. A zsurnalizmus szintjén az összehasonlíthatás jó lehetőséget nyújt erkölcsi prédikációkra („a demokráciaellenesség a kelet-európaiak elidegeníthetetlen tulajdonsága”), időnként akár rasszista felhangokkal fűszerezve („származásuknál fogva hajlamosak a demokráciát tagadó magatartásra, irracionálisra, gyűlölködésre stb.”). Ez klasszikus esete a természetes metaforákra való támaszkodásnak, olyan gyakorlat, amely legtöbbször rejtett előítéleteket éltet.

A probléma ennél sokkal mélyebben gyökerezik. Nyugat-Európa államai és politikai közösségei nem valamiféle öröklött adottságaik, hanem tényleges történelmi és társadalmi tényezőik miatt voltak képesek liberális rendszerek létrehozására, ezek közül az egyik legfontosabb az idegen birodalom uralmának hiánya. A nem idegen kormányzók tapasztalata segítette megteremteni az alattvalók részéről a konszenzust, ami meghatározó szerepet játszott a mai magas teljesítményszintű állam felépítésében. E körülmény ugyanakkor azt is jelentette, hogy a kormányzó elit tekintélyes kulturális tőkével rendelkezett, amelyet a kormányzás és az ezzel párhuzamos önlegitimáció során kiaknázhathatott, és amely a hatalom elosztása során nagyfokú önbizalmat is biztosított számára. Ez a fajta dinamizmus a liberalizmus egyik meghatározó pillére, mivel a modernség magában foglalja a komplexitás szintjének folyamatos növekedését, ami másfelől a politika újdonsült szereplőitől megköveteli a hatalomhoz való hozzáférésre való alapos felkészülést.

Ezenkívül a nyugat-európai elit sokkal előnyösebb helyzetből tudta lefektetni a hatalomgyakorlás elsődleges, illetve másodlagos szabályait.¹⁸ Az elsődleges szabályok alkotják azokat a formális előírásokat, amelyek egy rendszer működését szabályozzák. Ide tartozik az alkotmány, ide tartoznak a választásokat irányító törvények, a konfliktusok kezelésére vonatkozó szabályok stb. A másodlagos szabályok az informális, íratlan játékszabályok, amelyek a doxa részeként belülről támogatják a rendszert, és ez szükségszerűen azt jelenti, hogy a politika minden egyes szereplője a többit bennfentesnek, a közösségen belülinek fogadja el, és ugyanannak a szabályrendszernek vesse alá magát. Tehát amíg a bejáratott demokráciákban e másodlagos szabályok akadálytalanul fejtik ki hatásukat, a posztkommunista környezetről ez nem mondható el. Itt valójában a különböző politikai ellenfelek mindegyike abból az alapfeltevésből indul ki, hogy ők az egyetlen igazság birtokosai, tehát a politika többi szereplőit, akik egy másfajta egyetlen igazságot képviselnek (a logikai ellentmondás szándékos), szükségszerűen a rosszindulat – vagy még valami annál is rosszabb – motiválja. A kompromisszum megteremtése ilyen körülmények között – látva, hogy a politikai különbözőségek ontológiai különbözőségekként értelmeződnek – rendkívül nehézé válik. E megosztottság a demokrácia alapértelmezésébe ivódik, amelyet – ahelyett, hogy széles körben elfogadott és kötelező szabály- és gyakorlatrendszerként értelmeznének – folyamatosan ideológiának és teológiának tekintenek.

A másodlagos szabályok hiánya vagy gyengesége azt eredményezi, hogy mivel a politika többi szereplőjére – potenciálisan minden más politikai szereplőre – mint elvenségre s nem mint versenytársra tekintenek, az olyan kulcsfontosságú demokratikus értékek, mint az önmérséklet, a visszacsatolás, a higgadság, az elkötelezettség, a felelősségtudat, a versengés létjogosultságának vagy az egymás mellett, párhuzamosan létező ésszerűségek elismerése, nem fejthetik ki megfelelőképpen hatásukat. A posztkommunista országok politikai pártjai valójában pontosan úgy tekintenek önmagukra – bár ezt tagadják –, mintha kommunista pártok lennének, amelyek az egyetlen ideológiailag meghatározott igazságot birtokolják. Emiatt – a nyugati gyakorlattól eltérően – a választásokon elszenvedett vereség, tehát a hatalom elvesztése esetén reális a veszély, hogy az adott politikai tömörülés addig elért eredményeit teljesen lerombolják, mivel az ellenfél az alapjaitól kezdve akarja majd átalakítani a rendszert. Ebből a szempontból érthetővé válik, hogy a hatalmon lévő

pártok miért nem engedhetik meg maguknak, hogy liberálisak és toleránsak legyenek. E körülmények arra ösztönzik őket, hogy a lehető legnagyobb politikai előnyre tegyenek szert, és hogy biztosítsák ennek visszafordíthatatlanságát. Fontos megértenünk, hogy ebben a leosztásban ez teljesen ésszerű viselkedés. Tehát hibás a posztkommunizmust posztmodern jelzővel illetni, épp ellenkezőleg, sok szempontból a modernizmus bár destruktív, de racionális változatáról van szó. Mindezek azt eredményezik, hogy a liberalizmus diskurzusa elakad a retorika szintjén, nem kis mértékben azért, mert e diskurzust egy bizonyos politikai áramlat kizárólagosan magáénak követeli. Ilyen körülmények között a bizalom kialakulásának nagyon kis esélyei vannak. Az intézményekbe és intézkedésekbe vetett bizalom nemcsak a kézzel fogható szabályozás tiszteletben tartásán nyugszik, hanem ugyanolyan mértékben a természetes szolidaritás mélyebb, fenntartások nélkül elfogadott értékein is.

Az eddig elmondottak érvényesek az etnikumon belüli politikára is. A dolog akkor bonyolódik igazán, ha a kérdést kibővíjük az etnikumok közötti kapcsolatokkal, mivel egy másik etnikumhoz való viszonyulás összehasonlíthatatlanul nagyobb bizalom- és szolidaritáshiánnyal, illetve a nem formális kommunikáció eltérő kódrendszereivel kapcsolatos problémákkal terhelt. Más-más etnikumok elsősorban eltérő doxa-háttérük tekintetében különböznek egymástól. A világ különféleképpen áll össze az egyes etnikumok számára, és mindegyikük meg van győződve arról, hogy ők folytatják a lehető legjobb, az egyetlen erkölcsi szempontból legitim gyakorlatot. Ennek fényében az állampolgárság formális biztosítása egy a jó irányba tett lépések közül, az etnikai kisebbségek tagjai számára nyújtott belépő a politikai rendszerbe, viszont igencsak kérdéses, hogy e formális belépést követik e további tényleges lépések. A válasz – amely igencsak szűrja a nyugati multikulturalisták (és keleti kollégáik) szemét – teljesen logikus: léteznek egymással párhuzamosan élő társadalmak minimális egymás közti átfedéssel, melyek elsődlegesen saját gondolatviláguk és gondolkodásstílusuk kialakításával és újratermelésével vannak elfoglalva, miközben más csoportokra ügyet sem vetnek.

Fontos, hogy mindez megtörténhet – ahogy meg is történik – egy és ugyanazon fizikai értelemben vett helyen, pl. egy város területén belül. Különböző etnikai csoportok tagjainak találkozása csak a felszínen, udvariassági rítusok szintjén zajlik. Nem létezik mélyebb szintű kommunikáció vagy megértés, főképp nincs a multikulturalisták által olyannyira kedvelt „osztózás”. Szemléletes példa e folyamatokra a romániai magyarok vagy az észtországi oroszok esete. A magyarok és a románok között az érintkezés minimális, udvarias és felületes, és ez még arra a bizonyos környezetre is vonatkozik, ahol ennél komolyabb kapcsolatokat feltételeznénk, pl. a kolozsvári egyetemre, ahol magyar és román nyelven egyaránt oktatnak.¹⁹ Ugyanilyen módon az észtországi oroszok, akiknek egyharmada rendelkezett állampolgársággal a kilencvenes évek végén, nagyon ritkán keverednek az észtekkel, külön kulturális intézményeik vannak, és minden jel szerint sokkal inkább saját kulturális újratermelésükkel, semmint a multikulturalizmussal vannak elfoglalva.²⁰

Figyelembe véve az intézmények, értékek és kulturális normák ilyen alacsony szintű egyezését, a posztkommunista államok liberálppluralista szénája még mindig jobban áll annál, mintsem az az első látásra tűnik. „Fasizmusról”, „ősi ellenségeskedésről” és „genetikusan öröklődő erőszakra és intoleranciára való hajlamról” szóló szenzációhajhász történetek ellenére a posztkommunista államok elkerülték az

etnikumok közötti háborúk kitörését – Jugoszlávia kivételével, ahol a sajátos, elkerülhető körülmények összejátszása nem tett lehetővé egy más, nem az állam totális összeomlásához vezető alternatíva közös kialakítását. A posztkommunista államok ugyan számos feszültséget produkáltak, ám ezekre mindig sikerült politikai megoldást találni. Hasonlóképp a politikai rendszer fejlődése a demokrácia kiépítése felé haladt, bár a demokratikus értékek tekintetében elég nagy hiányosságok mutatkoztak. Számos kormányzat váltotta egymást demokratikus választások eredményeként, és csak egy állam – Fehéroroszország – csúszott a totalitarizmus felé. Nyugati unszólásra az etnikumok közti kapcsolatokat sikerült valamiféle demokratikus struktúra köré rendezni, miközben tapasztalható volt a másság etnikumon belüli és etnikumok közti elfogadása irányába történő elmozdulás, amely széles körben, de gyakran kelleetlenül, az ideálistól távol eső ütemben zajlott. E folyamat alól az 1999-es koszovói háború szembetűnő kivétel maradt.

Az idő múlásával egy új probléma is a felszínre került. A régió mindegyik államának eltökélt szándéka volt az „Európához való visszatérés”, és ez nem csupán a Nyugat-Európát irányító szabályok elfogadását jelentette, hanem ezek gyakorlatban való alkalmazását is. Amíg a posztkommunista időszak első éveiben a nacionalisták és a különbözőségtől viszolygó egyéb csoportok részéről elegendőnek bizonyult annak deklarációja, hogy a régió demokráciája nem különbözik jelentős mértékben a nyugati demokráciától, ennek behatóbb vizsgálata és a koppenhágai kritériumokhoz való ragaszkodás gyakorlata, főleg a csatlakozási tárgyalások során, egy, a korábbihoz képest sokkal szigorúbb feltételrendszer felállítását eredményezte. Az nem volt ugyan teljesen világos, hogy az Európai Unió milyen mértékben volt hajlandó elnézni az elvárásokhoz képest meglévő különbségeket, de valószínűleg elég közel járunk az igazsághoz, ha azt feltételezzük, hogy az interetnikus kapcsolatok sokkal tüzetesebb vizsgálat alá kerültek, mint az etnikumokon belüli feszültségek.

Összefoglalva: Közép és Délkelet-Európában a demokrácia – mint konszenzus és mint értékrend – elsajátítása mindig nagyobb nehézségekbe ütközött, mint az várható lett volna, illetve mint a régió politikai rendszereit irányító közties állapot elbírta volna.²¹ A kérdés viszont, amit a posztkommunista régióból sokan feltettek, így hangzott: a posztkommunista demokráciát alacsonyabb rendűként kell-e kezelnünk mint a nyugati rendszereket. A kérdésre egyfajta válasz érkezett 1999-ben, amikor Ausztriában Jörg Haider Szabadságpártja (FPÖ), amely az európai középtől jócskán jobbra helyezkedett el, a választásokon a szavazatoknak jóval több mint egynegyedét szerezte meg. Ez ugyan Nyugaton az összevont szemöldököknél egy kissé erősebb reakciót váltott ki, néhány megfigyelő úgy nyilatkozott, hogy ha Haider bármelyik posztkommunista megfelelője éri el ugyanezt bármelyik posztkommunista országban, az érintett országba 24 órán belül EBESZ-küldöttség érkezne.

Ám amikor az FPÖ ténylegesen a kormánykoalíció részévé vált, az EU többi tagja az osztrák kormány bojkottja mellett kötelezte el magát. A kettős mérce kérdésének már eddig is elég nagy feneket kerítettek, de kimerítő politikai választ sajnos még nem kaptunk. Bizonyított tény, hogy a nemzetközi emberi jogok, főként a kisebbségek védelmét biztosító törvények tekintetében a különbség Nyugat- és Kelet-Európa között mérték- és nem jellegbeli,²² mégis Közép- és Délkelet Európát meghagyták abban a tudatban, hogy az emberi jogok érvényesítése Nyugaton automati-

kusan működő gyakorlat, míg a posztkommunista országokban ez egy felügyeletre szoruló folyamat. Ez a kettős mérce alkalmazásának egy nyilvánvaló esete.

A Haider-bojkott és ezzel kapcsolatban Pinochet kiadatásának kérelme egy újabb megválaszolatlan kérdést vetett fel: ha az FPÖ és a chilei diktátor fasisztoid saját-ságaik miatt elfogadhatatlanok, hogyan kezelje Európa ezek kommunista megfelelőit. Az emberiség elleni bűntettek végül is elszigetelten, nem túl feltűnő módon történtek, és a téma egy ideig fektetve volt. Ez Közép- és Délkelet Európa szempontjából megint csak nem volt szerencsés fejlemény, mivel azt is jelentette, hogy a történelmüknek és emlékeiknek a Nyugat nem igazán tulajdonít jelentőséget. Más szóval a kettős mérce alkalmazásának egy újabb esete kezdett kialakulni.

Elképzelhető, hogy a kettős mérce ezen alkalmazásai valójában legitim gyakorlatok voltak. A múlt hosszabb távú és közeli örökségének terhei, a posztkommunizmus negatív gyakorlatai, a demokrácia és autoritárius rendszert elválasztó vonalon való átlépés veszélye (pl. Szerbia esetében) mind a nagyfokú éberség indokoltságát hangsúlyozták. Míg ebből a szempontból a nyugat-európai demokráciában és liberalizmusban biztosak lehetünk, addig ugyanez nem mondható el Kelet-Európáról. Bár-hogy is vesszük, a helyi politikai kultúrák nagyfokú változatossága és az ebből következő, a szükséges siker-sikertelenség kritériumok különbözőségei miatt mindig is nehéz lesz megítélni, hogy a régió liberálpluralizmusa elérte-e már az elfogadhatónak nevezhető szintet.

Jegyzetek

1. A felsorolt jellemzők az alábbi forrásból származnak: Weber, Max: *Politik als Beruf. Gesammelte Politische Schriften*. Tübingen, Mohr Verlag, 19582, 493–548. p.
2. Bourdieu, Pierre Félix: *The Field of Cultural Production*. Cambridge, Polity, 1993.
3. Lijphart, Arendt: *The Politics of Accommodation*. Berkeley, University of California Press, 1968; Macartney, C. A.: *The Habsburg Empire 1790–1918*. London, Weidenfeld and Nicolson, 1968.
4. A kifejezés Berger, Peter: *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion* című könyvéből származik (New York, Doubleday, 1967).
5. On TimeSpace – lásd Koselleck, Reinhart: *The Temporalisation of Concepts. Finnish Yearbook of Political Thought*. Vol. 1 Jyväskylä, SoPhi, 1997, 16–24. p. és Boyarin, Jonathan (ed.): *Remapping Memory: the Politics of TimeSpace*. Minneapolis, University of Minneapolis Press, 1994. On boundaries – lásd Barth, Fredrik (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organisation of Culture Difference*. Bergen–Oslo, Universitetsforlaget, 1969. On moral worth – lásd Horowitz, Donald: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, University of California Press, 1985.
6. Eliade, Mircea: *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History*. London, Penguin, 1954.
7. Kertzer, David I.: *Ritual, Politics and Power*. New Haven CT, Yale University Press, 1988.
8. Bojtár Endre: *Bevezetés a baltisztikába: a balti kultúra régiségben*. Budapest, Osiris, 1997.
9. Heller Ágnes: *Az idegen*. New York–Budapest, Múlt és Jövő, 1997.
10. Said, Edward: *Orientalism*. London, Penguin, 1978.
11. Mann, Michael: *The Sources of Power: The Rise of Class and Nation-States 1760–1914*. Cambridge, Cambridge University Press, 1993; Scott, James C.: *Seeing*

- like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed.* New Haven, Yale University Press, 1998.
12. Schöpflin, George: *Nations, Identity, Power: the New Politics of Europe.* London, Hurst, 2000.
 13. McCrone, David: *The Sociology of Nationalism.* London, Routledge, 1998.
 14. Glenny, Misha: *The Balkans 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers.* London, Granta, 1999.
 15. Schöpflin, George: *Politics in Eastern Europe 1945–1992.* Oxford, Blackwell, 1993.
 16. Havel, Vaclav et al.: *The Power of the Powerless.* London, Hutchinson, 1985.
 17. Mastnak, Tomaž: Fascists, Liberals and Anti-Nationalism. In: Caplan, Richard–Feffer, John: *Europe's New Nationalism: States and Minorities in Conflict.* Oxford, Oxford University Press, 1996, 59–74. p.; Sztompka, Piotr: The Intangibles and Imponderables of the Transition to Democracy. *Studies in Comparative Communism*, 24, 3 (September 1991).
 18. Offe, Claus: Agenda, Agency and Aims of Central East European Transitions. In: Bianchini, Stefano–Schöpflin George (eds.): *State Building in the Balkans: Dilemmas on the Eve of the 21st Century.* Ravenna, Longo, 1998 és Offe, Claus: *Modernity and the State: East, West.* Cambridge, Polity, 1996.
 19. KAM. *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról.* Csíkszereda/Miercurea-Ciuc, ProPrint, 1995. A kolozsvári egyetemmel kapcsolatos megjegyzések 1998-as és 1999-es személyes látogatások alkalmával tett megfigyeléseken alapulnak.
 20. Tallinni interjú, 1999. július. Lásd még Lauristin, Marju–Vihalemm, Peeter: *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-communist Transition.* Tartu, Tartu University Press, 1997.
 21. Bauman, Zygmunt: After the Patronage State: a Model in Search of Class Interests. In: Bryant, Christopher–Mokrzycki, Edmund (eds.): *The New Great Transformation.* Routledge, 1994, 14–35. p.
 22. Bíró, Annamária: Westward Enlargement – Law and Enforcement: A Minority Rights Perspective from Central and Eastern Europe. In: Schöpflin, George (ed.): *The Westward Enlargement of Central Europe.* London, SSEES Occasional Paper, No. 43, 2000, 13–23. p.

(Fordította Bondor Sándor)

GYÖRGY SCHÖPFLIN

Liberal-pluralism and post-communism

The author in his study examines the situation of liberalism in connection with the post-communistic countries. He states that in Eastern- and Middle European countries introducing liberal democracy was the only alternative for the former communistic countries and it was seen in accepting relatively liberal constitutions and governmental systems and in separating certain spheres and in the decisions made by the constitutional court. „Europe” for these countries meant two types of goals: on the one hand it meant cultural ambitions, and on the other hand it meant EU membership. During the eastern direction enlargement of the EU on the both sides of the east-west dividing line, they set an unanimous goal, i.e. to transform the post-communistic system to an ideal-typical European democracy. And although the post-communistic systems were based on a consensus, and this consensus revealed regular-

ly during the elections and through other democratic institutions, on the other hand these systems could not be called democratic, because they lacked democratic values. At the same time the European democratic countries do not want to get aware that the Anglo-Saxon interpretation of democracy, that is stated as a privileged one, is only one of the many types of democracies, that the region's traditions show too loose affinities in contrast with the spiritual inheritance of the English parliamentarism that result a whole range of difference of opinions that consequently get even more serious by the US's authority, power, and its inclination to believe that its system of values and practice is the best, exemplary, and the only one.

Within the context of liberal-pluralism according to the author, the most pressure is given by the relationship between the two types of identities relating to the individual or community. Both forms of identity have their own authenticity, they both are sources of moral values. Many people agree with the opinion – that is full of prejudice – according to which liberalism and the rights and obligations arising from it can not refer to ethnic groups. The author then examines the issues of multi-culturalism and ethnicity.

Kisebbségi iskolaügy Kárpátalján a Csehszlovák Köztársaság idején (1919–1938)

(I. rész)

BÉLA GABÓDA
MINORITY EDUCATIONAL AFFAIRS DURING THE
CZECHOSLOVAK REPUBLIC (1919–1938) (I. PART)

371(477.87)“1919/1938”
376.7(477.87=945.11)“1919/1938”

Minority educational affair in Sub-Carpathia during the two World Wars. The Czechoslovak Republic's public educational affairs (more important regulations, laws). Teaching societies (associations) in Sub-Carpathia. Direction of educational affairs (educational districts). Nursery schools and national schools. Higher elementary schools. High schools. The history of the Hungarian Grammar School in Berehovo during the Czechoslovak Republic. Vocational schools. Hungarian children in foreign schools. Educational network of the city.

Kisebbségi iskolaügy Kárpátalján a két világháború között

Kárpátalja iskoláinak, közoktatásának és pedagógiai tudományos életének több évszázados történelme sok szempontból mindmáig feltáratlan. E témakörhöz tartozik többek között Kárpátalja nemzetiségi iskoláinak történelme is. Kárpátalja két világháború közötti közoktatásának és iskolaügyének témakörét az elmúlt időszakban több ukrán és orosz nyelvű monográfia és publikáció érintette. Külön témaként azonban a kárpátaljai nemzetiségi iskolák helyzetének – fejlődésének, avagy hanyatlásának – felmérése hivatalos statisztikai adatok felhasználásával magyar nyelven még nem történt meg. Ez a hiány természetesen nem pótolható egyetlen dolgozattal. Dolgozatomban kiindulási alapul a kárpátaljai, illetve a csehszlovákiai kisebbségi iskolaügyét és annak történeti hátterét vizsgálom, tekintettel az 1920–1930-as években formálódó intézményrendszer társadalmi vonatkozásaira, különös figyelmet fordítva a nemzeti öntudat fejlesztésének problémáira s azokra a visszatartó intézkedésekre a feltárására, melyek az 1919–1939 közötti évekre jellemzőek.

Az oktatási intézmények rendszerének alakulása Kárpátalján a témában jelölt időszakban tartalmilag és minden más vonatkozásában két ellentétes időszakra oszlik. Nevezetesen a csehszlovák (1919–1938) és a Magyarországhoz visszacsatolt-újraegyesített (1938–1944) időszakra.

Dolgozatunkban a vizsgált időszakra vonatkozó rendeleteket *A Csehszlovák Törvények és Rendeletek Tárából* (szerk. Pálesch Ervin, Eperjes, 1921) vettük. A vizsgált időszak feldolgozásának forrásai elsősorban másodlagos források. A két világháború közötti egyre erősödő magyar revíziós politika torzított a magyarországi megítélésen, majd 1945 után a demokratikus, a faszizmusnak ellenálló Csehszlovákiáról a „testvéri barátság” jegyében csak jót vagy semmit lehetett mondani. Így a két világháború közötti csehszlovák politikáról minden másodlagos forrást ennek tuda-

tában kell használnunk. A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) iratanyagai az adott időszakra vonatkozóan viszont még ma sem kutathatók.

Statisztikai adatok az iskolákkal kapcsolatban a vizsgált időszakban az 1920-as évektől jelentek meg (*Schematismus národných škôl a učitelů na Podkarpatske Rusi podle stavu ze dne 1. I. 1935*; *Školstvo na Podkarpatske Rusi*. Praha, 1938; *Národní školy v republice Československé dle stavu 31. prosince 1921*. Československá statistika. Svazek 6. Praha, 1923; *Statistický lexikon obcí v republice Československé. Zeme Podkarpatskoruska. Redny seznam míst podle zákona ze dne 14 dubna 1920. Čís. 225 SB. Zak. Anar.* Praha, 1937), ám azok elsősorban összesített adatokat közöltek a nemzetiségi iskolákról, összesített adatokból pedig nehéz bármiféle messzemenő következtetéseket levonni.

Adataim nem Kárpátalja egészére vonatkoznak – ezt a szórványhelyzetben élő magyarok iskoláztatása gyakorlatilag nem módosítja –, hanem az akkor is jelentős, illetve nagyrészt magyarok által lakott – a mai közigazgatásnak megfelelő – négy járásra, a Beregszászra, a Munkácsra, a Nagyszőlősi sereg és az Ungvárra, valamint azok székhelyeire vonatkoznak. A közölt adatok így is valóban tükrözik a korabeli helyzetet.

1. Közigazgatási vázlat

Mint ismeretes, Kárpátalja a magyar államiség kezdeteitől egészen 1919-ig a magyar állam részét képezte, függetlenül lakossága többnemzetiségű összetételétől. A gyökeres fordulat 1918-ban, az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása következtében állt be, melynek folytán létrejött a Csehszlovák Köztársaság. 1918. október 30-án az ún. turócszentmártoni szlovák nemzetgyűlés kimondta Szlovákia elszakadását Magyarországtól, és deklarálta csatlakozását a Prágában két nappal korábban kikiáltott Csehszlovák Köztársasághoz. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a mai Szlovákiának megfelelő területen 896 000 magyar nemzetiségű lakos élt, az 1921-es csehszlovák népszámlálás adatai szerint már csupán 635 000. Kárpátalján közel 104 000 a magukat magyar nemzetiségűeknek vallók száma 1921-ben, s a cseh országrészekén élő magyarokat is beleszámítva az 1918-as államfordulat után Csehszlovákiában 744 621 magyar nemzetiségű lakos élt (Popély 1991).

Kárpátalja 1919 májusától a Tanácsköztársaság leveréséig – 1919. augusztus 1-jéig – de facto már nem tartozott Magyarországhoz, hanem az intervenciós csapatok (cseh és román) megszállása alatt állt (Móricz 2001, 30–32). De jure azonban csak 1919. szeptember 10-én a Saint-Germain-en-Laye-ben kötött szerződés alapján lett Csehszlovákia része. A szerződési okmány II. fejezetének 10–13. cikkelyei kötelezik Csehszlovákiát arra, hogy Kárpátalja területén autonóm rutén tartományt létesítsen. „10. cikk. Csehszlovákia kötelezi magát, hogy a Kárpátoktól délre lakó rutének területét a Szövetséges és Társult Főhatalmak által megállapított határok között a Csehszlovák Államon belül olyan autonóm egység alakjában fogja megszervezni, amely a Csehszlovák Állam egységével összeegyeztethető legszélesebb körű önkormányzattal lesz felruházva. [...] 11. cikk. A Kárpátoktól délre lakó rutének területének külön tartományi gyűlése lesz. Ez a tartományi gyűlés fogja a törvényhozói hatalmat gyakorolni nyelvi, közoktatási, vallási, helyi közigazgatási és minden egyéb kérdésben, amelyet a Csehszlovák Állam törvényei hatáskörébe utal-

nak. [...] 12. cikk. Csehszlovákia egyetért azzal, hogy a rutén terület tisztviselőit a lehetőséghez képest e terület lakosai közül fogják kiválasztani. [...] 13. cikk. Csehszlovákia a rutén területnek megfelelő képviseletet biztosít a Csehszlovák Köztársaság országgyűlésében, amelybe e terület az alkotmánynak megfelelően megválasztott képviselőket fog küldeni...” (Botlik–Dupka 1991, 22; Móricz 2001, 35–41).

A szerződéssel mintegy 12 656 km² területet csatoltak Csehszlovákiához; Ung, Bereg, Ugocea és Máramaros megye túlnyomó részét. Kárpátalja területe ma kerekén 12 800 km², ugyanis 1945-ben Ung megye keleti sávját – a Szobranci és a Nagykaposi járás egy részét – a Szovjetunióhoz csatolták. Az 1919-es szerződés Ung megye 3230 km² területéből 3217 km²-t juttatott Csehszlovákiának 160 907 lakossal. Ungvárnak, a megyeszékhelynek ekkor 15 980 lakosa volt. Bereg vármegye 3786 km² területéből 3327 km², 236 611 lakosából 210 394 fő került a csehszlovák államhoz. Beregszásznak ekkor 12 898, Munkácsnak 16 518 lakosa volt. Máramaros vármegye 9716 km² területének mintegy 60 százalékát Csehszlovákia kapta, a többit Romániának ítélték. A megye lakóinak száma ekkor 357 705. Ugocea vármegye területe 1213 km², összesen 91 755 lakossal, amelynek nagyobb részét Csehszlovákiához, mintegy 40 százalékát Romániához csatolták (Botlik–Dupka 1991, 23).

Az említett négy megye, vagyis a főként délnyugati határsávban élő magyarság – Kocsis Károly szerint – a magyar államtól való leválasztását a román és a csehszlovák területek közötti vasúti összeköttetést biztosító, stratégiai jelentőségű Csap–Beregszász–Királyháza–Nevetlenfalu vasútvonalnak „köszönhette” (még Móricz 2001, 41; Ortoszkop 1993, 87). A hatalomváltás – a Kárpát-medence más területeihez hasonlóan – itt is jelentősen csökkentette a magyarság számát. Az 1921. februári első csehszlovák népszámlálás szerint Kárpátalján összesen 604 593 lakost vesznek számba, közülük 6862 főnek rendezetlen, illetve idegen az állampolgársága. A lakosság mintegy kétharmada, 372 500 fő rutén (benne igen kis mértékben, néhány ezer fő ukrán és orosz), 103 690 magyar – százalékarányuk a területen 17,35 (1910-ben még 30,6%) –, 19 775 „csehszlovák” (ebből 10 298 szlovák, 8477 cseh), a többi zsidó, román, német és egyéb nemzetiségű (Popély 1988, 145–175, Kocsis 1989, 435–438).

A valójában soha meg nem valósult rutén területi autonómia (a csehszlovák uralom két évtizede alatt, vagyis 1919–1938 között az önálló rutén nemzetgyűlés, a Szojm egyszer sem ülésezett) (Móricz 2001, 41–43; Himinec 1991, 43; Ortutay 1941, 94) mellett minden Csehszlovákiában lakó kisebbségi állampolgár egyéni s részben kollektív nemzetiségi jogait is garantálta a szerződés. A törvény előtti egyenlőség, az azonos polgári és politikai lehetőségek, a széles körű nyelvhasználati jog, valamint az anyanyelvi oktatás biztosítása mellett a faji, vallási vagy nyelvi kisebbségeknek joguk volt saját költségükön vallási vagy szociális intézményeket, iskolákat és más nevelőintézeteket létesíteni, vezetni és ellenőrizni. A szerződés kimondta azt is, hogy „azokban a városokban és kerületekben, ahol jelentékeny arányban élnek oly csehszlovák állampolgárok, akik faji, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartoznak, ezeknek a kisebbségeknek méltányos részt kell biztosítani mindazoknak az összegeknek az élvezetéből és felhasználásából, amelyek a közvagyyon terhére állami, községi vagy más költségvetésekben nevelési, vallási vagy jótekonysági célokra fordíthatnak” (Halmosy 1983).

A Csehszlovákiában élő nemzeti kisebbségek, így a magyarok jogi státusáról az ország 1920-as alkotmányának hatodik fejezete így rendelkezett: „A Csehszlovák Köztársaság minden polgára a törvény előtt egymással teljesen egyenlő és ugyanazon polgári és politikai jogokat élvezzi a fajra, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül.”¹ A kisebbségeknek nyújtott kollektív jogokról nem esett szó. Ugyancsak az alkotmány részét képezte a 122. sz. alatt becikkelyezett, a nyelvhasználati jog alapelveit szabályozó törvény. Eszerint a nemzeti kisebbségek azokban a járásokban, bírósági kerületekben és törvényhatósági városokban használhatták anyanyelvüket, ahol számarányuk legalább a 20%-ot elérte. Ezekben a területeken saját nyelvű beadványokkal fordulhattak a hatóságokhoz, s azok kötelesek voltak az ügyintézését a kisebbség nyelvén lebonyolítani. Ez a 20%-os arány viszonylagos garanciát jelenthetett volna a kisebbségi jogok egyik legfontosabbjának gyakorlására, ha a csehszlovák hatóságok nem akadályozták volna a legkülönbözőbb módokon e törvény megvalósulását. A zömmel magyarlakta területeket, ahol a magyarság számaránya meghaladta a 20%-ot, szlovák többségű községekkel kapcsolták össze, s így elérték, hogy a magyarok számaránya a nyelvhasználat szempontjából döntő 20% alá süllyedjen.² Hasonló módszerek alkalmazására bőven van példa a húszas évek Csehszlovákiájában (például a sokszor egymásnak is ellentmondó állampolgársági törvények és rendeletek esetében). A magyar kisebbség politikai, gazdasági és kulturális helyzetét alapjában meghatározó törvényeket akkor hozták, amikor e kisebbség szerveződése még éppen csak megindult.

Ami a kárpátaljai politikai viszonyokat illeti, a saint-germaini békeszerződés megkötése után a prágai kormány 1919. november 18-án ún. alkotmányos alapokmányt (Podkarpatszka Rusz alkotmánylevele, az Általános Szabályzat) adott ki az ideiglenes kormányzás megszervezésére Kárpátalján. A szejm helyett egy öttagú Orosz Önkormányzati Tanácsot alakítottak, amelynek tényleges hatalma nem volt. Feladatainak nem tudott eleget tenni, ezért a prágai kormány 1920 elején eltörölte az általános alkotmányt, s a terület ügyeit a csehszlovák kormány által kinevezett kormányzó fennhatósága alatt a prágai minisztériumnak rendelte alá. A vármegyék és a szolgabírói járások határait érintetlenül hagyták, 1926. július 1-jei hatállyal egyesítették a megyék területeit egyetlen megyévé Munkács székhellyel. Az 1927. július 14-én kelt törvény pedig 1928. július 1-jével életbe léptette a csehszlovák állam többi területein érvényes tartományi rendszert Ungvár székhellyel (Fedinec 1999; Cottely 1939).

A tisztviselők száma egyébként rövid idő alatt az osztrák–magyar időszakhoz viszonyítva ötszörösére-hatszorosára, a csendőröké és rendőröké a tízszeresére növekedett.³ A megyei, járási és jegyzői hivatalokban a vezető állásokat a Csehországból Kárpátaljára települt hivatalnokok, kisebb részben oroszok és ukránok töltötték be. A közigazgatásokban a cseh nyelvet vezették be hivatalos nyelvként.

2. A szlovák nyelv árnyékában

2.1. A Csehszlovák Köztársaság közoktatásügyéről (fontosabb rendeletek, törvények)

A Csehszlovák Köztársaság 1918 végén alakult két, jogilag különböző államrészből: egyrészt az ún. történelmi országrészekből (Csehország, Morvaország és Szilé-

zia), másrészt a Magyarországtól elszakított, Szlovenszko név alatt szereplő Felvidékből és Ruténföldből. Amott az osztrák állami érdekeknek, itt a hungarizmus szellemének megfelelő nevelő- és oktatómunka volt a közoktatás célja és kötelessége. Így folyt ez évszázadokon át. S minthogy egyrészt a történelmi országrészek, másrészt pedig a Felvidék és Ruténföld közt sem történelmi, sem néprajzi, sem nyelvi, de még közgazdasági érdekek sem voltak, a jelzett területeken élő népek között a szorosabb kapcsolat is hiányzott. Ugyanakkor Csehszlovákiának a megalakulása után a köztársasági gondolat harcot jelentett a monarchikus gondolattal szemben, amely utóbbi mind az Ausztriához kapcsolt Csehországban, Morvaországban és Sziléziában, mind az évszázadokon át Magyarország szerves részét képező Felvidéken és Ruténföldön a közjog alapkövét képezte. A köztársaság alapítóinak tehát egyik sürgős teendőjük az volt, hogy céljaiknak és érdekeiknek, valamint a köztársasági gondolatnak megfelelő reformokat hajtsanak végre, elsősorban pedig, hogy az addigi egész tanügyi rendszert gyorsan átszervezzék. Egyrészt az osztrák, másrészt pedig a magyar közoktatásügyi törvényeket kellett megváltoztatni, vagy legalább lényegesen módosítani. A soknemzetiségű Csehszlovákiában a cseh hegemonia biztosítása nem volt egyszerű feladat annak dacára, hogy bár a történelmi országrészekben a németek kisebbségben voltak a csehek mellett, mégis mindenütt a németek kultúrfölényét lehetett érezni, sőt a szorosan vett cseh nemzeti kultúra is a német kultúra gyökereivel táplálkozott, az elszakított Felső-Magyarországon pedig a hungarizmus gondolata volt a kultúra közös kútforrása. A csehek törekvése tehát az volt, hogy egy új kultúralapot teremtsenek meg, amely egyrészt a köztársaság létérdekeinek, másrészt pedig a cseh törekvéseknek megfelelnek.

A köztársaság alapítóinak tehát egyik sürgős teendőjük az volt, hogy céljaiknak és érdekeiknek, valamint a köztársasági gondolatnak megfelelő reformokat hajtsanak végre, elsősorban pedig, hogy az addigi egész tanügyi rendszert gyorsan átszervezzék. Ez az elv burkolt formában már az 1920. évi csehszlovák alkotmánytörvényben le van fektetve, s ezt az elvet a közoktatási kormányintézkedések fokozatosan érvényre juttatták egyrészt a felekezeti iskolák megszüntetésével, illetve államosításával, másrészt a vallásoktatás háttérbe szorításával. Ugyanis már az 1922. évben hozott 226. törvénycikk 3. §-a így intézkedik: „A felekezet nélküli tanulók vagy az állam által el nem ismert hitfelekezetű tanulók általában nem kötelesek hittan-tanításon részt venni. Más felekezetű tanulók a járási iskolaügyi hatóság által, Szlovákországban és a kisebbségi iskolákban az illetékes járási (kerületi) tanfelügyelő által ezen kötelezettség alól mentesíthetők, ha szüleik vagy ezek helyettesei ezt írásban vagy jegyzőkönyvben mondva kérik.” Ezzel a hittan az elemi és a polgári iskolákban a fakultatív tantárgyak közé soroltatott.

Ilyen körülmények közt természetes, hogy az egyházak minden erejükkel védték iskoláikat, mert a szabad szellemű, vallás nélküli, sőt vallásellenes oktatástól féltették a gyermekeket és az egész nép lelkivilágát, viszont az általános elszegényedés következtében nem voltak képesek a szükséges anyagi eszközöket előteremteni. A tanfelügyelők pedig mindig találtak okot egy-egy felekezeti iskola beszüntetésére, főképpen ha az magyar tannyelvű iskola volt. Megjegyzendő, hogy „a Pozsonyban székelő tartományi iskolaügyi hatóság tisztviselői karában, valamint a tanfelügyelők karban egyetlen magyar ember sem volt, de még csak olyan szlovák sem, aki méltányos, megértő viselkedésével méltó elismerést vagy a legcsekélyebb szim-

pátiát vívta volna is ki a magyarság előtt” – írta Sziklay Ferenc, a Szlovenszkói és Ruszinszkói Ellenzéki Pártok kultúrreferense. Az iskolabeszüntetés okai: rossz elhelyezés, túlzásfoltosság, a tanulók kis létszáma vagy az, hogy a földreform az iskolafenntartót birtokából kiforgatta, továbbá a tanítóhiány és a csehszlovák iskola érdekében folytatott agitáció.

Az új államhatalom a magyar iskolahálózat leépítését és visszafejlesztését, illetve párhuzamosan a „csehszlovák” iskolák gyors szaporítását tartotta egyik legsürgősebb feladatának (Popély 1998, 5). (A Felvidék szlovák többségű vidékein például a magyar iskolákat azok állítólagos magyarosító hatására való hivatkozással szüntették meg, illetve változtatták „csehszlovák” tannyelvűekké.) E nagy leépítésnek és átszervezésnek Anton Štefánek (1877–1964), a Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium Iskolaügyi és Nemzetművelődési Referátusának (Referát školtva a národnej osvety Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska) vezetője volt a végrehajtója. Ez a röviden és egyszerűen csak Iskolaügyi Referátusnak nevezett hivatal szorosan együttműködött a prágai Iskolaügyi és Nemzetművelődési Minisztérium szlovák ügyosztályával, döntéseit azonban attól függetlenül hozta meg. Az iskolaszervezés és -rombolás terén Anton Štefánek iskolaügyi referens mindenkitől függetlenül, teljhatalommal végezhetett dolgát. Neve rohamosan ismertté vált az egész Felvidéken (Kárpátalján is). Az ő utasítására változott szlovákká a magyar tannyelvű iskolák sokasága, vált állástalanná több ezer pedagógus. Anton Štefánek a szó legszorosabb értelmében élvezte a számára biztosított teljhatalmat. A nevezett referens néhány év elteltével a következő szavakkal jellemezte az impériumváltás utáni időben végzett munkáját: „Az elméleti előkészületre nem volt időm. Valamilyen tudat alatti ösztön állandóan azt a nótát duruzsolta a fülembe: Dolgozz gyorsan, mert nemsokára jönnek a jogászok és a bürokraták az ő pragmatikáikkal, tantervekkel, rendtartásaikkal, reformjaikkal stb., és lenyesegetik a szárnyaidat és hatalmat, amellyel rendelkezel” (Popély 1998, 5–6).

A cseh megszállás után a váltás és átszervezés egyformán sújtotta mind a népiskolai tanintézeteket, mind a középiskolákat, jóllehet kezdetben feltételezni lehetett, hogy az önmagát demokratikusnak hirdető államhatalom legalább a népiskolák vonatkozásában gondoskodni fog a méltányos rendezésről.

Az első reformokat a tanügy terén már az 1918. december 10-én hozott 64. törvénycikkkel léptették életbe, tehát a Felvidék megszállásának második hónapjában. Ez a törvény feljogosította a kormányközegeket, hogy bármely állami, önkormányzati vagy egyházi funkcionáriust, tanárt és tanítót elbocsáthassanak, levéltárakat és gyűjteményeket zár alá vehessenek. Ezt a jogot alaposan ki is használták a tanerők elbocsátásánál és kiutasításánál.

Az 1919. április 3-án hozott (majd április 15-én közzétett) 189. törvénycikk („a népiskolákról és magán tan- és nevelőintézetekről”) új elemi és polgári iskolák létesítéséről intézkedett. E jogszabály méltányos alkalmazása jelentős mértékben elősegítette volna a magyar iskolák egy bizonyos részének fennmaradását a vegyes lakosságú vagy akár szlovák többségű területeken is, persze az akkor még többnyelvű és többkultúrájú városokban. A törvény első paragrafusá világosan és közérthetően leszögezte: „Nyilvános elemi népiskola minden olyan községben szervezhető, amelyben háromévi átlag szerint legalább negyven tanköteles gyermek van, ha az iskolaközségben nincsen olyan tanítási nyelvű nyilvános iskola, mint amilyen ezen

gyermekek anyanyelve.” A törvény azt is kimondta, hogy ezekben az iskolákban a tanítás nyelve nem lehet más, mint a tanulók anyanyelve. Az idézett törvény második paragrafusa értelmében „minden olyan nyilvános iskola mellett, amely az iskolaközösségben az 1. §-ban feltüntetett viszonyok között szerveztetik, vagy jelen törvény hatályossága előtt szerveztetett, és amelyet az iskolaközösségből legalább négyszáz gyermek látogat, nyilvános polgári iskola szervezhető, és pedig fiútanulók, vagy leánytanulók, vagy pedig vegyes nembeliek részére (koedukációs alapon).” Ebből a polgári iskolába 4 km-es körzetből kell felvenni a jelentkező tanulókat, ha egy osztályban a tanulók száma nem haladja meg a nyolcvanat. A törvény további paragrafusai azt is kimondták, hogy az elemi és polgári iskolák kategóriájában a fent jelzett feltételek mellett magán tan- és nevelőintézetek is létrehozhatók, amelyekre azonban szintén vonatkozik az állami felügyelet; ezen iskolák ugyancsak jogosultak a nyilvános iskolákkal egyenértékű bizonyítványok kiadására.

Magyar szempontból volt azonban ennek a törvénynek egy hiányossága, ugyanis annak 15. §-a kimondta, hogy: „Ezen törvény Csehországban, Morvaországban és Sziléziában kihirdetése napján lép hatályba. Rendeletileg fog megállapítani, hogy ezen törvény Szlovenszkon mikor lép életbe.” A csehszlovák állami és iskolaügyi hatóságok ezt a nagyon is jelentős iskolatörvényt a volt magyar területeken végül is soha nem léptették életbe. Ez azért történt így (ezt aényt Anton Štefánek iskolaügyi referens sem rejtette véka alá), nehogy a magyarok éppen e törvényre hivatkozva követelhesék az elemi és polgári iskolák meghagyását, illetve a bezártak újraindítását (elsősorban a városokban), amennyiben ehhez biztosítani tudják a törvényben megállapított gyermeklétszámot. Elveit azonban a megszállt területeken is alkalmazták, így Kárpátalján is. Ugyanis az országos iskolatanács azzal a joggal élhetett, hogy bármely iskolát feloszlatott (9. §), ha az illető iskolában negyvennél kevesebb tanköteles volt. Ezt nem is mulasztották el megtenni, ellenben létesítettek csehszlovák iskolákat olyan helyeken is, ahol negyvennél kevesebb cseh vagy szlovák tanköteles akadt. Ez lehetővé tette, hogy a Szlovenszóra (Felvidékre és Ruténföldre) tömegesen tóduló csehek számára azonnal cseh iskolát állítsanak fel olyan vidéken is, ahol a magyarok voltak többségben.

A Csehszlovák Köztársaság iskolarendszerében az impériumváltás után sem szűntek meg a Monarchia idejéből származó különbségek: a cseh országrészben az osztrák, Szlovenszkon (Felvidéken és Ruténföldön) pedig a magyar iskolaügyi törvények és egyéb jogszabályok maradtak életben. Az unifikáció ezen a téren vontatottan haladt előre, és leginkább abban nyilvánult meg, hogy fokozatosan a Szlovenszóra (Felvidékre és Ruténföldre) is igyekeztek kiterjeszteni a cseh országrészben hatályos oktatásügyi jogszabályokat.

A Szlovenszkon (Felvidéken és Ruténföldön) tehát kezdetben, érvényben maradtak a régi magyar jogszabályok. Mindamellett az oktatásügyi problémák operatív intézése kezdettől fogva a szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium kebelében belül létrehozott Iskolaügyi Referátus hatáskörébe tartozott.

A pozsonyi Iskolaügyi Referátus által kibocsátott rendeletek sok esetben a prágai Iskolaügyi és Nemzetművelődési Minisztérium rendeleteit, határozatait és utasításait ismételték meg, és továbbították azokat a felvidéki iskolák igazgatói, illetve a tanfelügyelőségek felé. A Referátus saját hatáskörén belül meghozott önálló döntései és határozatai leginkább Szlovenszóra (Felvidék és Ruténföld) iskolarendszeré-

nek minél tökéletesebb „magyartalanítását”, illetve „csehszlovák” színezetűvé és eszmeiségűvé való átszervezését célozták.

Szlovákia iskolarendszerének irányítási és felügyeleti gyakorlatában szervezeti-
leg 1922 első felében következett be jelentősebb módosulás. 1922. február 8-án az Iskolaügyi és Nemzetművelődési Minisztérium a csehszlovák minisztertanács be-
leegyezésével kibocsátotta az 1203-pres. sz. rendeletét, amellyel módosította az or-
szág rész iskoláinak addigi igazgatási és felügyeleti rendjét. E rendelettel közös hi-
vatallá vonták össze a Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium Iskolaügyi és Művelődés-
ügyi, valamint Egyházügyi Referátusát, s azt a prágai Iskolaügyi és Nemzetművelő-
dési Minisztérium alá rendelték. Az átszervezett hivatal új neve így hangzott: Iskola-
ügyi és Nemzetművelődési Minisztérium Pozsonyi Referátusa (Referát Ministerstva
školsťv a národné osvety v Bratislavě). A Referátus vált Szlovákiában (Felvidéken és
Ruténföldön) az oktatásügyi tárca legmagasabb fórumává. Rendeletei, határozatai
és döntései egyenértékűek voltak a prágai Iskolaügyi és Nemzetművelődési Minisz-
térium által kibocsátott ilyen jellegű intézkedésekkel. A Pozsonyi Referátus határo-
zatai ellen egyedüli fellebbezési fórumként csak a prágai Legfelsőbb Közigazgatási
Bíróság jöhetett számításba.

A következő években is sorozatban születtek azok a jogszabályok, amelyeknek
kimondottan unifikációs jellegük volt, vagyis Szlovákiának még az impériumváltás
előtti magyar időkből örökölt iskolarendszerét igyekeztek összhangba hozni a cseh
ország részben fennálló állapotokkal.

Újabb jelentős reformokat léptetett életbe az 1922. évi 226. törvénycikk (1922.
július 13-án fogadták el, és augusztus 21-én hirdették ki), amely a szlovákiai „nem-
zeti iskolák” kategóriájába tartozó elemi iskolai oktatást lett volna hivatott átalakí-
tani a cseh ország részben meghonosodott minta szerint. A 226/1922. sz. törvény
(közismert nevén egyszerűen csak kis iskolatörvény – malý školský zákon) alapgon-
dolata: a köztársasági polgár demokratikus szellemben való nevelése. E célból a
népoktatási intézetek (elemi és polgári iskolák) tananyagát új tantárggyal bővítették
ki, nevezetesen az államismerettel kapcsolatos állampolgári neveléssel. Ez magá-
ban foglalta a csehszlovák állam gazdasági, kulturális és politikai berendezésének
és viszonyainak, nemkülönben a polgári jogoknak és kötelességeknek ismeretét.
Ezért a tankönyvek átdolgozása, az iskolai felügyelet átszervezése és szigorítása
vált szükségessé, továbbá rendes tantárgyak közé sorolta a csehszlovák nyelvet,
amennyiben ez még – mint az iskola tanítási nyelve – nem szerepelt.⁴

A törvény maximálta az egy osztályteremben oktatható gyermekek létszámát. Az
elemi népiskolák vonatkozásában az osztályonkénti maximális gyermeklétszámot az
1922/1923-as tanévvel kezdődően s az 1926/1927-es tanévvel bezárólag 80 fő-
ben állapította meg, majd az 1927/1928-as tanévtől ennek a számnak 65–70, az
1932/1933-as tanévtől pedig 50–60 (50 fő az egyosztályos iskolákban) főre kellett
csökkennie. A *polgári iskolák* maximális osztályonkénti gyermeklétszámát ugyan-
csak 80, 70 és 60 főben állapította meg, az elemi népiskolákéival azonos csökken-
tési időhatárok szerint. Ha a tanulók száma valamelyik osztályban a legmagasabb
számot túllépte, ideiglenesen párhuzamos osztályt kellett létesíteni. Ám ha az ide-
iglenes párhuzamos osztály három évig fennállt, akkor állandósították.

A törvény leglényegesebb intézkedése az volt, hogy az ország egész területére
vonatkozóan kimondta a *nyolcéves általános tankötelezettséget*, illetve a volt ma-

gyar területek hatosztályos elemi népiskoláinak nyolc évfolyamos „mindennapi” iskolákká való bővítésének elvét. Az iskolalátogatást illetően semmilyen könnyítésnek nem volt helye. Mivel azonban nyilvánvaló volt, hogy e törvény végrehajtására Szlovákiában a szűkös iskolai kapacitás miatt, illetve megfelelő számú képesített tanerő hiányában csak fokozatosan kerülhet sor, a törvény úgy rendelkezett, hogy a nyolcéves „mindennapi” tankötelezettséget itt csak öt év türelmi időn belül, vagyis legkésőbb az 1927/1928-as tanév megkezdéséig kell életbe léptetni.

Az elemi és polgári iskolák esetében továbbképző iskolákat vagy tanfolyamokat kellett létesíteni a 14–16 év közti korban lévő ifjúság számára, s ezek látogatása kötelező volt, amennyiben ezen ifjúság ipari és kereskedelmi továbbképző iskolákban, mezőgazdasági, népoktatási iskolákban vagy egyéb felsőbb, illetve szakmai szakiskolákban nem képezi tovább magát. Tekintettel arra, hogy Csehországban az elemi iskolai tanulók nagy része középiskolákban vagy különböző szakiskolákban tanult tovább, alig volt elemi iskola, melyben a hetedik és nyolcadik évfolyam tanulójának száma az egy osztály tanulójának maximális létszámát elérte. Sőt, ritka volt az elemi iskola hatodik osztálya is. Csehországban tehát az elemi iskolai tanfolyam tulajdonképpen a hatodik osztállyal végződik. Morvaországban és Sziléziában is csak 20 elemi iskola van (1928), melyben hetedik osztályt és csak egy volt, ahol a nyolcadik iskolai osztályt meg lehetett nyitni. Szlovénzskón és Kárpátalján a hetedik és nyolcadik elemi iskolai osztály megnyitása különösen az egyházi iskolák létét fenyegette, mivel az egyházak az anyagi eszközök hiányában új terhet nem bírtak el.

A tanítók és tanítónők fiúkat és leányokat minden fokú és nemű elemi és polgári iskolában taníthattak, ám a pedagógusi állások felét tanítóknak, másik felét pedig a tanítónőknek kellett betölteniük.

A kis iskolatörvény megalkotása után az elemi és polgári népiskolák vonatkozásában egyelőre nem történt semmilyen lényegesebb változás. A törvény hatékonyságát és egységes értelmezését elősegítendő került sor 1925. április 4-én a 64/1925. sz. kormányrendelet kibocsátására, amely azonban csakis az elemi népiskolákra vonatkozott, a polgári iskolákat nem érintette. A kormányrendelet pontosította a kötelező és fakultatív tantárgyak oktatásának szabályait, meghatározta az iskolaorvosok munkakörét és kötelezéseit, szabályozta az iskolai vallásoktatást, részletekbe menően megszabta az új iskolai osztályok megnyitásának, illetve a már létezők megszüntetésének feltételeit, valamint leszögezte a nyolc évig tartó kötelező tankötelezettség tényét, és felsorolta annak alkalmazható változatait.

A kormányrendeletnek formális szempontból nem volt semmilyen nemzeti töltete, elvégre annak mindegyik rendelkezése egyformán vonatkozott a Csehszlovák Köztársaság valamennyi elemi népiskolájára. A jogszabály 10–15. §-ai rögzítették viszont az új iskolai osztályok megnyitásának, illetve a már létezők megszüntetésének feltételeit, s a paragrafusok közvetve már több buktatót is rejtettek magukban, amelyek rosszindulatú alkalmazása negatívan befolyásolhatta a magyar nyelvű oktatás helyzetét.

Ugyancsak a 226/1922. sz. kis iskolatörvény folyamaként született meg 1925. június 18-án a 137/1925. sz. kormányrendelet, amely a polgári iskolákat lett volna hivatott szervezetileg hozzáigazítani a cseh országrészek ilyen típusú iskoláihoz. *A kormányrendelet leglényegesebb módosító intézkedése abból állt, hogy a szlovákiai polgári iskolákat az 1925/1926-os tanévvel kezdődően háromévfolyamos tanin-*

tézettké (a csehországi minta szerint) változtatta, amelybe azonban a tanulók már nem az elemi népiskola negyedik, hanem csak az ötödik évfolyamának elvégzése után iratkozhattak be. A kormányrendelet viszont azt is kimondta, hogy az új típusú polgári iskolák igazgatói kellő érdeklődés esetén negyedik osztályként egy további egyéves tanfolyamot is beiktathatnak saját tanrendjükbe, de csak abban az esetben, azt a helyi viszonyok indokoltá teszik, illetve ha ennek meg van az iskolafenn tartó részéről a költségvetési fedezete.

A magyar oktatásügy egyik fontos mozzanata volt a *szlovák nyelv kötelező tantárgyként való bevezetése* Szlovákia magyar tannyelvű iskoláiban. A *Csehszlovák Köztársaság Alkotmánylevelének 131. §-a világosan kimondta, hogy az államnyelv oktatása a nemzeti kisebbségek iskoláiban is kötelezővé tehető.* A pozsonyi Iskolaügyi Referátus ennek megfelelően már 1921. január 27-én kelt 2698/I. sz. határozata értelmében Szlovákiában az 1921/1922-es tanévtől valamennyi kisebbségi (magyar, rutén és német tannyelvű) iskolában bevezetendő volt a szlovák nyelv kötelező oktatása. Az idézett határozat mindjárt az első mondatában leszögezte, hogy *a szlovák nyelv már mindegyik közép- és polgári iskolában ott van a kötelező tantárgyak sorában, bár tanítása igencsak nagy nehézségekkel jár, mivel a magyar, rutén és német iskolák tanulói vagy egyáltalán nem beszélik ezt a nyelvet, vagy csak nagyon hiányosan.* Az idézett referátusi határozat az 1879: XVIII. tc. 4. §-ra való hivatkozással kimondta, hogy a soron következő 1921/1922-es tanévtől Szlovákia valamennyi *nem szlovák* (tehát magyar, rutén és német) *tannyelvű elemi népiskolájában heti 3-3 órában tanítandó a szlovák nyelv.* Vagyis az oly sokat szidalmazott magyar törvényt a politikai helyzet módosulása után a hatalom már a saját javára igyekezett alkalmazni. Annak idején ugyanis az 1879: XVIII. tc. rendelte el, hogy Magyarországon a nem magyar tannyelvű népoktatási tanintézetekben kötelező a magyar nyelv oktatása. A *szlovák nyelv kötelező oktatásának bevezetéséről hozott határozat egyformán vonatkozott mind az állami, mind a nem állami elemi népiskolákra.* Az Iskolaügyi Referátus végül a határozat utolsó mondatában felhívta a tanfelügyelőségek figyelmét, hogy ezen a téren haladéktalanul tegyék meg a szükséges intézkedéseket.

A pozsonyi Iskolaügyi Referátus 1921. augusztus 20-án fogadta el *a szlovák nyelv tanításának kerettantervét*, s azt a hivatalos közlöny szeptember 1-jei számában hozták az iskolák tudomására. „Minden iskola igazgatósága tartozik ezen tervet részletesen (amennyiben lehetséges, tanórákra beosztva) kidolgozni, s folyó év szeptember végéig az illetékes tanfelügyelőségnek jóváhagyás céljából előterjeszteni” – utasította a pozsonyi Iskolaügyi Referátus a magyar elemi iskolák igazgatóit. A kerettanterv értelmében a szlovák nyelv az elemi népiskola második évfolyamától vált kötelező tantárggyá. A kötelező szlovák nyelvoktatás hivatalosan megfogalmazott célkitűzése az volt, hogy „minden csehszlovák állampolgár elsajátítsa a nyelvet”.

A szlovák nyelv oktatása a Szlovákia magyar tannyelvű elemi iskoláiban azonban a tanügyi hatóságok minden igyekezete ellenére csak nagyon vontatottan indult be a tanévben. A magyar tanítótság túlnyomó többsége ugyanis semmilyen szlovák nyelvi ismerettel nem rendelkezett. Tankönyvek sem álltak az iskolák rendelkezésére, így egyáltalán nem meglepő, hogy a színmagyar környezetben az éppen csak a szlovák nyelv alapjaival ismerkedő magyar tanítók többsége gyakorlatilag tehetetlen volt

e nyelv terén. Az első „vezérfonal” a szlovák nyelv tanításához ugyan már 1921-ben megjelent a magyar elemi népiskolák tanítói számára. De Wessely Lajos *Bevezetés a szlovák nyelv tanításába* című könyvecskéje csak néhány egyszerű szlovák nyelvű mintaleckét tartalmazott egy rövid szótári résszel, a függelékben pedig a szlovák nyelvtan vázlatos áttekintésével.

Bár a magyar tannyelvű polgári, valamint közép- és szakiskolákban a szlovák nyelv kötelező tantárgyként való oktatását már az 1921/1922-es tanév folyamán mindenütt bevezették, az illetékesek ennek ellenére úgy látták jónak, hogy külön törvény is szabályozza az államnyelv oktatásának kérdését a köztársaság valamennyi kisebbségi (nem „csehszlovák” tannyelvű) középiskolai és tanítóképző tanintézetében. Az 1923. június 8-án elfogadott 137/1923. sz. törvény ezért ismételten kimondta, hogy az 1923/1924-es tanévtől az államnyelv kötelező tantárgy a köztársaság valamennyi ilyen jellegű tanintézetében. Az idézett törvény viszonyt azt is kimondta, hogy a „csehszlovák” tannyelvű középiskolákban is bevezethető a nemzeti kisebbségek nyelvének oktatása, akár kötelező, akár fakultatív tantárgy formájában. Ennek elrendelése az iskolaügyi és nemzetművelődési miniszter jogkörébe tartozik. Erre azonban Szlovákia egyetlen „csehszlovák” tannyelvű tanintézetében sem került sor.

A hatalom a magyar iskolákban működő tanítókat (mint minden közhivatalnokot) állami hűségeskü letételére kötelezte. Ennek kötelező voltát az 1919. augusztus 26-án kelt és szeptember 2-án kihirdetett, az elemi és polgári iskolák tanítóságának szolgálati esküjéről szóló 495/1919. sz. kormányrendelet mondta ki, amely az eskü szövegét és az eskütétel módját is meghatározta. A magyar pedagógusok nagy többsége azonban egyszerűen megtagadta a „szolgálati eskü” letételét. Arra hivatkoztak, hogy mivel az elszakított területek sorsa-mértéke még nem tekinthető véglegesnek, a tőlük megkövetelt eskü is megalapozatlan és törvénytelen. E kérdés azonban továbbra is napirenden maradt. Magának a hatalomnak a magatartása és eljárása sem volt egységes és következetes ebben a vonatkozásban. Ezzel a kérdéssel a Nemzetgyűlés is kénytelen volt végül foglalkozni, és 1920. február 12-én megalkotta a 103/1920. sz. törvényt, amely közzététele napján, 1920. február 25-én vált hatályossá. A törvény értelmében mindazok az elemi és polgári iskolai tanítók, akik az 1919. augusztus 26-án kelt 495/1919. sz. kormányrendelet értelmében nem tették le az előírt szolgálati esküt, egy hónapon belül kötelesek voltak megtenni azt. Az idézett törvényben előírt fogadalom szövege csaknem azonos volt a 495/1919. sz. kormányrendelet által megállapított eskü szövegével, azzal az eltéréssel, hogy amíg az előző kormányrendeletben ún. szolgálati esküről (služební přísaha) volt szó, addig az új törvény – valamivel enyhébb a fogalmazásban – csak szolgálati fogadalomról (služební slib) beszélt. Tény viszont, hogy a törvény szövege már konkrét büntető szankciót is tartalmazott, amennyiben kimondta, hogy aki nem jelentkezik időben fogadalomtételre, elveszíti állását és mindenféle jogigényét a fizetésre, nyugdíjra és végkielégítésre mind saját személye, mind családja számára.

A magyar nemzetiségű tanítók azonban továbbra is vonakodtak bármiféle államilajalítási kinyilatkozás megtételétől, és így tömegesen fosztották meg magukat hivatásuk gyakorlásának lehetőségétől. Egy részük folyamatosan áttelepült, esetenként elmenekült vagy a kiutasítási parancsnak engedelmeskedve távozott Magyarországra területére, a helyben maradtak pedig kénytelenek voltak pályát változtatni.

A szlovenszkói és a kárpátaljai elemi és polgári iskoláknál alkalmazott tanerők, akik legkésőbb 1918. december 31-ig valamelyik magyar képzőben nyertek oklevelet, az 1920. évi 276. tc. szerint csak akkor alkalmazhatók, ha legkésőbb 1923. december 31-ig a csehszlovák nyelvből és a honismeretből speciális (nosztrifikációs) vizsgát tettek.

Az állami tanítók (elemi, polgári) fizetését az 1919. évi 274. tc. rendezte, mely szerint a tanítók fizetése a többi állami alkalmazott fizetésével volt egyenlő, és a legalsó fokon a XI. rangosztállyal kezdődött. Az előléptetés a XI., X., IX. osztályban háromévenként, a többi osztályokban négyévenként történt. A teljes szolgálati idő 35 év. A községi vagy felekezeti iskoláknál működő tanerők állami segílyt kaptak, amely fizetésüket az állami tanítók fizetésének színvonalára emelte, de csak azokat, akiknek magatartását és működését az állami tanfelügyelő közegek kifogástalannak minősítették, ellenkező esetben a már élvezett segílyt is megvonhatták. Az államilag segílyezett iskolák tanítói megkapták segílyképpen azt a különbözetet, amely fizetésük és az állami alkalmazottak fizetése közt volt.

Az 1920. évi március 26-án kelt 181. számú kormányrendelet a törvényt a szlovenszkói és az 1923. évi február 8-án kiadott 25. szám alatti kormányrendelet a törvényt a Ruténföldön működő iskolákra is kiterjeszti.

A népoktatás fejlesztése körül a történelmi országrészben három társadalmi szervezet szerzett magának érdemeket. Nevezetesen a cseh U. M. S. (Központi Iskolai Matica), a német Kulturverband és a lengyel Macierz. Ezeknek az egyesületeknek a működése főképpen olyan vidékekre terjedt ki, ahol az ott lakó nemzeti kisebbség segítése és megóvása vált szükségessé, hogy be ne olvadjon a többségbe. Itt aztán az illető egyesületek állítottak és tartottak fenn iskolákat. 1927-ben az U. M. S. 286, a Kulturverband pedig 100 ilyen elemi iskolát tartott fenn.

A szlovák kultúrpolitika ezzel szemben főleg három dologra törekedett: 1. a városok magyar és idegen jellegének az eltüntetésére; 2. a határszéli és szórványban élő szlovákok gazdasági és kulturális megsegítésére, 3. a szlovák nemzeti vagy állami szempontból fontos kisebbségi vidékek elszlovákosítására. Az ennek szellemében tevékenykedő *Slovenska liga* (a Ligáról részletesebben lásd a 2. 4. pontot) 1936. február 9-én a következő határozatokat hozta: 1. az osztályok tanulóinak maximális létszámáról (50–60) szóló 226/22. 5. §. törvény ne vonatkozzék a határszéli iskolákra ott, ahol a tanulók nagy része nem bírja a szlovák nyelvet; 2. a magyar többségű falvakban a magyar nyelvet mint nem kötelező tantárgyat tanítsák; 3. a kisebbségi vidékeken az állami és más közalkalmazottak szlovák iskolába küldjék gyermekeiket; 4. a Slovenská liga gondoskodik arról, hogy a szlovák iskolák szegény diáksága ne csak tanszerekkel láttassék el, hanem ruhával is... (Vájlak 1939).

A népoktatási intézetek állapotát az 1927/1928-as tanévben a következő statisztika mutatja (1. táblázat).

Az iskolán kívüli oktatásról az 1918. évi 67. tc. gondoskodik, melynek értelmében az egész Csehszlovák Köztársaság területén „az állampolgári nevelés céljából” díjtalan tanfolyamokat rendeztek. Ezért minden nagyobb vidéki központban a közművelődési egyesületek kiküldötteiből s más szakképzett egyénekből külön kollégiumok létesültek, melyek valamennyi körzeti községben tanfolyamokat rendeztek. Az 1919. évi 430. tc. pedig elrendelte, hogy minden politikai község köteles népkönyvtárt létesíteni. Csehországban, Morvaországban és Sziléziában 1928-ban 11 638

ilyen népkönyvtár volt (3 682 410 kötettel), Szlovenszón 3451 és Ruténföldön (Kárpátalján) 271. ⁵

1. táblázat. Népoktatási intézetek Csehszlovákiában 1927–1928

Az oktatás nyelve	Az iskolák száma	A tanulók létszáma	A tanítók létszáma
Elemi iskolák			
csehszlovák	9 544	955 916	23 714
kisorosz (ruszin)	500	62 714	800
német	3 202	299 869	7 908
magyar	789	14 417	1 409
lengyel	76	9 005	239
román	2	295	4
héber	5	293	10
többnyelvű	74	20 483	5 600
Polgári iskola			
csehszlovák	1 274	206 528	5 600
kisorosz (ruszin)	8	1 532	43
német	406	55 894	1 536
magyar	14	1 763	46
lengyel	3	539	15
többnyelvű	17	5 362	144

Megjegyzés: Az óvodák és bölcsődék száma az egész köztársaságban 1585 (Csehországban 763, Morvaországban és Sziléziában 655, Szlovenszón 127, Ruténföldön [Kárpátalján] 40) volt.

Az elemi és polgári iskolai tanítók képesítéséről az 1920. évi 276. tc. intézkedett. Eszerint az elemi iskolai tanítóképzés 65 tanítóképzőben történik (ezek közül 46 állami), melyekben a tannyelv a csehszlovák, illetőleg a cseh, mert a tanárok úgyszólván kivétel nélkül csehek és ilyenek a tankönyvek is. Van aztán 11 német, 1 lengyel és 4 rutén tannyelvű tanítóképző. A magyaroknak 1927-ig csak egy tanítóképzőjük volt, a pozsonyi Orsolya-zárdában. 1927-ben egy magyar tanítói tanfolyamot szerveztek a pozsonyi magyar középiskolával kapcsolatban. Ennek fenntartási költségei a költségvetésben 28 000 cseh koronával vannak felvéve. Az állami költségvetésben felvett 55 tanítóképző közül 37 koedukációs intézet.⁶

A kereskedelmi szakoktatás szolgálatában állottak a *kereskedelmi akadémiák* (3 évfolyam), *kereskedelmi középiskolák* (2 évfolyam) és *kereskedelmi továbbképző iskolák*. A kereskedelmi akadémiába felvételi vizsga nélkül kerülhettek be azok a tanulók, akik a középiskola negyedik osztályát jó eredménnyel elvégezték. Azonban olyan tanulók, akik a tanítási nyelvből, matematikából vagy földrajzból csak elégséges tanjegyet kaptak, az illető tantárgyból felvételi vizsgát voltak kötelesek tenni. A negyedik polgári osztályt jeles eredménnyel végzett tanulók a tanítási nyelvből, matematikából és földrajzból szintén felvételi vizsgát tettek. A kereskedelmi iskolába felvehetőek voltak a középiskola negyedik osztályát elégséges eredménnyel vagy a polgári iskola negyedik osztályát jó eredménnyel végzett tanulók. Azonban a tanítási nyelvből, számtanból és földrajzból felvételi vizsgát kellett tenniük. A kereskedelmi továbbképző iskolába a felvételhez az utolsó iskolai bizonyítvány is elégséges volt. Ebben az iskolában a tanítás szeptember 1-jén kezdődött, és két éven át naponta 8-tól 10 óráig tartott. A Csehszlovák Köztársaságban az 1926/1927-es

tanévben összesen 103 kereskedelmi iskola működött. A tanítási nyelvet illetően 62 csehszlovák, 1 rutén (ruszin), 28 német, 5 magyar, 7 vegyes tannyelvű iskola volt. Kereskedelmi továbbképző iskola 68 volt, ebből Csehországban 43, Morvaországban és Sziléziában 15, Szlovenszón 9 és Ruténföldön (Kárpátalján) 1. A tanítási nyelvet illetően 41 csehszlovák, 23 német és 4 magyar.

A *gazdasági tanintézetek* száma az egész köztársaságban 258 volt (ebből 5 rutén tannyelvű). Ipariskola 270 (ebből rutén tannyelvű 5).⁷

Az iskolák feletti főfelügyeletet a *tartományi iskolatanács* gyakorolta, amely egy tanügyi főreferensből, fogalmazói hivatalnokból és beosztott tanfelügyelőkből, tanárokból és tanítókból állt. Csehországban az iskolatanács 23 hivatalnokból, 16 beosztott tanfelügyelőből és 27 beosztott tanárból és tanítóból állt. Ezen kívül volt 5 szakfelügyelő, 34 kerületi rendes és 123 helyettes tanfelügyelő. Morvaországban 14 fogalmazói hivatalnok, ezen kívül beosztva 8 tanfelügyelő és 12 tanító és tanár, továbbá 17 kerületi tanfelügyelő és 13 helyettes tanfelügyelő. Sziléziában 5 fogalmazó, beosztva két kerületi tanfelügyelő, 3 kisegítő és 1 helyettes tanfelügyelő. Szlovenszón és Ruténföldön (Kárpátalján) a főfelügyeletet a Pozsonyban székelő iskolatanács gyakorolja. Van aztán Szlovenszón 54, Ruténföldön 14 tanfelügyelői kerület, melyek felett a tankerületi főfelügyelő és helyettesei állnak.

A csehszlovák középiskoláknak négy típusa van: *klasszikus gimnázium*, *reálgimnázium*, *reform-reálgimnázium* és *reáliskola*. 1919 előtt a Csehszlovák Köztársaság területén a középiskolák száma 117 (az egyházak, községek vagy társulatok által fenntartott iskola) volt. Szlovenszón 30 római katolikus, 12 ág. ev. és 3 görög katolikus, 1 zsidó és 1 városi középiskola volt. E középiskolák száma az államosítás során 71-re, majd 1928-ban 22-re apadt, ezek közül az egész köztársaságban egyházi fennhatóság alatt maradt 11, de Szlovenszón a szerzetesrendek által fenntartott, valamint a királyi katolikus középiskolákat, nemkülönben az érsekújvári városi és vágújhelyi zsidó középiskolákat államosították, csupán a komáromi bencés gimnáziumot hagyták meg, de emellé is egy csehszlovák állami középiskolát állítottak.

Az egyes típusok szerint: *gimnázium* volt Csehországban 13 cseh, 11 német, Morvaországban 4 cseh, 2 német, Sziléziában 1 német és Szlovenszón 2 csehszlovák és 1 magyar. *Reálgimnázium* Csehországban 38 cseh, 14 német, Morvaországban 22 cseh, 6 német, Sziléziában 3 cseh, 1 német, 1 lengyel, Szlovenszón 24 csehszlovák (2 intézetben német és 4 intézetben magyar párhuzamos osztályokkal), Ruténföldön 2 cseh, 4 rutén és 1 magyar. *Reform-gimnázium* Csehországban 20 cseh, 11 német, Morvaországban 11 cseh, 6 német, Sziléziában 3 cseh, 3 német, Szlovenszón 10 csehszlovák, 1 német, Ruténföldön 1 cseh. *Reáliskolák* Csehországban 32 cseh, 10 német, Morvaországban 15 cseh, 7 német, Sziléziában 2 német és Szlovenszón 3 csehszlovák. Ezen kívül működött Csehországban 3 felsőbb reálgimnázium német tannyelvvel.⁸

A *középiskolai és tanítóképző intézetek* tanulóinak száma 1928-ban: Csehországban 48 438, Morvaországban 23 952, Sziléziában 4676, Szlovenszón 18 509 és Ruténföldön 2699. Nemzetiség szerint: 68 192 csehszlovák, 21 970 német, 4438 magyar, 1569 zsidó, 1538 rutén (ruszin) és 478 lengyel. E szerint az adatok szerint nem járt minden tanuló olyan intézetbe, ahol anyanyelvén folyt az oktatás.

A Csehszlovák Köztársaságban ebben az időben 3 csehszlovák *tudományegyetem* (Prága, Brünn, Pozsony) és egy német tudományegyetem (Prága) és 2 cseh

(Prága, Brünn), illetve 2 német *műegyetem* működött. A tudományegyetemi hallgatók száma (1927/1928-as tanév) összesen 15 400 fő, ebből 2559 a női hallgató. Nemzetiség szerint: 9669 csehszlovák, 930 rutén (ruszin), 2907 német, 501 magyar, 76 lengyel és 1098 zsidó. A műegyetemi hallgatók száma: 5002 csehszlovák, 1526 rutén, 2603 német, 378 magyar, 72 lengyel, 802 zsidó.⁹ Ezen kívül működött a Husz Jánosról elnevezett evangélikus teológiai fakultás Prágában 151 hallgatóval, valamint a Cirill és Metódról elnevezett teológiai fakultás Olmützben 152 hallgatóval. *Főiskolák* voltak még: bányászati és kohászati főiskola (cseh) Příbramban (268 bányász, 161 kohász), felsőgazdasági és erdészeti főiskola (cseh) Brünnben (114 gazdasz, 167 erdész), gazdasági főiskola (német, a prágai német egyetem fakultása) Detschinben (Děčín), állatorvosi főiskola Brünnben (cseh), képzőművészeti akadémia Prágában (cseh), zeneakadémia, kereskedelmi főiskola Prágában (cseh), és volt még 23 papnevelő intézet 846 teológiai hallgatóval (321 csehszlovák, 66 rutén, 227 német, 81 magyar és 217 zsidó).

A magyar tannyelvű iskolák tankönyvekkel való ellátottsága a húszas évek elején sok kívánnivalót hagyott maga után. Az első magyar tankönyvek 1920-ban láttak napvilágot. A pozsonyi Iskolaügyi Referátus 1921. szeptember 1-jén a hivatalos közlöny magyar mellékletében tette közzé a magyar elemi, valamint a polgári iskolák számára engedélyezett tankönyvek jegyzékét. Az elemi iskolák számára a jegyzék négy új, már megjelent, s néhány megjelenés előtt álló tankönyvről tesz említést. A polgári iskolák számára a szóban forgó jegyzékben ugyancsak négy új tankönyv szerepel. A jegyzék azonban további 40-50 régebbi polgári iskolai tankönyvet is megemlít, mint hivatalosan jóváhagyottat. Ezek mind az impériumváltás előtti időből származtak, ideiglenesen azonban továbbra is érvényben hagyták. A hatalom ezeket a tankönyveket „nemzetpolitikai” szempontból egyelőre megfelelőnek ítélte, annál is inkább, mivel magyar nyelvtankönyvekről, továbbá a vallástan, a matematika, a természetrajz, a fizika, az egészségtan, az ének, valamint a szépírás tantárgyak egykor használatos tankönyveiről van szó. A közzétett tankönyvek jegyzéke a következő figyelmeztetéssel zárult: *A meg nem engedett tankönyvek használata a törvény értelmében fegyelmi vétséget képez.* Ma már természetesen nehéz hitelt érdemlően megállapítani, hogy a magyar elemi és polgári iskolák tanítói mennyire tartották magukat a tanügyi felettesek utasításaihoz a tankönyvhasználat vonatkozásában.

A *Magyar Tanító* című tanügyi szaklap szerkesztőségi vezércikke az 1921/1922-es tanév végén arról panaszkodott, hogy a magyar iskoláknak nincsenek használható, minden kritikát kiálló tankönyvei. A használatban levő néhány új magyar nyelvű tankönyvről a lap szakvéleménye a következő: „Ami van, az minden, csak nem jó tankönyv, még akkor sem az, ha mindjárt rendelet teszi is kötelezővé bevezetését.”

Különösen a történelem oktatása jelentett problémát. A magyar elemi felső osztályai számára az Iskolaügyi és Nemzetművelődési Minisztérium 1923 nyarán engedélyezte az első, a Jozef Koreň–Martin Ježo szerzőpáros által írt rendes történelem-tankönyvet. Ez a tankönyv azonban nem csupán a szlovák eredeti szöveghű magyar fordítása volt, hanem azt Banai Tóth Pál komáromi polgári iskolai tanító, a *Magyar Tanító* felelős főszerkesztője magyar vonatkozású anyagrészekkel is kiegészítette. Segédkönyvként a magyar tannyelvű polgári iskolákban is használható volt.

2.2. Tanítóegyesületek (-szövetségek) Kárpátalján

A politikai pártokon kívül a kárpátaljai magyarság számára a két világháború között adottak voltak a társadalmi önszerveződés egyéb lehetőségei, így a pedagógusok számára is. A kárpátaljai magyar nemzetiségű tanítók egy része a *Podkarpatszka Ruszi Általános Magyar Tanítóegyesületbe* tömörült, a többség azonban megmaradt a ruszin tanítóegyesületben. A kárpátaljai tanítóegyesület az 1921-ben alakult *Szlovenszkói Általános Magyar Tanítóegyesület* testvérszervezetének volt tekinthető, egyébként nemzeti és valláserkölcsös alapon állt. A pozitív aktivista beállítottságú tanítók szövetsége – *Szlovenszkói és Ruszinszkói Progresszív Magyar Tanítók Szövetsége* – később szervezkedett. 1930. január 2-án alakult meg Pozsonyban, s az előírásoknak megfelelően betervezte az alapszabályait. Ezeket azonban nem hagyták jóvá, így a szövetség megszűnt. Felekezetek szerint is alakultak tanítóegyesületek, amelyeknek külön újságaik voltak (Botlik–Dupka 1991, 28).

A Beregszászon 1928 és 1931 között kiadott *Magyar Iskola* az 1928-ban alakult *Podkarpatszka Ruszi Általános Magyar Tanítóegyesület* havi közlönye volt, s Szerényi Ferdinánd szerkesztette. Anyagából Kormos Gerónek a *Magyar tanítóképzés Podkarpatszka Ruszban* című írása emelkedik ki (1929. 6–8. sz.), amelyben a kárpátaljai magyar tanítóképzést bírálta. Három évvel a *Magyar Iskola* megszűnése után új pedagógiai-tanügyi lap indult Beregszászon: egy kárpátaljai tanító, Czabán Samu adta ki vejevel, Ilku Pállal együtt az *Új Korszakot*. A „csehszlovákiai progresszív magyar tanítók lapja” közel állt a kommunista eszmeiséghez, közzétette a *Nemzetközi Tanítóegyesület* antifasiszta felhívásait, és népszerűsítette a népfrontos mozgalmakat. Czabán Samu a húszas évek közepétől a harmincas évek közepéig egy gyermeklapot – *Jó Barátom* – és egy könyvsorozatot is kiadott *Jó Barátom* *Kiskönyvtára* címmel. Az anyagi nehézségek miatt megszűnt *Jó Barátom* után 1929-ben ugyancsak Beregszászon Varga Imre, Narancsik Imre és Tárnok Gyula szerkesztésében indult a *Baráti Szó*. Ez, bár a református magyar diákságnak a regös-mozgalomhoz és a Sarlóhoz közel álló folyóirata volt, bizonyos jobbratulódást jelent. Míg a *Jó Barátom* épp az anyagi nehézségek miatt szűnt meg, addig az új lapot díjtalanul küldték az érdeklődőknek.

A magyar nemzetiségű középiskolai tanároknak 1937-ig nem volt külön nemzeti-ségi egyesületük. Ekkor alakult meg a *Szlovákiai Magyar Tanáregyesület*, amelynek természetesen kárpátaljai tagjai is voltak.

Az államfordulat utáni első években a magyar nemzetiségű egyetemi hallgatók jelentős része Magyarországon vagy a Prágában, illetve Brünnben meghagyott német egyetemeken folytatta vagy kezdte meg tanulmányait. Csak a húszas évek közepétől, különösen az ún. nosztrifikációs (külföldi oklevél csehszlovákiai elismerése) tilalom elrendelése után válik általánossá a magyar fiatalok körében a csehszlovákiai egyetemek látogatása. Érdekvédelmi szervezetük a Prágában 1925 májusában megalakult *Magyar Akadémikusok Keresztény Köre (MAKK)* volt, amely célul tűzte ki a köztársaság egész területén a magyar egyetemi hallgatók megszervezését. A húszas évek végén létrejöttek az ún. vakációs programú vidéki MAKK-ok is azokban a szlovákiai és kárpátaljai városokban, amelyekből vagy amelyek környékéről az egyetemi hallgatók regrutálódtak, így Ungváron és Beregszászon (Gabóda 2000).

2.3. Tanügyigazgatás (tankerületek)

Az 1777-ben kiadott *Ratio Educationis*, a magyarországi tanügyigazgatás első országosan rendelkező dokumentuma Ungvárt az ország kilenc tankerülete egyikének székhelyéül jelöli, királyi főigazgatót azonban sosem kap, hanem a nagyváradi tankerülettel van közös irányítás alatt 1782-ig, amikor II. József a régiót a kassai tankerület fennhatósága alá utalja. Több mint egy évszázadon át ez nem változik lényegesen.

A Csehszlovák Köztársaság öt tartománya a tanügyigazgatás szempontjából nem volt egységes: Cseh- és Morvaországban, valamint Sziléziában a legfőbb hatóságok az országos iskolatanácsok voltak, melyek egy tanügyi főreferensből, fogalmazói hivatalnokból és beosztott tanfelügyelőkkel – tanárokból – és tanítókból állott (vö. 1.2.). Szlovenszko és Kárpátalja esetében ezt a rendszert a pozsonyi, illetve az ungvári iskolareferátus helyettesítette. Ehhez az intézményhez Kárpátalján egy országos és 13 járási tanfelügyelő (inspector) volt beosztva. A másodfokú hatóságok az ungvári országos hivatal, illetve a járási hivatalok voltak. A helyi iskolai igazgatást az állami iskolák mellett kuratóriumok, a községi és felekezeti iskolák mellett pedig iskolaszékek végezték. A kormányzót illetve meg az állami népiskolák, óvodák tanerőinek kinevezési joga, ő bízta meg a népiskolák közvetlen felügyeletével a tanfelügyelői jogkörökkel bíró tanárokat és tanítókat, gyakorolta a nem állami iskolák feletti állami felügyeleti joghatóságot, kinevezte az állami középiskolák, tanítóképző intézetek és szakiskolák tanárait, tanítóit, egyéb alkalmazottait. A mezőgazdasági tanintézetek tanszemélyzetére vonatkozóan a földművelődésügyi minisztériummal egyetértésben járt el. Benyújthatta véleményét a kormánynak azokról a tanerőkről, akiknek a kinevezése nem tartozott hatáskörébe. Nagy hatáskörrel rendelkezett az iskolaügyi adminisztratív kérdésekben is. A tanügyet illető egyéb kérdésekben az iskolareferátus rendelkezett (Moravék 1937, Bacsinszkij 1936, Veres–Popovics 1999, Gabóda 2000).

Az iskolaügy struktúrája és felügyeleti rendszere Kárpátalján 1918–1938 között a következő volt:

- Csehszlovákia iskolaügyi és nemzetművelődési minisztere;
- Kárpátalja iskolaügyi és nemzetművelődési miniszteri referense (Ungvár);
- Kárpátalja első általános iskolai tanügyi felügyelője;
- Országos és járási tanfelügyelőségek.

Kárpátalja, mely Podkarpatska Rusz néven volt ismert, az oktatás irányítása és ellenőrzése céljából 14 tankerületre volt felosztva (2. táblázat). Az állami tisztviselők számára a cseh nyelv ismerete és a cseh állampolgárság kötelező volt. Minden tanfelügyelőség mellett fegyelmi bizottság működött, amelyek vezetője általában a tanügyi vezető volt. A fegyelmi bizottság tagjait viszont a legtekintélyesebb pedagógusokból választották.

Az államfordulat beálltával 1918-tól Kárpátalján a következő oktatási intézményrendszer alakult ki:

- elemi népiskolák (állami, felekezeti és kincstári 1–4. osztályos, 1–6. osztályos elemi iskolák), előkészítő osztályok a gimnáziumok I. osztályába;
- polgári iskolák (1–4. osztályosak);
- gimnáziumok (reál- és humán irányzatúak (I–VIII. osztályosak));

– tanítóképzők (1–4. osztályosak, a polgári iskola vagy a gimnázium IV. osztályát befejezők számára);

– kereskedelmi (középfokú) akadémiák;

– szakiskolák, ipari tanonciskolák és gazdasági iskolák (4 éves oktatási idővel);

– gazdasági tanfolyamok (1, illetve 2 éves oktatási idővel);

– speciális iskolák (ungvári süketnéma intézet, munkácsi vakok intézete).

Főiskolai képzés nem alakult ki Kárpátalján, kivéve a Bazil-rendi papi teológiát, amely Ungváron működött ruszin nyelven, és a görög katolikus egyház számára képezett lelkészeket.

2. táblázat *Körzeti tanfelügyelőségek Kárpátalján 1920–1938*

Tanfelügyelőségek	Központja	Tanügyi vezető
Beregszászi	Beregszász	1920-tól Husznaj Gyula, 1930-tól Ivaskovics Mihály
Huszt	Huszt	1922-től Guljanics Mihály, 1930-tól Kiricsenko Szemen
Ilosvai	Ilosva	1934-ig Luták László, 1935-től Petrasko András
Munkácsi	Munkács	1926-ig Markovics Emanuel, 1926-tól Vasko Iván
Rahói	Rahó	1934-ig Skerpisek Vladimir, 1935-től Kohán Vaszil
Oroszvégi	Oroszvég (ma Munkácshoz tartozik)	1934-ig Antalovszki Vaszil, 1934-től Barcsij Vaszil
Nagyszőlősi	Nagyszőlős	Bartos Adolf
Szolyvai	Szolyva	1928-tól Pallag Iván, 1936-tól Mikita Mihály
Técsői	Técső	1933-ig Márkus Sándor, 1933-tól Maskarinec Vaszil
Ungvári	Ungvár	1937-ig Fedor Stepán, 1937-től Luták Ferenc
Nagy-Bereznai	Nagy-Berezna	1935-ig Ondrej Vladimir, 1935-től Tóth Ondrej
Ökörmezei	Ökörmező	1934-ig Pazuhánics György, 1934-től Surmai Stefán
Cseh és szlovák tanítási nyelvű iskolák tanfelügyelősége	Huszt	1934-ig Jozef Pesina, 1934-től Marek Cestmir
Csehszlovák állami tanfelügyelőség	Ungvár	1930-ig Jozef Geryk, 1930-tól Chapula Lubomir

Az oktatási intézmények államira és felekezetire, vallási jellegüknél fogva pedig római katolikus, görög katolikus, református, héber és zsidó iskolákra oszlottak. Ez főképpen az elemi iskolákra jellemző. Oktatási nyelv szerint pedig cseh, szlovák, ruszin, magyar, német, zsidó és héber iskolák működtek.

Az iskolatípus oktatási nyelve a lakosság nemzetiségének, beadványainak megfelelően lett meghatározva. A város, falu vegyes nemzetiségű összetétele esetében általában kétnyelvű iskolát működtettek párhuzamos osztályok létrehozásával (ez főként a gimnáziumokra jellemző). Erre jó példaként szolgálhatnak a huszti, beregszászi gimnáziumok, a munkácsi kereskedelmi akadémia és tanítóképző. A gimnáziumokban ruszin cseh vagy ruszin–magyar párhuzamos osztályok voltak. Hasonlóképpen több helyen ilyen alapon működtek az elemi iskolák is. Pl. Várpalánkon az 1–6. osztályos elemi iskolában ruszin–sváb párhuzamos osztályok működtek. Hogy bővebb ismereteket szerezzünk az oktatási intézményekről, tekintsük át a tanügyi körzetek statisztikai adatait a csehszlovák éra alatt (Melléklet 1, 1–13. táblázat).

2.4. Óvodák és népiskolák

A húszas évek közepén a csehszlovákiai magyarság belső és külső politikai, társadalmi és kulturális életében új folyamatok voltak beindulóban. Az impériumváltás óta a Csehszlovák Köztársaság politikai és gazdasági élete – a körülményekhez és a lehetőségekhez mérten – viszonylag konszolidáltak volt tekinthető. Az eltelt öthat esztendő folyamán az egységes magyar nemzettudat mellett a felvidéki magyarságban (Szlovenszkón és Ruténföldön) kifejlődőben volt egy sajátos kisebbségi magyar öntudat is. Ekkorra már senkinek nem maradtak illúziói a csehszlovák államhatalomnak a kisebbségekkel szemben alkalmazott diszkriminatív oktatáspolitikáját illetően. A helyzet azonban sem a német, sem a rutén nemzeti közösségek vonatkozásában nem volt annyira elszomorító és veszélyes, mint a magyarság esetében.

A magyar iskolák leépítése és mesterséges visszaszorítása még a magyar nyelvterületen belül is visszafordíthatatlan folyamatnak bizonyult. Az impériumváltás óta állandóan csökkent a magyar tanintézetek, valamint osztályok száma. Új magyar tanintézet vagy tagozat felállítását (esetleg a már megszüntetett visszaállítását) a csehszlovák iskolaügyi hatóságok sehol sem engedélyezték, bármennyire is igényelte azt a lakosság.

A magyar iskolák (legyen szó akár népiskolai tanintézetekről, akár közép- vagy szakiskolákról) mindjárt a húszas évek első felében visszaszorultak a szorosan vett zárt magyar etnikai területre. A magyar lakosságnak azonban itt sem állt rendelkezésre megfelelő számú iskola. A magyarság politikai vezetőinek, nemzetiségpolitikai és oktatásügyi szakembereinek tiltakozó megnyilvánulásai ezen a téren nem sok eredménnyel jártak.

A cseh hivatalos adatok szerint az 1919/1920-as tanévben mindössze 747 magyar tanítási nyelvű iskola volt Szlovenszkón és 117 Ruténföldön, jöllehet a Csehszlovákiához csatolt magyar területeken az 1910. évi adatok szerint a magyar anyanyelvű elemi iskolai tanulók száma 119 652 volt. Az említett magyar iskolák közül mindössze 72 volt állami.

„A magyarság Szlovenszkóban és Ruszinszkóban néhány rövid esztendő leforgása alatt elvesztette régi iskolaállományának túlnyomó részét – állította fel az impériumváltás óta eltelt évek csehszlovák iskolapolitikájának mérlegét Flachbart Ernő, egyik korabeli tanulmányában. – Az elemi oktatás terén legalább 150 iskolával vagyunk megrövidítve. Az a hét középiskola, amelyet a most folyó tanév még meghagyott nekünk, túlságosan kevés egy oly nemzet számára, amely aránylag akkora értelmiséggel bír, mint a magyar” (Flachbart 1935).

Štefan Osuský szlovák delegátus ezzel szemben a legrózsásabb színben tünteti fel a csehszlovákiai kisebbségek kulturális helyzetét a Nemzetek Szövetségének 1921. szeptember 16-i ülésén tartott beszédében. Osuský állítása szerint ugyanis a Csehszlovák Köztársaság a közoktatásügy terén a kisebbségi szerződésben vállalt kötelezettségeit jóval túlhaladó kedvezményekben részesíti a német és magyar kisebbséget. Így a köztársaság területén fennálló 14 748 elemi iskola 30,8%-ában német, illetve magyar a tanítási nyelv, holott a két kisebbség együttvéve a lakosságnak csupán 29%-át teszi ki (*Deuxieme Assemblée de la Société des Nations. Compte rendu provisoire 14-eme séance pléniere.* p. 6.).

Osuský állítása azonban nem állja ki a komoly kritikát: 1. a német (27,5%) és a magyar kisebbség (7,9%) együttvéve nem 29, hanem 35,4%-a Csehszlovákia összlakosságának; 2. a volt magyar területen élő magyar kisebbségnek Szlovénzskón, mint fentebb láttuk, 747, a Ruténföldön pedig ugyancsak cseh adatok szerint 117 magyar nyelvű népiskolája van. Összesen tehát 864 magyar elemi iskolája van Csehszlovákiában, holott arányszámához viszonyítva a magyarságnak 1000-nél jóval több elemi iskolához volt joga.

Ennek ellenére Vavro Šrobár iskolaügyi miniszter 1922 szeptemberében cinikusan azt nyilatkozta a sajtónak, hogy „a szlovákiai magyarok minden próbálkozása fölösleges, elvégre van elegendő iskolájuk... A magyarság tanulja meg az állam nyelvét, ha boldogulni akar, ahogy a zsidók megtanulták mindig annak az államnak a nyelvét, amelyben laktak, hogy boldogulni tudjanak” (Popély 1998, 26). (Nyilvánvalóan a miniszter azonos kritériumok alapján értékelt a különböző országok kisebb-nagyobb bevándorolt zsidó diaszpóráját, valamint az erőszakkal feldarabolt magyar államtest idegen államokhoz átcsatolt területeinek magyar lakosságát.)

Anton Štefánek ugyancsak így ítélte meg a magyarság iskolaügyi panaszait. Ne ki is az volt a véleménye, hogy ezek a panaszok csak demagóg hangulatkeltések. Szerinte a magyarok panaszkodása „kiszámított hazudozás a külföldi nyilvánosság félrevezetésére”. Ő is azt vallotta, hogy Szlovákiában a magyaroknak minden téren elegendő iskolájuk van (Popély 1998, 26).

A szlovákiai magyar elemi népiskolákra vonatkozóan az 1921/1922-es tanévről rendelkezünk az első hiteles és megbízható statisztikai kimutatásokkal. A prágai Állami Statisztikai Hivatal felmérése szerint ebben a tanévben – az adatrögzítés időpontja 1921. december 31-e volt – Szlovákiában összesen 727 magyar tannyelvű elemi népiskola működött, amelyeket az ismétlőtagozatok tanulóival együtt 101 268 gyermek látogatott. Az elemi népiskolák zöme felekezeti iskola volt. Az összesen 616 felekezeti iskolából 354 volt római katolikus, 11 görög katolikus, 192 református, 29 evangélikus, 30 pedig zsidó iskola. A 111 nem felekezeti elemi népiskolából 75 volt állami, 32 közösségi, 4 pedig a magániskola. A fentiekén kívül volt még néhány összevont, magyar párhuzamos osztályokkal is rendelkező „vegyes” iskola. Az ilyenekből nyolc volt szlovák–magyar tannyelvű (2 állami, 1 római katolikus, 1 evangélikus, 2 református, 2 magániskola). A 727 magyar tannyelvű elemi népiskolában 1921. december 31-én összesen 1336 tanító volt alkalmazásban (*Národní školy v republice Československé dle stavu 31. prosince 1921. Československá statistika. Svazek 6. Praha, 1923*).

Mindent egybevetve: a felvidéki magyarságnak (így Kárpátaljának is) 31%-kal volt kevesebb iskolája, mint amennyi a népszámlálási adatok szerint megillette volna (Botlik–Dupka 1991, 33). A 189/1919. számú törvény (vö. 2.2.) magyar elemi iskolák létesítését mindenütt lehetővé tette, ahol legalább 40 magyar anyanyelvű tanköteles gyermek élt, ennek ellenére az 1936/1937-es tanévben húsz olyan kárpátaljai községben, ahol a magyarság száma meghaladta a kétszázat, s legalább negyven magyar tanköteles gyermek volt, magyar iskola egyáltalán nem létezett. Ezzel szemben Kárpátalján több mint ötven olyan, túlnyomóan magyar településen létesítettek ún. „csehszlovák” iskolát, ahol a csehek, illetve szlovákok száma nem érte el a kétszázat. Így például Tiszacsomán 23, Benén 31, Macsolán 44 cseh kedvéért létesítettek csehszlovák iskolát. A magyar iskolák túlnyomó része, csaknem 90%-a felekezeti és községi jellegű volt, ezzel szemben a csehszlovák iskolák több mint

40%-a állami iskola volt (Bagu 1996). Az iskolák így magyar kézben működtek, ami biztosította bennük a magyar nevelés lehetőségét. A tulajdonosok azonban nem rendelkeztek elég tőkével, vagyonnal, így a szükséges iskolafejlesztést nem tudták megvalósítani, ami a magyar iskolák sorvadásához vezetett. Ugyanakkor a cseh iskolákat állami költségen építették mind a városokban, mind a falvakban. Falu helyen, ha kellett, 10-15 csendőr vagy tisztviselő gyermekének új iskolát építettek. Így történt többek között Gúton, Mezőkaszonyban, Újlakon, valamint Munkácson, Ungváron és másutt. Ezekben az iskolákban ingyenes volt a fűtés, a tanszerellátás, a ruha (sőt sok helyütt az étkezés is), ingyenesek voltak a tankönyvek. Az esetek többségében az ilyen falusi iskolákban mindössze 15-18 gyerek tanult. Ennek ellenére fenntartották őket.

A Csehszlovák Köztársaság kikiáltásának tizedik évében Szlovákia oktatásügyének felelős intézői és szervezői már megelégedéssel nyugtázhatták a szlovák elem soha nem látott mértékű előretörését mind politikai, mind gazdasági, mind pedig kulturális téren, de mégis leginkább az etnikai arányok változásában. Az 1918 ősztől eltelt tíz esztendőben a szlovák iskolaügy fejlődése ugrásszerű volt, persze nem is annyira minőség, mint inkább mennyiségi vonatkozásában. A szlovákság „önrealizálása” azonban a harsány magyarellenesség jegyében zajlott. A magyarelles iskolapolitika valamennyi iskolatípus vonatkozásában (mind az állami, mind pedig az egyházi oktatásügyi szervek tevékenységében) kézzelfoghatóan kimutatható. Valamennyiükön túltett azonban ezen a téren a militánsan magyarelles társadalmi szervezet, a *Szlovák Liga* (Slovenská liga), amely méltán vált hírhedtté agresszív nacionalizmusával. A Szlovák Liga az iskolai szlovákosítást tekintette egyik fő feladatának, és lelkesen ki is vette részét annak gyakorlati megvalósításából.

A Szlovák Liga 1920. október 22-én alakult meg Pozsonyban a szlovák értelmiség legradikálisabb, „mélynemzeti” rétegének közreműködésével. Spiritusz rektora a kemény elvi magyarelles álláspontjáról híres Ignác Gessay volt. A szervezet első elnökévé az ugyancsak szélsőségesen magyarelles, de mindamellett „csehszlovák” orientáltságú Vavro Šrobárt választották meg. E társadalmi szervezet hivatalosan bevallott célkitűzése az volt, hogy a Felvidék magyarok és németek által lakott vidékein szlovák iskolákat, illetve óvodákat létesítsen és tartson fenn, hogy ezáltal úgymond megővja a szórványban élő szlovákok gyermekeit a nem szlovák elembe való beolvadás veszélyétől.

A jelzett feladat a Szlovák Liga Iskolaügyi Maticájának (Školská matica Slovenskej ligy) kötelessége lett, s így természetesen ez a szakosztály vált a szervezet legfontosabb részlegévé. „Nagyon is szükséges volt e Maticának a megalakítása – írta erről a köztársaság fennállásának tizedik évében Ignác Gašparik pozsonyi járási tanfelügyelő –, mivel a szlovák gyermek a nyelvhatáron a Csehszlovák Köztársaságban is ki van téve az elmagyarosítás veszélyének. A Szlovák Liga Iskolaügyi Maticája Szlovákiában mindenütt kisebbségi iskolákat [értsd: nem „csehszlovák” etnikumon belül alapított államnyelvű iskolákat] hoz létre, ahol magyar többség van, a szlovákok pedig kisebbségben vannak, és ahol a szlovák, valamint a szlovák származású gyermekek továbbra is magyarosodnak és elnemzetietlenednek” (Popély 1998, 37).

A Szlovák Liga a magyar községekben gyakran már négy-öt „csehszlovák” telep vagy állami alkalmazott (csendőr, pénzügyőr, vasutas, jegyző stb.) család gyermeke számára megszervezte a szlovák iskolát. A tanítás díszes, modernül felsze-

relt iskolákban többnyire csak néhány szlovák gyermekkel indult be. A Liga-iskolák tanulóit a legtöbb helyen ingyen látták el tankönyvekkel, sok esetben ruházattal is, biztosították számukra az ingyenes iskolai étkeztetést (lásd fentebb). Az anyagi előnyök és a látványos propaganda a szegényebb sorsú (vagy megalkuvóbb) magyarok közül is természetesen számos családot megszédített, és így az évek múlásával a Liga-iskolák működése és térnyerése rendszerint a magyar iskolák gyengülését, sok esetben megszűnését okozta.

A csehek oktatáspolitikájának kihívó vonása: az oktatás államosítására való törekvés. Ez a nemzeti kisebbségre nézve súlyos veszedelemet jelentett, mert a felekezeti iskolákban a fenntartók maguk állapíthatták meg a tanítás nyelvét, az államosítás pedig a legtöbb esetben ennek a maguk által választott tannyelvnek a megváltoztatásával járt. Az államosítást a cseh kormány a felekezeti oktató személyzet gazdasági kényszerhelyzetének kihasználásával igyekezett megvalósítani. Több helyütt beszüntették, illetve nem rendszeresen folyósították a községi és felekezeti tanítók államsegélyének fizetését azzal a világos célzattal, hogy a tanítóság anyagi okokból maga szorgalmazza a felekezeti iskolák államosítását.

A felekezeti iskolák megszűnését, illetve államosítását jól mutatja a tanfelügyelőségek összevont statisztikai adatai (3. táblázat).

A táblázatból kitűnik, hogy az állami elemi iskolák száma a csehszlovák fennhatóság alatt több mint kétszeresére növekedett, súlyos veszteség érte viszont a munkácsi püspökség (görög katolikus) iskolahálózatát. Az egyházmegye 1918-ban 384 elemi népiskolát tartott fenn, a csehszlovák uralom alatt csaknem valamennyit bezárták, 1936-ban már csak 19 működött. Ennek oka, hogy az egyházközösségek a saját erejükből nem tudták fenntartani, a csehszlovák állam viszont nemcsak hogy nem támogatta, de üldözte is azokat, mert nem tartotta kívánatosnak a valáserkölcsi nevelést, és mert attól tartott, hogy a görög katolikus népiskolák ápolni fogják a magyar kapcsolatokat (Bonkáló 1940).

3. táblázat. *A tanfelügyelőségek összevont statisztikai adatai, 1920–1938*

Tanév	Iskolatípus	Állami	Görög kat.	Római kat.	Evangélikus, református	Kincstári	Zsidó	Héber	Vegyes
1920/1921	polgári elemi óvoda	7 240 51	1 164	20 2	44	21			3
1930/1931	polgári elemi óvoda	17 361 57	78 2	22 3	39	8	1	1	5
1937/1938	polgári elemi óvoda	20 499 93	1 19 2	17 3	31	17		2	2 1

Megjegyzés: A táblázat nem tartalmazza a csehszlovák tannyelvű iskolák tanfelügyelőségének (Melléklet 1., 13. táblázat) adatait.

A kárpátaljai reformátusok (tiszántúli egyházkerület) ugyanakkor keményen ellenálltak a csehszlovák állam támadásainak, felekezeti iskoláik száma alig csökkent, sőt a református tanítók számát a hihetetlen nehézségek közepette is növelni tudták.

Hogy az államosított iskolákban milyen mértékben helyezik a pedagógiai és higiénikus követelmények fölé a kisebbségek ellen irányuló nacionalista szempontokat, az kitűnik abból a tényből, hogy a magyar (és a ruszin) tanítási nyelvű iskolák a „csehszlovák” iskolákhoz képest túl vannak zsúfolva. Akadtak olyan magyar iskolák,

például Beregszászon, ahol 200 gyermeket egy tanteremben zsúfoltak össze. A magyar párhuzamos tagozatoknak gyakran ugyanazokban a tantermekben kellett tanulniuk, mint a csehszlovák tagozatoknak, ezért délutáni oktatásra fogták őket, míg a „csehszlovák” tanulók délelőtt jártak iskolába. A hegyvidéken egyszerű csűrökben tanítottak vagy jobbik esetben bérelt parasztszobákban.

Az 1931/1932-es tanévben Szlovákiában összesen 709 tisztán magyar tanítási nyelvű elemi népiskola volt 1478 osztállyal és 83 568 tanulóval. A jelzett tanévben azonban 72 magyar tannyelvű ismétlődő elemi iskola is működött még, összesen 646 tanulóval. Az elemi népiskolák nagy része felekezeti iskola volt. A 736 magyar tannyelvű iskolából (ebben az esetben ide számoljuk a szlovák iskolák magyar tagozatait is) 74 volt állami, 77 községi, 585 pedig felekezeti népiskola. A felekezeti népiskolából 340 volt római katolikus, 189 református, 28 evangélikus, 10 görög katolikus, 18 pedig zsidó hitközségi iskola (Popély 1998, 38). Az 1931. évi statisztikai kimutatás szerint Kárpátalja elemi iskolái közül 101 volt magyar tannyelvű 283 osztállyal és 16 515 tanulóval (Kárpátalján ebben az évben 112 484 iskolás volt) (Veres–Popovics 1999). Ez egy osztályban 58,3-es átlaglétszámoknak felel meg az országos 51,5-es és a ruszin tannyelvű osztályokban található 53,9-es átlaggal szemben.

A magyar osztályokban oktató tanítókra egyenként 67,6 gyerek jut (Veres–Popovics 1999) (4. táblázat).

4. táblázat. *Az elemi iskolák tanítóinak száma nemzetiségi jelleg szerint (Forrás: Veres–Popovics 1999, 1)*

Év	Ruszinok	Csehek	Németek	Magyarok	Zsidók
1920	563	62	7	212	19
1930	1276	498	32	244	78

A kárpátaljai oktatásügyet és iskolahálózatot elemezve nem érdektelen áttekinteni, hogyan alakult mindez az 1919-es impériumváltás után a mai közigazgatásnak megfelelő négy járás (a Beregszászi, a Munkácsi, a Nagyszőlősi és az Ungvári) településeire vonatkoztatva. A 5. táblázatban közölt adatok valóban tükrözik vissza a korabeli helyzetet.

5. táblázat. *A magyar települések iskolahálózata*

Település 1.	Iskolatípus, tannyelv 2.	Osztály 3.	Tanító 4.
Beregszászi járás			
Alsóremete	református népiskola		
Asztély	református elemi	2	
Badaló	állami magyar népiskola	4	
Balazsér	állami vegyes népiskola	2 magyar 2 ruszin	
Bátyú	állami magyar népiskola cseh állami elemi cseh polgári	6 5 2	
Bene	állami magyar népiskola	4	
Beregdeda	református magyar elemi görög katolikus elemi	1 1	

1.	2.	3.	4.
Beregsom	állami magyar népiskola református elemi	2 1	
Bulcsu	állami magyar elemi	4	4
Beregszászvéghardó	állami magyar elemi	4	5
Beregújfalu	állami vegyes elemi református elemi	5 ruszin és magyar párhuzamos 2	
Bótrágy	állami magyar elemi állami cseh elemi	4 4	5 4
Csetfalva	községi magyar népiskola	2	
Csonkapapi	református népiskola	2	
Gát	állami vegyes népiskola	Magyar–ruszin	
Gút	állami magyar elemi református népiskola		
Halábor	református magyar elemi	2	
Hetyen	református elemi	2	
Kígyós	nincs iskola		
Kisbégány	református népiskola	7	
Kisharangláb	református népiskola	1	
Kovászó	állami ruszin népiskola	4	
Macsola	állami cseh elemi	2	
Makkosjánosi	állami magyar népiskola	4	
Mezőgecse	állami magyar népiskola	2	
Mezőhomok	görög kat. magyar elemi		
Mezőkaszony	állami magyar elemi római kat. elemi állami cseh elemi	8 1 2	
Nagybakos	állami cseh elemi	3	
Badó (társközség)	állami ruszin elemi	2	
Nagybakta	nincs iskola		
Nagybereg	református elemi állami cseh elemi	6 1	
Nagybégány	görög kat. magyar elemi római kat. magyar elemi református elemi állami cseh elemi	1 1 1 2	
Nagyborzsova	református népiskola	4	4
Nagymuzsaly	állami magyar elemi	6	
Mezővári	állami magyar elemi (a cseh nyelvet is tanították)	10	11
Rafajnaújfalu	állami cseh elemi	1	1
Sárosoroszi	római kat. elemi református elemi	2 1	
Tizacsoma	állami cseh elemi görög kat. magyar elemi	3 2	
Zápszony	állami magyar népiskola	4	4
Munkácsi járás			
Barkaszó	állami magyar elemi állami ruszin (ukrán) népiskola állami cseh elemi	5 2 1	6 2 1

1.	2.	3.	4.
Dercen	állami magyar elemi református elemi	8 1	7
Fornos	állami ukrán elemi	5	5
Izsnýéte	állami vegyes elemi	3 magyar 4 ukrán	3 4
Kajdanó	nincs iskola		
Szernye	állami magyar népiskola állami cseh népiskola református népiskola	4 2 1	4 2
Újdávidháza	református elemi	1	1
Nagyszőlősi járás			
Akli	református népiskola	1	1
Aklihegy	állami magyar elemi állami ukrán elemi	3 1	3 1
Batár	állami ukrán elemi	3	3
Csepe	állami ukrán elemi állami cseh elemi	5 1	5 1
Fancsika	állami magyar elemi állami ukrán elemi	3 2	3 2
Feketeadó	református elemi állami ukrán elemi állami cseh elemi	1 1 4	1
Feketepatak	református magyar elemi	2	2
Fertőszalmás	református magyar elemi	2	2
Forgolány	református magyar elemi	2	2
Gödényháza	állami ukrán elemi állami magyar elemi	4 2	4 2
Karácshfalva	állami ukrán elemi	2	4
Nevetlenfalu	állami magyar elemi állami cseh elemi	2 2	2 2
Királyháza	állami vegyes népiskola római kat. magyar elemi állami cseh elemi cseh polgári	13 ukrán 3 magyar 1 7 4	
Nagypalád	állami magyar elemi református magyar elemi	4 2	4 2
Mátyfalva	állami ukrán elemi	6	6
Salánk	állami vegyes elemi református magyar elemi állami cseh elemi	3 magyar 3 ukrán 1 1	3 3 1 1
Szőlősgyula	állami magyar elemi református magyar elemi	2 1	
Tiszabökény	állami magyar elemi református magyar elemi	3 1	3 1
Tiszafarkasfalva	állami ukrán elemi	2	2
Tiszaújhely	állami magyar elemi állami ukrán elemi	2 4	2 4

1.	2.	3.	4.
Tiszaújlak	állami magyar népiskola római kat. magyar elemi állami cseh elemi cseh polgári magyar gazdasági iskola	9 1 4 2	8 1 4 8
Tivadarfalva	református magyar elemi	2	2
Tekeháza	állami vegyes elemi	4 ukrán 2 magyar	
Verbóc	református magyar elemi	1	1
Ungvári járás			
Baranya	állami ruszin elemi	3	3
Bátfa	állami magyar elemi		
Botfalva	állami magyar elemi	2	3
Csap	állami magyar elemi állami cseh elemi római kat. magyar elemi községi iparos tanonciskola állami cseh polgári községi gazdasági szakiskola		
Császlóc	állami ukrán népiskola római kat. magyar népiskola	1 1	1 1
Eszeny	állami magyar elemi református magyar népiskola	5 1	5 1
Gálocs	állami magyar népiskola		
Ketergény	állami magyar elemi	1	1
Kincseshomok	állami magyar népiskola	3	3
Kisdobrony	állami magyar népiskola	8	
Kisszelmec	nincs iskola		
Kisgejőc	református magyar népiskola állami ukrán elemi	1 2	
Kistéglás	nincs iskola		
Koncháza	állami magyar elemi	2	3
Korláthelmec	állami ruszin népiskola római kat. magyar népiskola református magyar népiskola	3 1 1	3 1 1
Minaj	állami magyar elemi	2	2
Nagydobrony	állami magyar elemi református magyar népiskola	13 magyar + 1 ruszin 1	
Nagygejőc	református magyar elemi római kat. magyar elemi állami ruszin népiskola	1 1 1	
Palágykomoróc	görög kat. magyar népiskola	1	
Órdarma	állami ukrán népiskola	4	
Palló	görög kat. magyar népiskola állami magyar népiskola		
Rát	községi népiskola római kat. magyar elemi református magyar elemi		

1.	2.	3.	4.
Sislóc	görög kat. magyar népiskola	1	1
Szalóka	állami magyar elemi református magyar elemi	2 1	
Szerednye	nincs iskola		
Szürte	egyesült római és görög kat. magyar népiskola református népiskola községi gazdasági továbbképző		
Tiszaágtelek	állami magyar népiskola református magyar népiskola	1 1	
Tiszaásvány	állami magyar népiskola	1	
Tiszasalamon	községi magyar református népiskola		
Unghosszúmező	állami ukrán népiskola	4	
Tiszaújfalu	nincs iskola		
Ungtárnóc	állami magyar népiskola		

A csehszlovák időben Kárpátalján a népiskolák száma némileg növekedett, hiszen az 1921/1922-es tanévben 550 népiskola működött a területen, 1938-ban már majdnem 800. Viszont az iskolák 23%-a volt cseh tannyelvű (1921-ben csak 3,2%-a) akkor, amikor Kárpátalja lakosságának mindössze 3,29%-a volt cseh, illetve szlovák.¹⁰ Nem érdektelen az a tény sem, hogy az 1920. évi állapottal összehasonlítva az 1931-es adatok szintén növekedésről tanúskodnak, hiszen a magyar tannyelvű iskolák száma 83-ról 101-re növekedett. Viszont a valóság az, hogy míg 1921-ig 118 magyar tannyelvű iskola működött, 1927-re számuk 96-ra csökkent, bár később kissé növekedett (113) (Veres–Popovics 1999) (6–7. táblázat). A csehszlovák statisztikának az a tudatos hiányossága, hogy nem mutatja be a vegyes tannyelvű iskolákat típusuk szerint, s ez megakadályoz bennünket abban, hogy megállapítsuk: megszűntek-e ezek a magyar iskolák, vagy csak kétnyelvű (vegyes) iskoláká alakították át azokat.

6. táblázat. *A népiskolák számának alakulása tannyelv szerint a Beregszászi, a Munkácsi, a Nagyszőlősi és az Ungvári járásban 1920–1938 (Forrás: Botlik–Dupka 1991, Veres–Popovics 1999.)*

Tanév	Oktatási nyelv				Osztályok	
	ruszin	magyar	német	héber	alaposztály	előkészítő
1920/1921	67	102	1	-	296	77
1930/1931	75	103	10	1	504	111
1937/1938	135	103	10	-	826	224

Megjegyzés: A táblázat nem tartalmazza a cseh tannyelvű iskolákat (Melléklet 1., 13. táblázat).

Az elcsehesítési politika Kárpátalján nemcsak a magyar nemzetiségű diákságra terjedt ki, hanem a ruszin nemzetiségűekre is. Erről tájékoztatta 1932-ben a közvéleményt a *Posztup* című folyóirat: „Ma kezdődik ifjúságunk valódi elcsehesítése. A csehesítési politika éle arra irányul, hogy fiataljainkat minél nagyobb számban a cseh iskolába kényszerítsék” (Gabóda 2000). Az adatok (6., 8. táblázat) ezt a törekvést egyértelműen nem támasztják alá, bár kétségtelen, hogy a megszűnt görög katolikus felekezeti iskolák nagyobb része ruszin tannyelvű volt. Továbbá Kárpátalján ez időben több száz emigráns orosz és ukrán tanító tevékenykedett, akik haté-

konyan közreműködtek a ruszin nép nemzeti öntudatának sorvasztásában, hiszen a csehszlovák hatóságok szívesen kinevezték őket a rutén nyelvet is oktató tanintézményekbe. 1928 őszén „amíg 2600 cseh iskolaköteles gyermeknek közel száz iskola áll rendelkezésére, addig 76 000 rutén iskolaköteles gyermeknek csak 732 tanítója van, ami a valóságban azt jelenti, hogy a cseh tanítóra alig 17–25, a ruténre 80, de legtöbbször 100 tanuló jut. Az elnemzetlenítés valóságos nyelvzavart teremtett Kárpátalján. A galíciai (rutén)-lengyel-ukrán kevert tájszólásban írt könyvek teljes káoszra vezettek, a ruszin mint tanítási nyelv teljesen elvesztette létalapját a cseh tanügyi rendszer jóvoltából” (Kemény 1939).

7. táblázat. *Óvodák és népiskolák Kárpátalján felekezeti hovatartozás szerint 1920–1938 (Forrás: Botlik–Dupka 1991.)*

Tanév	Óvoda		Népiskola	
1920/1921	állami	26	állami	87
	római katolikus	2	református	50
			római katolikus	20
			görög katolikus	41
			községi	2
1930/1931	állami	33	állami	108
	római katolikus	3	református	33
	görög katolikus	1	római katolikus	20
			görög katolikus	35
			izraelita	1
		községi	3	
1937/1938	állami	51	állami	177
	római katolikus	3	református	38
	görög katolikus	2	római katolikus	17
	községi	1	görög katolikus	13
			községi	2

Megjegyzés: A táblázatba foglalt adatok csupán négy járás – a Beregszászi, a Munkácsi, a Nagyszőlősi és az Ungvári – óvodáira és népiskoláira vonatkoznak.

1918 előtt Kárpátalján 100 magyar tannyelvű óvoda működött. Az 1930/1931-es tanévben működő óvodai hálózatot elemezve elmondhatjuk, hogy nem elégtették ki az igényeket, mivel a 102 meglévő óvodából mindössze 13 volt magyar tannyelvű 773 gyerekkel. Kétségtelen azonban, hogy az 1920/1921-es tanévhez viszonyítva, amikor mindössze 8 magyar tannyelvű óvoda létezett Kárpátalján, az 1930. évi állapot növekedést jelent (12). Az 1937/1938-as tanévben azonban ismét növekedett a magyar tannyelvű óvodák száma: cseh tannyelvű – 96, ruszin tannyelvű – 122, magyar tannyelvű – 14, német tannyelvű – 3 (Botlik–Dupka 1991, még Veres–Popovics 1999).

8. táblázat. *A népiskolák számának alakulása Kárpátalján – 1934 (Forrás: Jaroslav Zatlouhal: Podkarpatska Rus. Bratislava, Vydal Klub pratel Podkarpatske Rusi, 1936.)*

Tannyelv	Iskola	Osztály	Létszám
ruszin (ukrán)	446	1 653	100 703
csehszlovák	160	425	20 335
magyar	111	258	17 018
német	17	34	2 001
román	4	31	1 772
héber	7		

Jegyzetek

1. Pálesch Ervin (szerk.): *Csehszlovák Törvények és Rendeletek Tára*. Eperjes, 1921.
2. Az 1920. évi február 29-i 122. sz. ún. nyelvtörvény rendelkezései szerint mindenütt, ahol az állampolgároknak legalább 20%-a egyazon nyelvi kisebbséghez tartozik, az illető állampolgárok a hatóságokkal való érintkezésben saját nyelvüket használhatják, illetve írásbeli beadványok elintézésénél a csehszlovák nyelv mellett hasábosan a beadvány nyelve is használható. E rendelkezések kijátszását illusztrálja a következő példa: Pozsonyban úgy a magyarok (31 705), mint a németek (32 790) száma külön-külön messze túlhaladta a város összes lakosságának (78 225) 20%-át. A csehek ezért a pozsonyi járásbíróóság területéből kiszakítottak 13 színmagyar községet, és hozzácsatoltak tót községeket, hogy ilyképpen a járásbíróóság területén a magyarság számát 20% alá szorítsák (Ismeretlen szerző *tanulmánya a Csehszlovákiában élő magyar kisebbség helyzetéről*. Tisztázati másodpéldánya - K 26. 1922 - IV - 45 [1269. cs.]. A dokumentumot közli: *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995).
3. Kárpátaljának a fegyverszüneti szerződés ellenére 1918 végén történt megszállása óta a csehek mindent elkövettek, hogy a régi magyar közigazgatást megszüntessék és a régi tisztviselők állásukat elhagyják. A tisztviselők nagy része a tőlük követelt esküt megtagadta azzal, hogy a magyar államnak tett tisztviselői esküjüket szegnék meg azzal, ha a terület hovatartozását eldönteni hivatott békeszerződés megkötése előtt más hatalomnak tennének újabb fogadalmat. A csehek ezt az indoklást nem fogadták el. Akik az esküt letenni vonakodtak, azokat elbocsátották állásukból. A nem felső-magyarországi illetőségűeket 8 nap alatt kiutasították az országból. Több hivatalnál, így a tanfelügyelőségeknél alkalmazott tisztviselőket meg sem kérdezték, hogy hajlandó-e az esküt letenni, hanem táviratilag felmentették őket. Az elbocsátott tisztviselők helyére jobbára kellő képesítés nélküli cseh hivatalnokokat alkalmaztak annak ellenére, hogy a Csehszlovák Köztársaság a békeszerződésben kötelezettséget vállalt arra, hogy a volt magyar területen működő magyar tisztviselőket átveszi. A *Slovák* 1921. december 12-i számában a következőket olvashatjuk: „...a csehek elfoglalták helyeinket a hivatalokban... A prágai kormány a határ menti magyar vidékekre kizárólag cseh hivatalnokokat küld, akik sem az országot, sem a nép jellemét és gondolkodását nem ismerik, nyelvét nem beszélik, és politikai ellenfélként viselkednek.” Kárpátalján 1920. február 29-től minden hatalom a katonai parancsnokság kezében összpontosult, az ostromállapotot csak 1922-ben szüntették meg. Ekkor vette át a terület – akkori nevén Podkarpatszka Rusz – ún. polgári hivatalának (1928-tól Zemská úprava – országrészi hivatal) irányítását a tisztviselői kar. Az utóbbiak száma egyébként rövid idő alatt az osztrák–magyar idősorozathoz viszonyítva öt-hat szorosára, a csendőröké és rendőröké a tízszeresére növekedett. A megyei (ezek 1926-ig működtek), a járási és jegyzői hivatalokban, a bíróságokon, valamint a csendőr- és rendőrkapitányságokon a vezető állásokat elsősorban Csehországból Kárpátaljára települt hivatalnokok, kisebb részben orosz és ukrán fehér emigránsok töltötték be. A köztisztviselőkben a cseh nyelvet vezették be hivatalos nyelvként (Botlik József–Dupka György 1991. *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéről 1918–1991*. Budapest–Szeged, Mandátum–Universum Kiadó, 26. p.).
4. A hivatalos statisztika beszámol „csehszlovák” tannyelvű iskolákról, azonban „csehszlovák” nyelv nem létezett. Azért a gyakorlatban úgy állt a dolog, hogy Csehországban, Morvaországban és Sziléziában az iskolákat nem is nevezték csehszlovák iskolának, hanem cseheknek, s a tanítás tisztá cseh nyelven történt. Ezzel szemben Szlovenszkon a cseh tanerők csehül, a tót tanerők pedig tótul tanítottak. Az olvasókönyvekben a tót és a cseh olvasmányok váltakoztak. Ezt a megkülönböztetést látni itt-ott az iskolai bizonyítványokon is, amennyiben a történelmi tartományok számára készített blankettákon az van nyomva, hogy „cseh” iskola, a Szlovenszko számára készült blankettákon pedig „csehszlovák” iskola. Tisztán tót nyelven csak az egyházak által fenntartott elemi iskolákban tanítanak. (Ismeretlen szerző *tanulmánya a Csehszlovák Köztársaság közoktatásügyéről*. Tisztázati - K 28. 59 - 1930 - P - 5146 [15. cs.]. Közli: *Magyarok kisebbségben és*

- szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995).
5. *Ismeretlen szerző tanulmánya a Csehszlovák Köztársaság közoktatásügyéről.* Tisztázat - K 28. 59 - 1930 - P - 5146 [15. cs.]. Közli: *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995.
 6. *Ismeretlen szerző tanulmánya a Csehszlovák Köztársaság közoktatásügyéről.* Tisztázat - K 28. 59 - 1930 - P - 5146 [15. cs.]. Közli: *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995.
 7. *Ismeretlen szerző tanulmánya a Csehszlovák Köztársaság közoktatásügyéről.* Tisztázat - K 28. 59 - 1930 - P - 5146 (15. cs.).
 8. *Ismeretlen szerző tanulmánya a Csehszlovák Köztársaság közoktatásügyéről.* Tisztázat - K 28. 59 - 1930 - P - 5146 (15. cs.).
 9. *Ismeretlen szerző tanulmánya a Csehszlovák Köztársaság közoktatásügyéről.* Tisztázat - K 28. 59 - 1930 - P - 5146 (15. cs.).
10. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, fond - 1, op. 1, 57. p.

(A tanulmány második, befejező részét lapunk következő számában közöljük.)

BÉLA GABÓDA

MINORITY EDUCATIONAL AFFAIRS DURING THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC (1919–1938) (I. PART)

After the formation of Czechoslovakia, the politics devote great care on the total re-arrangement of the educational system. On the one hand it meant the change of Hungarian laws on educational. The main difference between the Hungarian and the Czechoslovak educational system is that while Hungarian public education wanted to ensure the joint teaching effect of school and religion, the Czechoslovak public educational system wanted to divide religion and school completely. This principle was applied in the Czechoslovak constitutional law in 1920 (although in a hidden form), and the governmental provisions on public education intended to enforce this principle by terminating and nationalising religious schools and pushing religious education to the background. The negative features of the Czechoslovak nationality politics revealed primarily in educational affairs. The public education policy of the Czechoslovak civil democratic country was characterised by the fact that no pedagogue with Hungarian nationality could be in the management of educational institutions, from the Ministry to the district educational inspection, no school master with Hungarian nationality could be in the post of no state grammar-school with Hungarian teaching language. The grammar-school with Hungarian teaching language in Ungvar was even closed by the authorities. Part of the teachers in state elementary schools, grammar-schools, vocational schools, teacher-training colleges with Hungarian teaching language was no of Hungarian nationality. Nevertheless, teachers of Hungarian nationality, because of deliberate political consequences, were placed to Slovak and Ruthenian schools. One of the insufficiencies of the education in Hungarian language in Slovakia was that besides the theological teaching, there was no higher education training in Hungarian language. Therefore, the Felvidék (Up-Land) Hungarian people, including Sub-Carpathia, had by 31 per cent fewer schools than it should have according to the data from the population census. On the basis of statistical data the author introduces the situation of educational affairs of the minority in Sub-Carpathia between 1919–1938.

Az első kétoldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) – Mariánské Lázně

(II. rész)

ENDRE TÓTH

THE FIRST BILATERAL DISCUSSION BETWEEN CZECHOSLOVAKIA

AND HUNGARY (1921) – MARIÁNSKÉ LÁZNĚ (II. PART)

943.7“1921“

943.9“1921“

327(437:439)“1921“

327(439:437)“1921“

Efforts for the restauration of Charles Habsburg, ex-emperor at the end of March 1921. Estrangement of the Czechoslovak-Hungarian bilateral relationships due to the king issue. István Bethlen, the new Hungarian Prime Minister urges to continue the first Czechoslovak-Hungarian discussions in Bruck (14th – 15th March 1921). Relationships renewal, preparation of the discussion. Discussions in Mariánské Lázně (23rd – 24th June 1921) between the two Ministers of Foreign Affairs, Edvard Beneš and Miklós Bánffy. Results of the discussions.

II. A Mariánské Lázně-i tárgyalások (1921. június 23–24.)

Csehszlovákia és a háború utáni Magyarország fennállásának második, Mariánské Lázně-i kétoldalú miniszteri szintű találkozójára, amelyre 1921. június 23-án és 24-én került sor, a magyar delegáció gróf Bánffy Miklós külügyminiszter vezetésével június 22-én, szerdán, vonattal, Prágán keresztül érkezett.¹⁴⁵ A magyar delegációban, ami a politikusokat illeti, a külügyminiszter mellett helyet kapott a volt miniszterelnök, gróf Teleki Pál, aki az ausztriai Bruckban tartott első kétoldalú találkozón is jelen volt, és ezúttal mint a magyar Országgyűlés képviselője vett részt a tárgyaláson, ezenkívül természetesen ott volt a második kétoldalú találkozó előkészítésénél is főszerepet játszó legfontosabb háttérpolitikai közvetítő, gróf Szapáry László, akinek részvételét a *České slovo* szerint „egyes körök mint a tárgyalások pozitív eredményeinek szempontjából előnyös körülményt értékelték”.¹⁴⁶ A magyar delegáció tagja volt még – a magyar külügyminiszter június 19-én kelt távirata szerint – Scitovszky Tibor államtitkár is.¹⁴⁷ Bár a magyar diplomácia csehszlovákiai képviselője jelenlétét a magyar külügyminisztérium idevonatkozó levelezése nem jelzi, valószínű, hogy a brucki találkozóhoz hasonlóan ezen a találkozón is jelen volt annak ellenére, hogy a diplomáciai képviselői szerepkörét a csehszlovák–magyar kapcsolatok terén Szapáry gróf de facto átvette tőle. A már említett személyeken kívül a *České slovo* június 22-i száma további résztvevők jelenlétét közli, név szerint gróf Khuen-Héderváry Sándor követségi tanácsosét,¹⁴⁸ Walko Lajos pénzügyminisztériumi titkárét, illetve megemlíti a magyar diplomácia csehszlovákiai képviselőjének tervezett részvételét is.¹⁴⁹ A miniszteri szintű találkozó és a bizottsági szintű tárgyalások összefonódása kapcsán a *České slovo* néhány szakértő jelenlétét is közli.¹⁵⁰ Érdekes tény, hogy a találkozón magyar részről a miniszterelnök, Bethlen gróf helyett a volt miniszterelnök, Teleki vett részt. Ezzel a magyar fél – mivel Teleki miniszterelnökként résztvevője volt a brucki találkozóknak, amelyre a Mariánské Lázně-i találkozó szervesen kapcsolódott – valószínűleg a tárgyalások folytonosságának megőrzésére törekedett. A *České slovo* Sza-

páry mellett Teleki részvételét is üdvözölte, és jelenlétét azzal indokolta, hogy Teleki „Benešsel már Bruckban is jól megértették egymást”.¹⁵¹

A politikai megbeszélésen csehszlovák oldalról Beneš külügyminiszter vezetésével Jan Masaryk és Jan Krčmář követségi tanácsos – ők jelen voltak a brucki tárgyalásokon is –, továbbá František Chvalovský, Igor Hrušovský¹⁵² képviselő és Peroutka¹⁵³ osztályvezető vett részt. A delegáció június 22-én délután autóval érkezett Mariánské Lázněba.¹⁵⁴

Az a tény, hogy a találkozó már nem titokban, hanem a nagy nyilvánosság előtt zajlott, lehetővé tette annak sajtó által való követését, azaz a nyilvánosság tudomást szerezhetett a találkozó érdekességeiről és legalább hozzávetőlegesen a zárt ajtók mögött folyó megbeszélések témáiról. A tárgyaló felek közötti oldottabb légkör bizonyítékként például a *České slovo* megemlíti, hogy a két delegáció ugyanabban az épületben volt elszállásolva.¹⁵⁵ Ugyanakkor a sajtónak alkalmat nyílt a készülő találkozóval kapcsolatos kérdéseket egyenesen a magyar külügyminiszterhez intézni, és az olvasókkal, bár csak teljesen általános jellegű információkat, azokat viszont a legkompetensebb egyén tolmácsolásával közölni: „Dr. Benešsel még Bruckban megegyeztünk, hogy a tárgyalások befejezése előtt, kölcsönös beleegyezés nélkül nem hozunk semmit nyilvánosságra. Mariánské Lázněban elsősorban jogi és pénzügyi kérdésekről fogunk tárgyalni.”¹⁵⁶ Ugyanilyen tartózkodó volt Bánffy is a Csehszlovákia irányában tapasztalható magyarországi hangulatra vonatkozó kérdésre adott válasza: „Szeretnénk, ha a két ország viszonya barátságosabb lenne.”¹⁵⁷

Az általános közhangulatról, pontosabban a Csehszlovák közvélemény Magyarországot érintő nézeteiről a készülő tárgyalások kapcsán a magyarországi *Jövő* című napilap prágai tudósítójának volt alkalmat tudósítani, aki a csehszlovák parlament törvényhozóit, név szerint Václav Klofáč szenátort, a Csehszlovák Nemzetiszociális Párt elnökét és Rudolf Bechyně képviselőt, a Csehszlovák Szociáldemokrata munkáspárt vezetésének tagját szólította meg, akik a magyarországi helyzettel kapcsolatban meglehetősen szkeptikusan vélekedtek.¹⁵⁸ Klofáč többek között megjegyezte, hogy nem hisz „a hivatalban lévő magyar kormány békés szándékaiban”,¹⁵⁹ ugyanakkor hozzátette, hogy nagy érdeklődéssel várja a csehszlovák–magyar tárgyalások eredményeit.¹⁶⁰ A csehszlovákiai közvélemény Magyarország irányában táplált érzelmeit jól illusztrálják Klofáč szavai: „Ha ott a reakció erői irányítanak, nagyon is üdvösnek tartom, hogy a magyar külügyminiszter hozzánk látogat, mivel így lehetősége nyílik személyesen meggyőződnie arról, hogy milyen erők mozgatják ma Közép-Európa politikáját. Amíg Magyarországon nem győz a demokrácia, kénytelen vagyok az ilyen és hasonló találkozókra szkeptikusan vélekedni. Magyarország nem zárkozhat el a kor szelleme elől.”¹⁶¹ Hasonló hangnemben szól Bechyně képviselő is, aki kiemelte annak szükségességét, hogy leszereljük „Horthy hadseregét”,¹⁶² ami szerinte azt eredményezné, hogy az „elnyomott magyarországi demokratikus erők kerülnének hatalomra, és az ország kinyilváníthatná tényleges akaratát”.¹⁶³

Ami a második csehszlovák–magyar kétoldalú tárgyalásokkal szemben támasztott elvárásokat illeti, az előre bejelentett szakmai jellegű megbeszélés ténye és a Bruckban megbeszéltek szakértői bizottságok elindítása miatt a tárgyalások sikeres végbemenetelét jósolták, konkrét eredményként a „szakmai megbeszélések eredményes lefolyását”¹⁶⁴ várták az egyes bizottságokon belül, illetve a két ország közötti kereskedelmi egyezmény megkötésének meggyorsítását remélték.¹⁶⁵ A sajtó

ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy tárgyalások témái között „kényes és fontos kérdések”¹⁶⁶ is helyet kaptak, amelyek megoldásával kapcsolatban Magyarország a legnagyobb engedményekre is kész (!).¹⁶⁷ A csehszlovák belpolitikai helyzet gyökeres megváltozása, amely Magyarország Csehszlovákiával szembeni pozícióját akár a márciusi állapotokhoz képest is teljesen megváltoztatta – lásd a trianoni békeszerződés Nagy-Britannia és elsősorban a szerződést aláíró nagyhatalmak közül az utolsó, Franciaország általi ratifikációját, Károly húsvéti restaurációs kísérletét és annak következményeként a Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia között összehangolt közép-európai politikát –, tényleges alapot nyújtva ahhoz a csehszlovák magatartáshoz, amely Magyarországot mint a közös problémák megoldásában készségesebb hozzáállást tanúsító felet vélte látni. Végül is a Mariánské Lázně-i találkozó a bruckival összehasonlítva valóban más jelleggel bírt, úgy fogalmazhatnánk, hogy ezúttal a tárgyalások közelebb álltak a csehszlovák fél elképzeléseihöz.

A második csehszlovák–magyar kétoldalú miniszteri szintű találkozó három ülés közül az első kettőt június 23-án szerdán délelőtt, illetve délután, a harmadikat a következő nap délelőttjén tartották Bánffy, Teleki és Beneš „magánlakosztályain”,¹⁶⁸ a Mariánské Lázně-i Miramonte-villában.¹⁶⁹ Az ülések összesen kilenc és negyed óráig tartottak.¹⁷⁰ A miniszteri találkozó az első ülés első fordulójával június 23-án fél tizenegy előtt Beneš „fogadóhelyiségében”,¹⁷¹ a csehszlovák külügyminiszter „tanácsadóival”¹⁷² folytatott körülbelül egyórás megbeszélése után kezdődött és fél kettőig tartott.¹⁷³ Magyar oldalról ugyanúgy, mint a következő két ülés során, Bánffy miniszterelnök, Teleki és Szapáry volt jelen.¹⁷⁴ Azt, hogy Beneš mellett ki volt még közvetlen jelen a csehszlovák fél részéről, sem a sajtó, sem a magyar fél által június 24-én készített jegyzőkönyv nem közli.¹⁷⁵

A második kétoldalú csehszlovák–magyar találkozó lefolyását, illetve tartalmát közlő legfontosabb forrás – ugyanúgy, mint az első találkozó esetében – a magyar fél, pontosabban a magyar külügyminiszter által készített jegyzőkönyv, amely viszont rendkívül tömör, összefoglaló jellegű és főleg csak az első tárgyalási nap egyes megtárgyalt pontjainak eredményeit tartalmazza. Mi több, jegyzőkönyvről még így is csak idézőjelben beszélhetünk, hiszen az okiratot a résztvevő felek nem látták el aláírásukkal. Továbbá ugyanúgy, mint a brucki találkozó esetében betekinthezünk a két ország napi sajtójába, amely a brucki találkozóval ellentétben az esemény nyilvános lebonyolítása miatt némileg pontosabb információkat közölhetett egyrészt a tárgyalás hátterét, másrészt annak tartalmát illetően is.

Az első ülés kezdetekor a felek megegyeztek, hogy elsőként a szakértői bizottságok munkája során felmerült problémákat tárgyalják meg. Ezzel összhangban tehát a legalapvetőbb kétoldalú viszonyok rendezésével kapcsolatos kérdéseket, a jogi-politikai bizottság tárgyalásán felmerülő kölcsönös amnesztia és az örökölt állami hivatalnokok problémáját tárgyalták meg.¹⁷⁶ A legsúlyosabb problémának, amely mindkét tárgyalási nap üléseit végigkísérte, éppen a kölcsönös amnesztia kérdése bizonyult, mivel annak megoldására a két félnek teljesen más ügyrendi elképzelései voltak. A magyar fél a Bruckban lefektetett alapelvekre hivatkozva megkülönböztetés nélküli általános amnesztiát követelt.¹⁷⁷ Beneš ezzel szemben – bár nem volt kifogása az eredetileg magyar állampolgárokkal vagy a magyar nemzetiséget választókkal szemben – egy, a csehszlovák állampolgárok olyan kategóriájának bevezetését kezdeményezte, amely azokat a csehszlovák állami hivatalok esküje alatt álló

személyeket foglalná magában, akik Csehszlovákia-ellenes tevékenységben vettek részt, viszont azáltal, hogy magyar állampolgároknak vallják magukat, az általános kétoldalú amnesztiában való megegyezés esetén kikerülnének a csehszlovák igazságszolgáltatás hatásköréből. Beneš ezzel kapcsolatban konkrétan Jehlicska Ferenc (František Jehlicska) és Dvorcsák Viktor nevét említette.¹⁷⁸ A Mariánské Lázně-i tárgyalások során a magyar delegáció végül is elfogadta a Beneš által definiált egyének fentebb említett kategóriáját, ugyanakkor figyelmeztetett, ezek a kivételek nem haladhatják meg ezen üldözöttek nagyon alacsony százalékarányát.¹⁷⁹ Az amnesztia és a csehszlovák fél által követelt kivételek meghatározása volt a Prágában üléselő jogi-politikai bizottság témája is, párhuzamosan a Mariánské Lázně-i miniszteri szintű tárgyalás második napjának programjával. Ennek kapcsán arra figyelmeztettek, hogy a csehszlovák delegáció tagjai megpróbálták – a magyar delegáció összehívásának szándékával – a csehszlovák fél által már korábban elfogadott állásponton alapuló kezdeményezéseket keresztülvinni.¹⁸⁰

A miniszterek találkozásával párhuzamosan a jogi-politikai kérdésekkel foglalkozó küldöttek, a magyar igazságügyi minisztérium küldöttei és a csehszlovák fél képviselői a következő alapvető kérdésköröket tárgyalták meg:

- a) a bűnözők kölcsönös kiadatása és a büntetőeljárású ügyekben való együttműködés;
- b) törvényszéki együttműködés polgári perekben;
- c) okiratok hitelesítése,
- d) gyámsági ügyek összehangolása.¹⁸¹

Ezeket kívül megtárgyalták a Csehszlovákiában tartózkodó magyar jogi személyek kérdését is. Ebben az ügyben „rövid eszmecsere”¹⁸² után a felek megegyezésre jutottak, amelynek alapján, egyebek mellett, a magyar delegáció megerősítette az említett személyek teljes alárendeltségét a „kompetens csehszlovák törvényes hatalomnak”.¹⁸³ Az aktív, illetve nyugdíjazott állami hivatalnokok ügyében kezdett vita viszont sokkal összetettebbnek bizonyult, és nem is vezetett egyezséghez, ezen a téren mindkét fél ragaszkodott eredeti álláspontjához.¹⁸⁴

A tárgyalás következő említést érdemlő pontja a kétoldalú kereskedelmi szerződés kérdése volt, amelynek keretén belül a felek csupán kicserélték a kérdéssel kapcsolatos általános nézeteiket. A magyar jegyzőkönyv szerint Beneš abban az értelemben nyilatkozott, hogy a csehszlovák fél nem igényel semmilyen különleges előnyöket, és megelégszik bármilyen engedménnyel, amelyet a magyar fél kereskedelmi szempontból megfelelőnek tart. Beneš az esetleges kereskedelmi egyezmény kapcsán kiállt annak általános jellege mellett, amely nem juttat bizonyos kereskedelmi és ipari területeket, illetve egyes személyeket vagy vállalatokat előnyös pozícióba, továbbá megemlítette, illetve figyelmeztetett, hogy Csehszlovákia egyáltalán nincs rászorulva a Magyarországgal kötendő kereskedelmi egyezményre.¹⁸⁵ A kölcsönös kereskedelmi kapcsolatokat illető kérdések megtárgyalása után viszont Beneš álláspontja barátságosabbá vált, és a felek megbeszélték, hogy néhány, Magyarország számára előnytelen kereskedelmi akadályt a trianoni békeszerződés 205. paragrafusára alapján fel lehetne számolni, illetve néhány problémára, amely nem lenne megoldható a békeszerződés említett cikkelye alapján, a kereskedelmi egyezményen kívüli ad hoc megoldást találhatnának. A tárgyaló felek abban is meggyeztek, hogy ezekben a kérdésekben a kezdeményező szerep a csehszlovák oldalon marad. A kérdéskörrel kapcsolatban viszont a magyar külügyminiszter azon gya-

nújának adott hangot, hogy a csehszlovák fél azért vonakodik szélesebb körű kereskedelmi egyezményekről tárgyalni, mert az a területi engedményekről való tárgyalásra kötelezné őket.¹⁸⁶

A szakértői bizottságokban tárgyalt kérdéseket illetően a felek elemezték a pénzügyi bizottság munkáját, azon belül is az egyes országok állampolgárainak a másik ország állampolgárai irányában fennálló tartozásainak a kormányra való átruházásának kérdését. Beneš ezzel kapcsolatban először de facto a tartozások eltörlését ajánlotta, később tanácsadójára hivatkozva rámutatott a békeszerződés tartozásokkal kapcsolatos rendelkezéseire, és kifejezte bizonytalanságát, hogy közös meg egyezéssel figyelmen kívül lehet-e hagyni ezen rendelkezéseket. Mindenesetre a felek a keretegyezmény megkötéséig nem jutottak el, mivel Beneš azt javasolta, hogy ebben a kérdéskörben kérjék ki a Nagykövetek Konferenciájának vagy a Nemzetek Szövetségének véleményét.¹⁸⁷

Az ülésen a gazdasági kérdések között szóba került még a Csehszlovákia által követelt hadikölcsönkötvények honosítása, melynek kapcsán a magyar fél figyelmeztette Beneš, hogy nem lehetséges azok Csehszlovákiának való odaítélése, amíg az továbbra is a kölcsön hetvenöt százalékát követeli. Ezenkívül megtárgyalták a földreform végrehajtásának nemzetiségi szempontokat figyelembe vevő kérdéseit. Ezzel kapcsolatban a csehszlovák fél előzetesen azt ajánlotta, hogy a konkrétan felmerülő problémákkal egyenesen a kompetens hivatalokban foglalkozhatnának.¹⁸⁸

Azt, hogy a második csehszlovák–magyar kétoldalú találkozáson mely politikai jellegű kérdések milyen formában és milyen részletességgel kerültek megtárgyalásra, a magyar jegyzőkönyv alapján nem tudjuk megítélni. Csak az tudható, hogy ezek a kérdések szóba kerültek, ezt a csehszlovák külügyminisztérium körtávirata is bizonyítja, ahol ez áll: „A politikai kérdések tekintetében a magyarok jelentős mértékben közeledtek az általunk képviselt tényleges állapotokat elismerő álláspont-hoz.”¹⁸⁹ Emellett az általános megállapítás mellett, amely a politikai jellegű kérdések jelenlétét illeti, tudjuk, hogy a június 23-i, délutáni ülés, amely hattól negyed kilencig tartott,¹⁹⁰ tényleg foglalkozott általános jellegű politikai kérdésekkel.¹⁹¹ A magyar jegyzőkönyv viszont csak a Beneš által felvetett, Szlovákiában működő magyar nem hivatalos adminisztratív szervezetek és az irredentizmus kérdését említi. A magyar külügyminiszter az adminisztratív szervezetekkel kapcsolatban hangsúlyozta az ügy belső jellegét, illetve azt, hogy erről a magyar fél senkivel sem hajlandó vitába bocsátkozni, ugyanakkor megnyugtatta Beneš, hogy a szóban forgó nem hivatalos szervezetek az elcsatolt területeken kialakult állampolgári-jogi kérdéseket hivatottak rendezni, mint például a személyazonosítás, és ezeket fokozatosan felszámolják, illetve visszahelyezik a hivatalos magyar közigazgatás keretei közé. Az irredenta szervezetekről Bánffy a magyar fél által már tavasszal hangsúlyozott álláspontot ismételte, miszerint azok „a kormánytól függetlenül keletkeztek, és a kormánynak nem volt és a jelenben sincs semmiféle kapcsolata velük”,¹⁹² ugyanakkor Bánffy megemlítette „a magyar kormány nemrégiben elfogadott eme szervezetek feloszlatását célzó határozatát, amely ismét a magyar kormány a békeszerződés rendelkezései irányában tanúsított lojalitását bizonyítja”.¹⁹³ Bánffy ezenkívül figyelmeztette a csehszlovák külügyminisztert, hogy a csehszlovák oldalról jövő bármilyen, az irredenta szervezetek felszámolását sürgető felhívás csak rontana a helyzeten, illetve az a magyar kormányt álláspontja megváltoztatására kényszeríthetné.¹⁹⁴ Ezekon kí-

vül valószínűleg további politikai jellegű kérdések is szóba kerültek, amelyek kere-
tén belül magyar részről – az említett csehszlovák külügyminisztériumi távirat és
Bethlen programbeszédének külpolitikai irányelvekkel kapcsolatos kijelentései alap-
ján – valószínűleg nem került sor követelések egyértelmű megfogalmazására, sem
arra a korábbi gyakorlatra, hogy a gazdasági jellegű kérdések szóba kerülését poli-
tikai kérdések megtárgyalásának feltételéhez kössék.

Annak ellenére, hogy a második csehszlovák–magyar miniszteri szintű találkozó
a nagy nyilvánosság tudtával és a sajtó érdeklődésével öveze zajlott, a híradások
tartalmából kitűnik, hogy a találkozóon tárgyalt kérdésköröket illetőleg a sajtó a ta-
lálkozó alatt nem jutott sok információhoz.¹⁹⁵ A találkozó megkezdődésével kapcsolat-
ban a sajtó a csehszlovák sajtóiroda értesüléseire támaszkodott, amely közölte:
„A három miniszter találkozájának – úgy tűnik – legfontosabb célja az, hogy megköny-
nyítse a Budapesten és Prágában üléselő szakértői bizottságokban felmerült konkr-
ét kérdések megoldását”,¹⁹⁶ kiegészítve az egyes szakértői bizottságok által tár-
gyalt kérdéskörök felsorolásával.¹⁹⁷ A hírben szereplő „úgy tűnik” kifejezés viszont
nem árulkodik különösebb, a tárgyalás témáját alkotó konkrét kérdésekben való tá-
jékozottságról. A megkezdett tárgyalások kapcsán a sajtó közli, hogy a „miniszterek
eszmecseréje” az alapelvek felvázolására szorítkozott, amelyek kidolgozása és
megvalósítása az egyes bizottságok feladata lesz,¹⁹⁸ ami végül is megegyezik a va-
lósággal. A fentiek alapján a sajtó a továbbiakban a tárgyalás témáját automatiku-
san a bizottságokban tárgyalt kérdésekkel azonosította. Ennek megfelelően termé-
szetesen foglalkozott a bizottságokban tárgyalt témák közül a legerősebb politikai
felhanggal bíró kérdésekkel: a kölcsönös amnesztia, illetve a volt magyar állami hi-
vatalnokoknak az újonnan kiépített államigazgatásba való visszafogadásának
kérdésével.¹⁹⁹ Ezen belül külön figyelmet kapott a Szlovákiából elmenekült szemé-
lyek magyar fél által követelt amnesztiaja, illetve a szülőföldjükre való visszatérés
lehetővé tétele, amit a csehszlovák fél az általános amnesztiával kapcsolatos kér-
déskörbe sorolt.²⁰⁰ Kiemelték továbbá a gazdasági kérdéseket, illetve a gazdasági
bizottság által tárgyalt legfontosabb kérdéseket, úgymint a szén, gabona és liszt
cserekereskedelmét, a magyar bor Csehszlovákiába való behozatalának, illetve a
pilzeni sör Magyarországra való kivitelének engedélyét és a csehszlovák fémipari
termékek Magyarországra való exportját.²⁰¹ Ezek mellett a lapok említették a Buda-
pesten üléselő közlekedési bizottságban felmerült, a Párizst Budapesttel és Buka-
resttel összekötő vasútvonal iránya körüli vitát, amelyben a csehszlovák fél a Prá-
gát és Pozsonyt érintő útvonalat, míg a magyar fél a Bécsen keresztül vezető útvo-
nalat részesítette előnyben.²⁰²

A fentebb említett szakértői bizottsági kérdések mellett a sajtóban megjelentek
a területi kérdésnek a tárgyalásokon való felvetését igazoló hírek is. A Mariánské
Lázně-i tárgyalások befejeződése kapcsán a *Prager Tageblatt* közli, hogy a találkozó
megmutatta néhány politikai nézeteltérés áthidalásának lehetőségét, ugyanakkor
azt is hozzáteszi, hogy a határmódosítással kapcsolatos magyar követelések még
nem találtak meghallgatásra, viszont ez megtörténik, amint azt a békeszerződés le-
hetővé teszi, illetve ha Magyarország hajlandó lesz tartós baráti viszonyt garantálni
szomszédai irányában.²⁰³ A kérdést illetőleg a napilap ugyanakkor a csehszlovák kül-
ügyminiszter elutasító álláspontjáról ír, hozzátéve, hogy talán a következő találkozó
sikerül a feleknek megegyezésre jutniuk.²⁰⁴ A területi kérdés jelenlétével a *Národní*

listy is foglalkozott: ez rámutat a csehszlovák fél megegyezésre való hajlandóságára, de azt is közli, hogy – a magyar fél követelései jogosultságának esetén – nem ez a magatartás az egyetlen garancia a csehszlovák–magyar tárgyalások folytatására.²⁰⁵ A *Budapesti Hírlap* a csehszlovák *Venkovra* hivatkozva a tárgyalás témájával kapcsolatban egyenesen közli, hogy a miniszterek találkozájának legfontosabb pontja Magyarországnak Csehszlovákia, pontosabban annak szlovákiai, illetve kárpátaljai része irányában támasztott területi követelése volt.²⁰⁶

Mindazonáltal még a találkozó után sem jelentek meg a sajtóban annak tényleges eredményeiről szóló hírek. A *Prager Tageblatt* szerint a „Mariánské Lázně-i találkozón sok mindent elértek”,²⁰⁷ viszont konkrétumokat nem közöl, a bizottságokban megtárgyalt kérdések alapján a cseh szén és érc magyar gabonára való cseréjén kívül csupán azt említi, hogy sikerült a háztartási cikkekkel megtelt csehszlovák raktáraknak piacot biztosítani.²⁰⁸ A találkozó pozitív visszhangot váltott ki *Prager Presse* hasábjain, ahol a találkozó eredményeit elemezve megállapítják, hogy a magyar fél lojalitást tanúsít a csehszlovák kormánnyal szemben.²⁰⁹ A jövőbeni kereskedelmi egyezmény alapjainak lefektetésével kapcsolatos közlés mellett a napilap a baráti légkörben megtárgyalt politikai kérdésekről is ír, miközben azon meggyőződésének is hangot ad, hogy a következő, már bejelentett találkozón a két ország újabb közeledése válik valóra.²¹⁰

A kétnapos, második csehszlovák–magyar kétoldalú találkozón, amely június 24-én több mint ötórás üléssel délután kettőkor fejeződött be,²¹¹ a delegációk hazautazásuk előtt még egy hivatalos közleményt adtak ki, amelyben ez állt: „Attól a benső óhajtól vezérelve, hogy a békeszerződésből eredő számos kérdés barátságos uton rendeztessék, Benes dr. cseh külügyminiszter és Bánffy gróf magyar külügyminiszter június 23-án és 24-én Marienbádban összejöttek, hogy személyes eszmecsere alapján hozzájáruljanak némely nehézség megoldásához, a melyek a Prágában és Budapesten ülésező szakbizottságok munkálatai közben felmerültek. Benes és Bánffy gróf e kérdések egy részének rendezése tekintetében megegyeztek. A többi kérdés megoldása az újonnan kidolgozandó tervezetek alapján részben a szakbizottságok útján, részben pedig a miniszterek újabb összejövetele alkalmával fog megtörténni. Az összejövetel idejét később fogják megállapítani.”²¹²

Az idézett közlemény és a találkozó fentebb tárgyalt tartalma alapján megállapíthatjuk, hogy a brucki, első miniszteri szintű találkozóval ellentétben, amely kimondottan csak tájékoztató és ismerkedő jelleggel bírt, ezúttal tényleges lépések megtételére került sor, és bár e lépések kicsiknek és jelentékteleneknek tűnnek, valójában a két ország kapcsolatát meghatározó és a normalizált együttélést biztosító addig megoldatlan kérdések szempontjából rendkívül fontosak voltak. Ezt bizonyítja Benešnek a képviselőház és a szenátus külügyi bizottságai előtt tartott, az ötéves időszak mérlegét megvonó 1924. február 6-án tartott beszéde is, ahol a második csehszlovák–magyar kétoldalú találkozó kapcsán kijelentette, hogy ott „valamivel messzebb jutottunk, mint az első alkalommal”.²¹³ A politikai megbeszélés tárgyilagos, technikai-gyakorlati jellegét, illetve a határozottan politikai jellegű kérdések valószínűsíthető hiányát a cseh fél bizonyára örömmel fogadta. A Mariánské Lázně-i miniszteri szintű tárgyalások eredménye tehát elsősorban a Prágában és Budapesten ülésező szakértői bizottságok sikeres munkájához szükséges alapok megerősítése és a konkrét technikai kérdésekkel kapcsolatos nézetek cseréje volt. Ezen kí-

vül a csehszlovák fél lehetőséget kapott, hogy megismerkedjen a Bánffy által képviselt új magyar kormány irányvonalával, illetve meggyőződhetett a Teleki-kormány által elindított bel- és külpolitikai konszolidációs folyamat változatlanágáról, amelyet már csak a volt miniszterelnök tárgyalásokon való jelenléte is bizonyítani szándékozott. A legfontosabb dolog viszont a nyilatkozat befejező részében kinyilvánított hajlandóság volt, hogy a felek a szakértői bizottságokban felmerülő esetleges problémák megoldásában való közvetlen segítség szükségének esetén egy újabb miniszteri szintű találkozót szerveznek meg.

A volt magyar miniszterelnök, Teleki gróf a Mariánské Lázně-i találkozó után a csehszlovák sajtóirodának még egy nyilatkozatot adott, amelyben a csehszlovák–magyar kétoldalú tárgyalások és azok sikerének hátterével kapcsolatban a következőket mondta: *„Általában megállapíthatom, hogy összefüggésüknek célja, jobban mondva problémája az volt, hogy a trianoni békeszerződés témáját az élethez és két országunk együttéléséhez alkalmazzuk. Ez az igyekezetünk annak belátásából keletkezett, hogy a szerződés szó szerinti való alkalmazását nem lehet végrehajtani, mivel az nem ered a részletek teljes ismeretéből. Persze nem volna nehéz a kormányoknál az említett probléma teljes megértésére találni, sokkal fontosabb azonban, hogy a népek ezt a problémát ne csak helyesen ítéljék meg, hanem kölcsönösen meg is értsék egymást. Ebből a célból bizonyos fájó töviseket kell majd testükből kihuzni.”*²¹⁴

A nyilvánosság elégtelen tájékoztatását bizonyítja a második csehszlovák–magyar tárgyalás után Kutkafalvi Miklós képviselőnek Bánffy külügyminiszterhez intézett interpellációja is a magyar Nemzetgyűlés 231. ülésén július 18-án, amely világosan illusztrálja azokat a feltételezéseket és találgatásokat, amelyeket a csehszlovák–magyar tárgyalások vontak maguk után.²¹⁵ Az említett képviselő interpellációjában felszólította a magyar diplomácia vezetőjét a csehszlovák–magyar tárgyalások eredményének részletes ismertetésére, rámutatva – szavaival élve – a csehszlovák külügyminiszter nyilatkozatának nyomán külföldön terjedő híresztelésekre, melyek értelmében a két fél már megegyezett egymással, miközben a Bruckban elkezdett tárgyalásokkal kapcsolatban felhívta a figyelmet képviselőtársai és a magyar nemzet informátlanságára.²¹⁶ A következő expozéjában Kutkafalvi a külföldön terjesztett egyezségről szóló híresztelésekkel élesen szembefordult, és egyértelműen elutasított bárminemű gazdasági vagy politikai egyezményt Csehszlovákia területi engedményei nélkül, emellett rámutatott a csehszlovák ipar bonyolult gazdasági helyzetére, amelynek a magyar piacra akut szüksége van.²¹⁷

A magyar külügyminiszter válaszából közvetlen információkhoz juthatunk egyrészt a tárgyalás természetesen csak gyakorlati-gazdasági kérdéseket érintő tartalmáról, másrészt arról, milyen mértékben sikerült az egyes problémákra megoldást találni. Bánffy válasza egyben jelentős a két fél megállapodásának alapján történő közönségtájékoztatás terjedelmének és mértékének szempontjából, amelyek mentesek a sajtó esetleges torzításaitól.²¹⁸ Bánffy tehát válaszában megerősítette, hogy a Mariánské Lázně-i találkozó megrendezését a bizottságok munkájának megkezdése és a bizottságokban tárgyalt egyes kérdések magasabb szinten való megtárgyalása tette szükségessé, amely kérdések mind a békeszerződés megvalósítása, mind a kétoldalú gazdasági kapcsolatok rendezésének szempontjából alapvető fontosságúak.²¹⁹

Bánffy továbbá összefoglalta a bizottságokban elért eredményeket is. A jogi-politika bizottság munkáját elemezve elmondta, hogy ott eddig megtárgyalták a bűnözők kölcsönös kiadatásával, a büntetőeljárás ügyekben való együttműködéssel, az állampolgári-jogi ügyekkel, az okiratok hitelesítésével és a gyámsági ügyekkel kapcsolatos kérdéseket – ezek megtalálhatóak a tárgyalás magyar fél által készített jegyzőkönyvében is. A gazdasági bizottságban folyó munka kapcsán Bánffy de facto hivatalosan is bejelentette a bizottsági, illetve az egész csehszlovák–magyar tárgyalások első kézzelfogható eredményét, miszerint a két szakértői delegáció egy rövid távú szerződést kötött, amelynek alapján Magyarország szénért és kokszért cserébe gabonát szállít Csehszlovákiának. Bánffy ugyanakkor hozzátette, hogy a szerződés hosszabb távra szóló változata még további megtárgyalásra vár. A többi szakértői bizottság munkáját illetően a magyar külügyminiszter megállapította, hogy a két fél közötti kompromisszumhoz vezető út ezekben a bizottságokban sokkal nehezebb, tehát a tárgyalás is tovább tart majd. A továbbiakban Bánffy meggyőződését fejezte ki, miszerint azáltal, hogy a csehszlovák fél tudatosítja, mekkora terhet jelent Magyarország számára a trianoni szerződés rendelkezéseinek teljesítése, sikerül a többi kérdésben is megegyezésre jutni, amit a csehszlovák–magyar tárgyalások bizottsági szintű munkájának eredményei is alátámasztani látszanak. Bánffy – rámutatva a bizottságokban tárgyalt kérdések összetettségére, a kontextusból való kiragadást elkerülendő – elutasította azok részletes elemzését.²²⁰

A magyar külügyminiszter felhívta az interpelláló képviselő figyelmét Magyarország konszolidációra törekedő politikai irányvonalára, amelynek célja az egész közép-európai régió stabilizációja, és amelybe a csehszlovák–magyar tárgyalások is szervesen illeszkednek.²²¹ Válaszának befejező részében Bánffy a csehszlovák félnek szánt kijelentéseiben a magyar külpolitika őszinte voltáról, illetve a csehszlovák féltől elvárt nagyobb bizalomról beszélt, és kifejtette, hogy abban az esetben, ha a két ország hajlandó lenne kölcsönösen elismerni egymás igényeit, a jelenleginél jobb kapcsolatok kiépítésére is lehetőség nyílna.²²²

A csehszlovák Nemzetgyűlésben a várakozások ellenére ugyanúgy, mint a brucki találkozó esetében, a Mariánské Lázně-i miniszteri szintű csehszlovák–magyar tárgyalás sem jelent meg a napirendi pontok között, tehát a magyar külügyminiszter tárgyalásokat elemző parlamenti beszédét nem tudjuk összehasonlítani egy, a csehszlovák külügyminiszter által tartott hasonló beszámolóval. Azt, hogy Beneš hogyan értékelte az újraindított csehszlovák–magyar tárgyalásokat, csak általános jellegű, például a *Prager Presse*-ben megjelent kijelentésekkel tudjuk illusztrálni. A csehszlovák külügyminiszter a lapnak adott interjújában a Mariánské Lázně-i találkozó kapcsán azt nyilatkozta, hogy „a marienbadi tárgyalások minden főpontjukban egyezségekre vezetnek s hatalmas politikai és gazdasági lépést jelentenek”.²²³ Beneš – Bánffy beszámolójával összhangban – a második miniszteri szintű találkozót Európa stabilizációja szempontjából egy újabb jelentős lépésnek nevezte, miközben ő is a Bánffyéval szinte megegyező hangnemben beszélt a két ország kapcsolatainak elősegítését célzó oldott légkör megteremtésének szükségességéről, amely célhoz – Beneš szavai szerint – a két ország a Mariánské Lázně-i találkozó által ismét közelebb került. Továbbá Beneš is megemlítette a két országra váró „komoly feladatok”²²⁴ megoldása szempontjából fontos „közös megértés és lojalitás” megteremtésének szükségességét, miközben hozzátette, hogy „a cseh oldalon az a bizonyos megértés, amiről a magyar

delegációnak is volt alkalma meggyőződnie, már létezik”.²²⁵ Beneš szavai, amelyekben a „csehszlovák delegációnak a magyar fél konstruktív hozzáállása és őszinte lojalitása felett érzett meglepedettségét”²²⁶ fejezik ki – ami végül is egybevág a korábban említett csehszlovák külügyminisztériumi körtávirattal –, arról árulkodnak, hogy a csehszlovák félnek a kétoldalú tárgyalásokkal szemben támasztott elvárásai teljesültek, azaz a hangsúly politikai kérdésekről a gazdaságiakra helyeződött, illetve a magyar fél felhagyott azzal a gyakorlattal, hogy a gazdasági kérdések megtárgyalását a politikai kérdések megoldásának feltételéhez kösse.

Az 1921. év első fele és a csehszlovák–magyar viszony

A Mariánské Lázně-i második csehszlovák–magyar kétoldalú találkozó a csehszlovák–magyar kapcsolatok alapvető fontosságú időszakának, az 1921-es év első felét, pontosabban az 1920 novemberétől 1921 júniusáig terjedő átfogó időszak kicsúcsozódását jelentő eseménye volt. Ez az időszak a két ország kölcsönös viszonyának tekintetében az egészséges párbeszéd megteremtésének jegyében telt, amely végül is oda vezetett, hogy a két ország hivatalos politikai képviselői és szakértői azzal a céllal ültek egy tárgyalóasztalhoz, hogy megvitassák az együttélés nem csak technikai jellegű kérdéseit. A Mariánské Lázně-i találkozó ugyanakkor egyfajta próbát is jelentett a két fél számára, ahol az említett időszak alatt kirajzolódott korlátok figyelembevételével tesztelhetők tárgyalási képességeiket. Az ausztriai Bruckban tartott első miniszteri szintű találkozóval ellentétben, ahol a felek egyrészt még saját tárgyalási pozíciójukkal ismerkedtek, másrészt első alkalommal találkoztak közvetlenül a tárgyaló fél nézeteivel és koncepciójával, a második találkozó már a tényleges szakmai, gazdasági-pénzügyi, jogi-technikai és nem utolsósorban közlekedési kérdések megtárgyalásával telt, ezek végső formáját az egyes szakértői bizottságok voltak hivatottak megadni. A Mariánské Lázně-i találkozó tehát a csehszlovák fél által szorgalmazott koncepció győzelmét jelentette, melynek során a sürgős jogi-politikai, technikai, valamint gazdasági jellegű kérdések megoldására törekedtek, ennek sikerétől ugyanis nagymértékben függött a két ország gyors gazdasági konszolidációja, ami végül is a két országot e modus precedendi megtételére kényszerítette.

A fentebb említett hat, illetve nyolc hónap alatt Csehszlovákia és a háború utáni Magyarország – megalakulásuk után két évvel – végre létrehozta a gazdasági és politikai együttélés azon alapjait, amelyből a két ország szakértői a későbbiekben kiindulhattak. E két év a közép-európai régió egy rövid, de annál bonyolultabb, a háború utáni jogi-politikai struktúrák újjáalakulásának gondjaival terhelt időszaka volt. Bár a felek közötti kapcsolatfelvétel és maga a tárgyalás is meglepően gyors tempóban folyt – főleg a korábbi kétéves, ellenségeskedésekkel tűzdelt periódus szemszögéből az a négy hónap, amely alatt a feleknek sikerült mindenféle, a miniszteri szintű találkozót lehetővé tevő kérdésben megegyezniük, tényleg rövidnek tűnik –, a folytatás már nem volt ennyire látványos. Az 1921 júniusában megrendezett kétoldalú, miniszteri szintű találkozó ugyanis egy hosszabb időszak igyekezetének csúcspontját jelentette.

A kétoldalú csehszlovák–magyar tárgyalások beindításának fent említett viszonylagos gyorsasága azért is meglepő, mert azok két teljesen különböző elképzelés találkozásának jegyében zajlottak le: Csehszlovákia kizárólag a praktikus, gazdasági kérdések megtárgyalását szorgalmazta, míg a magyar fél a gazdasági kérdésekkel

szemben elsősorban a politikai jellegűeket szerette volna megtárgyalni, illetve legalább felvázolni azok megoldásának lehetőségeit és megegyezésre jutni későbbi megvalósításukkal kapcsolatban vagy esetleg kombinálni a kétfajta kérdéskört, és együtt megtárgyalni azokat. A magyar fél által követelt politikai jellegű kérdések mögött természetesen a területi kérdés állt, pontosabban a részleges területi engedmény, amelyet a magyar fél először egyenesen mint a gazdasági kérdésekről való tárgyalás elkezdésének feltételeként határozott meg. Mindenesetre, ahogy azt a Mariánské Lázně-i találkozó jellege mutatja, a második, a szó szoros értelmében konszolidációra törekvő, Bethlen István vezette magyar kormány tudatosította, hogy a békeszerződések által frissen kodifikált status quo megváltoztatására törekvő politikai út járhatatlan, illetve hogy külpolitikai téren egyre inkább Közép-Európa gazdasági konszolidációjával kapcsolatos kérdések kerülnek előtérbe, amelynek keretén belül Magyarország is egy szilárdabb gazdaság alapjainak lerakására kényszerül. Az új magyar politikai vezetés tehát ráébredt annak szükségességére, hogy tevékenységét az ország nemzetközi tekintélyét és politikai súlyát meghatározó szélesebb külpolitikai összefüggések figyelembevételével folytassa. Magyarország természetesen továbbra sem nyugodott bele a rákényszerített békeszerződés tényébe, és nem adta fel annak esetleges revíziójára törekvő elképzeléseit, ezen a téren csupán egy visszafogottabb politikai irányvonalat vezetett be, amely az említett elképzeléseket egy hosszabb, Magyarország nemzetközi pozícióját erősítő, ebből a szempontból biztosabb, aktív diplomáciai propagandára építő folyamat keretei között szerette volna megvalósítani.

Ahogy azt a politikai kérdésekben való egyezsége jutás korlátjai jelezték, konkrét, átfogó egyezményt gazdasági téren sem sikerült elérni. Annak a bizonyos kereskedelmi szerződésnek a megkötésére, amely az elkezdett miniszteri és bizottsági szintű tárgyalások célját képezte, nem néhány hónapon, hanem csak néhány éven belül került sor. A két ország közötti kapcsolatok még gazdasági téren is érzékelhető összetettséget, amelyet a politikai ellentétek természetesen nagyban meghatároztak, jól illusztrálja az a tény, hogy a Csehszlovákia és Magyarország közötti kereskedelmi szerződés megkötésére csak 1927-ben, tehát további hat évig tartó tárgyalások után került sor.

1921-ben azon a jelentőségteljes tényen kívül, hogy a két fél tárgyalóasztalhoz ült, ahol kirajzolódtak a tárgyalás alapvető elképzelései, illetve egy rövid lejáratú árucseré-egyezményen kívül, amelyet Bánffy külügyminiszter említett a fentebb tárgyalt parlamenti összefoglalójában, semmilyen konkrét, a gazdasági együttműködést lényegesen befolyásoló vagy a további tárgyalások gerincét alkotó eredmény nem született. A csehszlovák–magyar tárgyalások júniusi kicsúcsosodásának, de az egész nyolc hónapig tartó közeledési folyamatnak is egyetlen kézzelfogható eredménye egy két hónapra szóló – július 2-án egy kereskedelmi-politikai függeléssel kiegészített – egyezmény volt, amelyet később az év végéig meghosszabbítottak. Ez az egyezmény az árukivitel megkönnyítésére irányult, amelyre az addigi engedélyezési rendszer vonatkozott, illetve a vasérc akadálytalan kivitelét tette lehetővé.²²⁷

A csehszlovák–magyar viszonyoknak akárcsak gazdasági téren való rendezését akadályozó politikai korlátok mindkét országban olyan mélyen gyökereztek, hogy azok érthető módon nem csak a kétoldalú politikai kapcsolatokra voltak hatással, hiszen a politika mint mindig szorosan kapcsolódik a gazdasághoz, tehát a gazdaság szintjén történő eredményes kommunikáció feltételez egy, ha nem is ba-

ríti, de legalább semleges politikai háttérrel. 1921-ben, két és fél évvel a háború, az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása és az utódállamok létrehozása után a csehszlovák–magyar kapcsolatok terén nemhogy ez a háttér, de még csak megteremtésének lehetősége sem volt meg. Az érintett két ország között – a Közép-Európát az első világháborút követően alaposan átszabó „plasztikai műtét” után – akkora szakadék alakult ki, hogy annak áthidalására a két világháborút elválasztó húsz év sem bizonyult elegendőnek, amely során időben egyre távolabb kerülve az első világháborútól, világossá vált, hogy a versailles-i békerendszer által kialakított nemzetközi politikai elrendezés nem a konszolidáció, hanem fokozatosan a nemzetközi jogrend felborulásához vezet.

Mindenesetre a csehszlovák–magyar kapcsolatok kiépítése – tekintet nélkül az alapfeltételek hiányára, amelyet a két ország közötti politikai kapcsolatok alakulása is sejtetni enged – a húszas évek közép-európai politikai és gazdasági stabilizációs folyamatának keretén belül jelentős eseményként értékelhető. A párbeszéd elkezdése viszont semmi esetre sem tekinthető az egyik országnak a másik irányában tett politikai gesztusának, azt tisztán bel-, illetve külpolitikai szempontok motiválták. A kétoldalú kapcsolatok felvételét a gazdasági kérdéseken kívül azon tágabb értelemben vett politikai körülmények is befolyásolták, amelyek az újonnan kialakított közép-európai rendszer alapjait veszélyeztették, illetve megkérdőjelezték annak életképességét, és Csehszlovákia számára veszélyes mérlegelésekre adhattak okot. E tendenciák a gazdasági és politikai problémákkal küzdő közép-európai országok gondjait egy valamiféle – országokat és nemzeteket tömörítő – gazdasági vagy akár államjogi egység kialakításán keresztül szerették volna megoldani. E veszély megléte bizonyára nagymértékben hozzájárult Csehszlovákia, Károly első restaurációs kísérletét követő kérelmelhetlen diplomáciai aktivitásához, amelyet még az antanthatalmakkal való esetleges, emiatt megromló viszony árán is vállaltak. Az antanthatalmak a kérdéssel kapcsolatban inkább a diplomatikus távolságtartás álláspontjára helyezkedtek, és a húsvét körüli eseményekkel kapcsolatos aggodalmaik Csehszlovákiának és Jugoszláviának abbéli eltökéltségéből fakadtak, hogy a kialakult helyzetet akár fegyveres úton is megváltoztassák.

A kétoldalú tárgyalások mindenesetre Károly restaurációs kísérlete és a Magyarországon – annak ellenére, hogy Magyarországon a nemzeti királyság eszméje volt elterjedtebb – élesen bírált csehszlovák diplomáciai offenzíva ellenére sem értek véget, hiszen azokat, ahogy azt a korábbiakban említettem, mindkét országban gazdasági és külpolitikai szempontok tették fontossá. Csehszlovákia a tárgyalások folytatásával azt próbálta az antanthatalmak számára bizonyítani, hogy képes az együttműködésre, és kezelni tudja a közép-európai térséget sújtó gazdasági problémákat, míg Magyarország egyrészt a szűkebb, közép-európai elszigeteltségéből kívánt kitörni, másrészt készségességével – legalább részlegesen – az antanthatalmak bizalmába férkőzve szeretett volna a tágabb nemzetközi elszigeteltségén, ezáltal gazdasági gondjain is enyhíteni.

A két ország közötti tárgyalásoknak nem szabott gátat Csehszlovákia és szövetségesei Magyarország elszigetelését továbbra is szorgalmazó politikája, amely egyrészt az excsászár restaurációs kísérletét követő közép-európai Magyarország-ellenes szövetségi rendszer kialakításában nyilvánult meg, másrészt abban a diplomáciai törekvésben, hogy ne fogadják el Magyarország 1921. május 23-án benyújt-

tott jelentkezését a Nemzetek Szövetségébe, amelyet a kedvezőtlen nemzetközi politikai körülmények miatt – a kisantant határozott ellenzése, de az antanthatalmak részéről tapasztalható csekély támogatottság miatt is – rögtön vissza is vont. Abban az időben már javában folytak Csehszlovákiával a második kétoldalú találkozózt előkészítő megbeszélések, de ez szemmel láthatólag nem akadályozta Csehszlovákiát a Magyarországot még jobban elszigetelni szándékozó diplomáciai tevékenységének folytatásában. Azonban ezek a körülmények, bár a tárgyalásokat nem szakították félbe, bizonyára nagyban hozzájárultak a folyamat lelassításához, illetve a barikádok mindkét oldalon való megerősítéséhez, és akkor a csehszlovák–magyar viszony, illetve a közép-európai béke egy nagy próbája – Károly őszi, második restaurációs kísérlete – még előttük állt.

Jegyzetek

145. A magyar delegáció Mariánské Lázněba való érkezésének kapcsán lásd: *České slovo*, 13. évf. 142. sz. (június 23.), címloldal (*Porady s Maďary*). A magyar delegáció elutazásának időpontjával kapcsolatban pedig lásd: *Papers and documents...II*, No. 517, 549. p. (The Minister for Foreign Affairs, Count Bánffy, to the Representative of the Hungarian Government in Prague, Mr. Tahy. Code telegram No. 98. Budapest, June 20, 1921.)
146. *České slovo*, 13. évf. 142. sz. (június 23.), 9. p. (Poslední zprávy, *Konference v Mariánských Lázních*.)
147. Lásd *Papers and documents...II*, No. 513, 547. p. (The Minister for Foreign Affairs, Count Bánffy, to the Representative of the Hungarian Government in Prague, Mr. Tahy. Code telegram No. 97. Budapest, June 19, 1921), ahol közlik, hogy: „Count Bánffy, the Foreign Minister, accompanied by Count Paul Teleki, Member of Parliament, and Mr. Scitovszky, Secretary of State, is leaving for Carlsbad...”
148. Gróf Khuen-Héderváry Sándor (1881. június 16., Hédervár–1947, Szentendre): diplomata, a háború utáni magyar diplomáciai szolgálat megszervezője. 1905–1918 között az osztrák–magyar diplomáciai szolgálatnál dolgozott. 1920-ban a magyar külügyminisztériumban I. fokú követségi tanácsos lett. 1925-ben rendkívüli követ és meghatalmazott miniszterré nevezték ki. 1925–1933 között állandó miniszterhelyettes, 1933–1940 között párizsi nagykövet. Franciaország megszállása után a kollaboráns francia kormánynál, Vichy-ben irányította a magyar követséget. 1945 júniusában leváltották és nyugdíjazták. 1947-ben halt meg, valószínűleg a Dunába fulladt.
149. Lásd *České slovo*, 13. évf. 141. sz. (1921. június 22.), címloldal (*Konference zahraničních ministrů v Mariánských Lázních*).
150. Uo. A magyar delegáció létszámát illetően lásd *Papers and documents...II*, No. 517, 549. p. (The Minister for Foreign Affairs, Count Bánffy, to the Representative of the Hungarian Government in Prague, Mr. Tahy. Code telegram No. 98. Budapest, June 20, 1921), ahol Bánffy tájékoztatja a prágai magyar küldöttest, miszerint: „I leave Budapest on the afternoon of Tuesday the twenty-first with five others.” Lásd még uo. No. 518, 549. p. (The Minister for Foreign Affairs, Count Bánffy, to the Representative of the Hungarian Government in Prague, Mr. Tahy. Code telegram No. 98. Budapest, June 20, 1921), ahol azonban csak négy személy szerepel.
151. *České slovo*, 13. évf. 142. sz. (1921. június 23.), címloldal (*Porady s Maďary*).
152. A Csehszlovák Szocialista Párt parlamenti képviselője.
153. Bizonyára František Peroutkáról, a későbbi kereskedelmi miniszterről (1926–1928) van szó.
154. *České slovo*, 13. évf. 142. sz. (1921. június 23.), címloldal (*Porady s Maďary*) és 9. p. (Poslední zprávy, *Konference v Mariánských Lázních*.)
155. Uo.

156. Uo.
157. Uo.
158. Uo. 141 sz. (1921. június 22.), címdoldal (*Konferencce zahraničnických ministrů v Mariánských Lázních*).
159. Uo.
160. Uo.
161. Uo.
162. Uo.
163. Uo.
164. *Neuer Wiener Tageblatt*, idézve a *České slovo*, 13. évf. 142. sz. (1921. június 23.) alapján.
165. Uo.
166. Uo.
167. Uo.
168. *České slovo*, 13. évf. 142. sz. (1921. június 23.), címdoldal (*Porady s Maďary*). A cikkben Teleki tévesen miniszterként szerepel (lásd „a három miniszter Bánffy, Teleki és dr. Beneš magánlakosztályaiban”).
169. Uo. 144. sz. (1921. június 25.) (*Porady s Maďary ukončeny*).
170. A *České slovo* alapján.
171. *České slovo*, 13. évf. 143. sz. (1921. június 24.), címdoldal (*Porady s Maďary*). A cikk közli, hogy az első ülés „10 óra 25 perctől 13 óra 25 percig” tartott.
172. Uo.
173. Uo.
174. *Papers and documents...* II, No. 528, 559. p. (Notes of the Minister for Foreign Affairs, Count Bánffy, on the negotiations with the Czecho–Slovak Minister for Foreign Affairs, Dr. Beneš, held in Marienbad, June 23–24, 1921, Marienbad, June 24, 1921) vagy lásd: *Budapesti Hírlap*, 49. évf. 137. sz. (1921. június 24.), címdoldal (*A magyar–cseh tárgyalás*).
175. *Papers and documents...* II, uo. 559–564. p.
176. Uo. 559–560. p.
177. Uo. 559. p.
178. Viktor Dvorcsák (1878–1943) a háború előtt országgyűlési képviselő, foglalkozása újságíró. Jehlicskával együtt Szlovákia autonómiájának legaktívabb támogatója. Párizsban jelenteti meg a *La Slovaquie* című irredenta folyóiratot.
179. *Papers and documents...* II, No. 528, 559–560. p. (Notes of the Minister for Foreign Affairs, Count Bánffy, on the negotiations with the Czecho–Slovak Minister for Foreign Affairs, Dr. Beneš, held in Marienbad, June 23–24, 1921, Marienbad, June 24, 1921.)
180. Uo. 560. p.
181. Uo. 561. p.
182. Uo. 560. p.
183. Uo.
184. Uo. 562. p. Ezt a kérdést a jegyzőkönyv, összefoglaló jellege miatt, nem tárgyalja részletekbe menően. A csehszlovák fél álláspontjával kapcsolatban csak ennyit közöl: „Dr. Beneš... declared that Czecho–Slovakia would adhere strictly to the legal rules in force prior to November 3, 1919, concerning *pertinenz* (Rights of citizenship. Article 61 of the Peace Treaty of Trianon) irrespective of whether these rules favourably or unfavourably affect the financial status or nationality of active or retired civil servants.”
185. Uo. 561. p.
186. Uo. 561–562. p.
187. Uo. 562–563. p.
188. Uo. 562. p.
189. AMZV, Telegramy odeslané 1921, č. 5601–5800; 5749–5766. sz., Girsza miniszterhelyettes által 1921. június 19-én a csehszlovák külképviseleteknek küldött körtávirata.

190. Lásd: *České slovo*, 13. évf. 143. sz. 2. p. (Za hranicemi, *Porady s Maďary v Mariánských Lázních*).
191. A *České slovo* ugyanúgy tájékoztat a délutáni ülés kapcsán: „a tárgyalás délutáni ülésén nagyobb hangsúlyt kaptak a politikai jellegű kérdések” (lásd: *České slovo*, 13. évf. 143. sz. 2. p. (1921. június 24.) (Za hranicemi – *Porady s Maďary v Mariánských Lázních*).
192. Szabadon idézve ugyanonnan, 563. p.
193. Uo. Az irredenta szervezetek feloszlátását célzó külügyminisztériumi határozatot a magyar kormány 1921. június 5-én fogadta el.
194. Uo. 563. p.
195. Lásd például a felek a megtárgyalt pontok nyilvánosságra hozatalának részletességéről kötött megegyezését, amely kapcsán a magyar jegyzőkönyv a következőket közli: „Dr. Beneš inquired whether anything relating to this matter could be included in the statement to be published. I replied – roz. Bánffy – in the negative but I agreed that should any question be addressed to Dr. Beneš, he might quote the above as being the standpoint of the Hungarian Government on these issues...” (Lásd *Papers and documents... II*, No. 528, 564. p. (Notes of the Minister for Foreign Affairs, Count Bánffy, on the negotiations with the Czecho–Slovak Minister for Foreign Affairs, Dr. Beneš, held in Marienbad, June 23–24, 1921, Marienbad, June 24, 1921.)) A fentiekből az tűnik ki, hogy a találkozó „nyilvános” jellege ellenére a tárgyaláson megbeszéltek nagyon kis hányada került ténylegesen a nyilvánosság elé.
196. Idézte a *České slovo*, 13. évf. 143. sz. (1921. június 24.), címloldal (*Porady s Maďary*) alapján. Lásd még: *Budapesti Hírlap*, 49. évf. 137. sz. (1921. június 24.), címloldal (*A magyar–cseh tárgyalás*).
197. Lásd uo.
198. Uo.
199. Uo.
200. Uo.
201. Uo.
202. Uo.
203. Uo. *Budapesti Hírlap*, 49. évf. 139. sz. 2. p. (1921. június 26.) (*A Marienbadi tanácskozás eredménye.*)
204. Uo.
205. Uo.
206. Uo. 49. évf. 138. sz. 2. p. (1921. június 25.) (*A marienbadi tanácskozást befejezték – A függő követelések kérdése.*)
207. Uo.
208. Uo.
209. Uo.
210. Uo.
211. *České slovo*, 13. évf. 144. sz. 2. p. (Za hranicemi, *Porady s Maďary ukončeny*), amely szerint a tárgyalás utolsó fordulóját 9 óra 45 perckor kezdték el, s délután 14 órakor fejezték be.
212. *České slovo*, 13. évf. 144. sz. (1921. június 25.), *Porady s Maďary ukončeny* vagy Lásd *Budapesti Hírlap*, 49. évf. 138. sz. 3. p. (1921. június 25.) (*A marienbadi tanácskozást befejezték.*)
213. Edvard Beneš: *Problémy nové Evropy a zahraniční politika československá. Projevy a úvahy z r. 1919–1924*. Praha, 1924, 287. p.
214. Uo. *Teleki o možnosti provésti doslovně trianonský mír* vagy lásd *Budapesti Hírlap*, 49. évf. 138. sz. 3. p. (1921. június 25.), *A marienbadi tanácskozást befejezték – Teleki Pál gróf nyilatkozata a magyar–cseh tanácskozásról.*
215. *Az 1920. Évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. XII. köt. Budapest, 1921, A Nemzetgyűlés 231. ülése 1921. Évi július hó 18-án, hétfőn, 44–45. p.
216. Uo. 44. p.
217. Uo. 45. p. Kutkafalvi beszédének a csehszlovák ipar helyzetét taglaló részében rámutatott a piac elvesztésének kedvezőtlen hatására, amely elsősorban a múltban virág-

- zó cseh üveg- és kohászipart sújtotta. A csehszlovák kivitel szükségleteinek kapcsán kiemelte a faipari termékek számára elengedhetetlenül szükséges piacok jelentőségét, a behozatalt illetőleg pedig az élelmiszeripari termékek csehszlovákiai importjának fontosságát. (Lásd uo.)
218. Uo. 45–46. p.
219. Uo. 46. p.
220. Uo.
221. Uo. 45–46. p.
222. Uo. 46. p.
223. *Budapesti Hírlap*, 49. évf. 140 sz. 2. p. (1921. június 28.) (*Beneš a marienbadi tárgyalással meg van elégedve.*)
224. Uo.
225. Uo.
226. Uo.
227. Marta Romportlová: *ČSR a Maďarsko 1918–1938*. Brno, 1986, 61. p.

(Cseh eredetiből fordította Bondor Sándor)

ENDRE TÓTH

THE FIRST BILATERAL DISCUSSION BETWEEN CZECHOSLOVAKIA AND HUNGARY (1921) – MARIÁNSKÉ LÁZNĚ (II. PART)

Although Karel's spring restoration attempt and the connected feverish diplomatic activity of the Czechoslovak minister of foreign affairs Edvard Beneš had an unfavorable impact on the Czechoslovak-Hungarian relations, the urgent necessity of final solution of the accumulated problems of mainly technical or more precisely practical character contributed to a relatively quick reestablishment of a healthy communication between both parties in interest of resumption of negotiations of the commissions created in Bruck and in interest of implementation of another bilateral meeting on ministerial level. An evidence of bilateral determination to continue the negotiations initiated in March was another series of informal or preparatory dialogues, or more precisely a gradual initiation in technical commissions since the beginning of June and soon an agreement at another ministerial meeting held on 23 and 24 of June 1921, already in Czechoslovakia, in the city of Mariánské Lázně. Those who took part at this second bilateral meeting were again the head of diplomacy Edvard Beneš from the Czechoslovak side, and the new minister of foreign affairs earl Miklós Bánfy and the ex-prime minister earl Pál Teleki from the Hungarian side. In comparison with the informative political dialogues in Bruck, the second bilateral negotiations of ministers had a little more concrete character which was given by the initiation of the sessions of the commissions and by the necessity of discussing the controversial questions emerged in them. Holding of the second Czechoslovak-Hungarian bilateral meeting on ministerial level confirmed definitely the possibility of normalizing relations between both countries, even if not directly on the political field, but at least on the economical one. Thus the Czechoslovak-Hungarian negotiations initiated in the first half of the year 1921 laid the foundations for coming to an agreement about a commercial-political base necessary for both economies, the concrete form of which, nevertheless, claimed further protracted negotiations, or more precisely several years more.

Gazdaság és hitelszervezet – a szlovákiai magyar bankhelyzet (1918–1923)

(II. rész)

ISTVÁN GAUCSÍK
ECONOMY AND CREDIT ORGANISATION – HUNGARIAN BANKING
SITUATION IN SLOVAKIA (1918–1923) (II. PART)

336.71(437)“1918/1923“

Consequences of the Austria-Hungarian Monarchy's disorganisation in Czechoslovakia and Hungary. Transformation of the economic structure. Problems of unification of the credit system. Hungarian banking system. Banking system of Czech territories. Development and situation of the Slovak banking system. Effects of laws and regulations. Nostrification, nationalisation. Integrating credit-organisation.

6. Nosztrifikálás, nacionalizálás⁵⁷

A két kifejezést többféleképpen értelmezhetjük. Az alábbiakban saját elképzeléseimet rögzítem.

A nosztrifikálás egy adott gazdasági intézmény objektív (külső) hatalompolitikai/adminisztratív kihívások által kiváltott/előidézett átalakítása, amely az egymásnak feszülő, de a konszenzust is kereső érdekcsoportok között a befolyási területek kodifikálásában, a tőkerészvétel elosztásában nyilvánul meg, és az intézeti felépítmény szervezeti/szerkezeti megváltoztatásával jár.

A nacionalizálás alatt az 1918-ban megszületett Duna-medencei nemzetállamok gazdasági kapacitásának és potenciáljának az államalkotó, többségi, „birtokon belüli” etnikum irányításába (nemzeti kezekbe) való juttatását értem.

Ezeket a korszakban megnyilvánuló gazdasági nacionalizmus alkotóelemeiként és megnyilvánulásaiként értelmezem. A bankrendszeren belül a tulajdonviszonyok területén jelentős tőkemozgások zajlottak le. Ennek részét képezte a nosztrifikáláson belül a részvények honosítása (a kortársak ezt nevezték pontatlanul nacionalizálásnak) és a külföldi tőke beáramlása is.

Az államfordulat idején nem létezett egységes elképzelés a nosztrifikálás lebonyolításáról, ill. technikai jellegű véghezviteléről. A bankszektorban ez eltérő módon zajlott le, mint az iparban, a kereskedelemben vagy a közlekedésben (ez az összehasonlító vizsgálatok érdekes terepe lehetne!). Irányító, döntéshozó, jóváhagyó helye a pénzügyminisztérium volt.

Kezdetben azt feltételezték, hogy a bécsi és budapesti bankok fiókjai – kiszolgáltattott helyzetüket felismerve és a körülményekhez alkalmazkodva – beolvadnak valamelyik cseh vagy szlovák pénzügyintézetbe. Erre példa azonban Csehországban is csak elvétve akadt.

A pénzügyminisztérium az ún. pénzügyintézeti nosztrifikálással kapcsolatos rendeletet (igencsak későn) 1920. szeptember 13-án bocsátotta ki (erre az 1920. évi 532.

sz. törvény hatalmazta fel). Ez meghatározta a külföldi részvénytársasági intézetek üzletkörének módozatait. Célja az immár külföldre irányuló tőkeáramlás megakadályozása és a fait accompli helyzet kialakítása volt. A fiókok tevékenységét ugyan ott évre meghosszabbították, de gyűjtött tőkéiket nem bocsáthatták központjaik rendelkezésére. A működésükhöz szükséges tőkét központjaiknak kellett biztosítaniuk. Új fiókokat Csehszlovákia területén nem hozhattak létre. A rendelet betétfelvételük nagyságát is meghatározta.

A külföldi székhelyű bankok fiókjaikkal gyakorlatilag nem tudták tartani a kapcsolatot, üzleti hálózataik megszakadtak. A megoldás érdekében tárgyalást kellett kezdeményezniük Prágával.

Csehországban 1919–1922 között ennek a folyamatnak változatos formái jöttek létre. Végeredménye a cseh gazdasági prioritások elismerésével – megítélésem szerint – a gazdasági kompromisszum jegyében jelentkezett (természetesen a cseh vagy a szerényebb lehetőségekkel rendelkező szlovák gazdasági nacionalizmus többé-kevésbé determináló tényezőként lépett fel). A nyugati országrészekben – egy kis túlzással mondva – a „gazdasági kiegyezés” felé haladtak az események, intézményileg multinacionális bankokat szerveztek. A tőkecsoportok közötti „barátsági szerződések” és garanciák lehetővé tették a cseh bankbefolyás és -ellenőrzés érvényesülését.

Cseh–német relációban a bécsi főintézetek fiókjaiból kevert bankok születtek (*Česká komerční banka*, *Banka pre obchod a průmysl dř.* *Länderbanka*, *Všeobecná bankovní jednota*). Néhányban a cseh és a német tőke mellett megjelent a külföldi (francia, belga) is. Kivételnek számítottak az *Anglo-Österreichische Bank* fiókjai. A fiókok tőkéjét angol vagyonnak nyilvánították. Anglia és Csehszlovákia között üzletpolitikai tárgyalások részeként szerepeltek. 1922-ben átalakították őket *Anglo-československá banka* néven. Az angol tőke befolyását továbbra is megőrizte.

Összegezve elmondhatjuk: az előző tartományi szintű fiókinézetekből olyan többnemzetiségű nagybankok jöttek létre, amelyekben az osztrák–német tőke viszszaszorult, míg a hazai cseh és a nyugat-európai jelentős befolyásra tett szert.⁵⁸

Milyen volt a helyzet Szlovákiában és Kárpátalján? Kialakult-e a nosztrifikálás itteni jellegzetes mintája szlovák–magyar vonatkozásban, avagy a cseh irányítású rendezés érvényesült? Milyen volt/lehetett a szlovák pénzintézetek mozgástere, érdekeik érvényesítésére milyen lehetőségeket találtak? Ebben az összetett folyamatban milyen koordinátarendszerbe tudjuk belehelyezni a magyar és a német nemzetiségi bankokat?

Válaszaimat az alábbiakban két gondolati kérdés köré rendezem. Először a keleti országrészek területén maradt magyarországi fiókinézetek sorsát vizsgálom, majd a nosztrifikálási-nacionalizálási tendencia megnyilvánulási jegyeire próbálok rámutatni.

A magyarországi bankfiókok anyagilag lehetetlen helyzetbe kerültek. Saját tőke – a valutareform következtében – nem állt a rendelkezésükre. Idegen tőkét a megrendült bizalom miatt nem tudtak gyűjteni. Az állami beavatkozás üzleti tevékenységüket zilálta szét. Betéteik egynegyedét csehszlovák állampapírokba kellett (volna) elhelyezniük, az áru- és devizaüzletek, valamint a valutakereskedés engedélyekhez voltak kötve. Működésükre háromtagú bizottság felügyelt, így a központok a fölötük való irányítást ténylegesen is elveszítették.

1918 után az alábbi pénzintézetek fiókjai kerültek csehszlovák területre:⁵⁹

1. táblázat

A pénzintézet neve	Székhelye	Fiókok	
		száma	helye
Hungária Bank	Budapest	1	Pozsony
Magyar Általános Hitelbank	Budapest	2	Pozsony, Kassa
Magyar Hadi Hitelintézet	Budapest	1*	Pozsony
Magyar Leszámítoló- és Pénzváltó Bank	Budapest	2	Pozsony, Kassa
Máramarosi Takarékpénztár	Máramarossziget	3	Huszt, Ökörmező, Rahó
Merkur Váltóüzleti Rt.	Budapest	1	Pozsony
Országos Iparbank	Budapest	1	Munkács
Osztrák-Magyar Bank	Budapest	6	Besztercebánya,
		(21)**	Kassa, Munkács,
			Nyitra, Pozsony,
			Zsolna
Sátoraljaújhelyi Takarékpénztár	Sátoraljaújhely	1	Varannó
Szombathelyi Egyházmegyei Takarékpénztár	Szombathely	1	Kassa

A Monarchia felbomlásával az *Osztrák–Magyar Bank* is súlyos helyzetbe került. Az utódállamok megbízottainak képviselői ugyan egyetértettek működésének 1919 végéig való fenntartásában, de az önálló nemzeti jegybankok létrehozása már napirenden szerepelt.

A felső-magyarországi területek cseh katonai megszállása megszakította a kapcsolatot a fiókok és a központok között. A pozsonyi fiók 1919 januárjától új szerepkörbe került: a *Bankhivatal* fiókjává alakították át, nem ismerve el az *Osztrák–Magyar Bank* illetékességét Csehszlovákia területén.

A *Bankhivatal* 1919. március 11-én kezdte meg tevékenységét a volt közös jegybank fiókjait átvéve. 1922-ben Szlovákia öt városában (Besztercebánya, Kassa, Nyitra, Pozsony, Zsolna), Kárpátalján egy helyen (Munkács) újította fel működését.⁶⁰

A magyar nemzetiségi pénzintézeteknek 1920-ban külföldi követeléseinek kb. egyharmada a *Magyar Általános Hitelbank* (MÁH) és a *Magyar Leszámítoló- és Pénzváltó Bank* (MLPB) szlovákiai fiókjaiban feküdt. Ez a szoros pénzügyi érdekelttség azt eredményezte, hogy a fiókok (és tőkéik) sorsa iránt nem maradhattak közömbösek.⁶¹

Pozsony csehszlovák uralom alá kerülésekor a MLPB fiókja a nála letétbe helyezett részvényeket („biztonsági okok miatt”) Budapestre küldte. Ez a pozsonyi magyar és német pénzintézeteket érintette érzékenyen, hiszen az így elhelyezett tőkéik hosszabb időre behajthatatlanokká váltak. A fiók megrendült anyagi helyzetbe került.⁶²

A magyar és a német pénzintézetek 1920. március 28-i találkozásán felmerült a fiókok problémája is. A két fiókintézet több mint 200 millió Kč-val tartozott. A velük szemben támasztott követeléseik összege messze meghaladta a Budapesten (91 millió Kč) maradtakat. A bankegyesület az állam beavatkozását kérte, hogy pénzüket mobilizálják.⁶³

A MÁH pozsonyi és kassai fiókjainak működéséről elszórt adatok álltak a rendelkezésemre. A *Pozsonyi I. Takarékbank* (amely szoros üzleti összeköttetésben állt velük) levéltári iratanyaga alapján megkísérlem érzékeltetni vesszőfutásukat.⁶⁴

A takarékbank és a fiókok 1919–1921 közötti kötelhúzásra emlékeztető kapcsolata az időről időre felbukkanó nyomásgyakorlástól (perindítással való fenyegetés) a kis összegű (sokszor elmaradó) törlesztésekig terjedt. A pozsonyiak a MÁH-fiókkal szemben 1920 tavaszától kezdték pénzüket visszakövetelni. Március folyamán 1 millió Kč-t visszakaptak, de a továbbiakat a fiók már nem volt képes biztosítani. Júliusra (a MLPB fiókjával együtt) a folyószámlás követelésekre 5%-os kamatozást ajánlottak fel, amelyet a bank elfogadott. Változás azonban nem történt. Októberben a takarékbank képviselői Budapesten tárgyaltak. A MÁH ugyan 1 millió Kč-t helyezett el náluk, és még nagyobb összeget ígért, de a helyzet nem javult. A pozsonyiak a tárgyalásokat eredménytelennek tekintették.

Az adatok tükrében úgy fest, hogy a központ 1920 novemberére is csak ideig-óráig tudta fiókját konszolidálni (ekkor 6,4 millió volt a törlesztés). Az 1921-es év a teljes sikertelenséget hozta a *Pozsonyi I. Takarékbank* számára. Sem a perújrafelvétellel, sem a tárgyalásokkal nem sikerült céljukat elérni. A megegyezésre és a kötelezettségek pontosítására 1921 végén került sor, amikor már a pozsonyi fiók nosztrifikálása befejeződött.⁶⁵

A MÁH ebben a régióban 1918 előtt a gazdasági és a pénzügyi életben kirendeltségein és affiliációin keresztül is jelentős pozíciókat tudhatott a magáénak. A szlovákiai nosztrifikálási folyamatban fiókjainak kiemelt szerep jutott. Csehszlovák részről az átalakításukat, azaz a cseh és a szlovák tőke kellő súlyú képviseletét szorgalmazták.

A budapesti központ és a csehszlovák pénzügyminisztérium, ill. a cseh nagybancok között valószínűleg már 1920 végétől megindultak a tapogatózó tárgyalások. A magyar felet Kornfeld Zsigmond, a pénzügyminisztériumot Jozef Pára képviselte. A szlovák érdekeket az *Americko-slovenská banka* (ASB) volt hivatva képviselni, amely határozott politikai támogatást kapott a szlovák politikai elit (Milan Hodža, Milan Mičura, Fedor Houdek, Pavol Blaho) részéről. Jelentős szerep jutott a *Živnostenská banka* érdekkörébe tartozó *Česká eskontní banka a úverovj ústavnak* (a továbbiakban a korszakban használt német cégnév rövidítését használok: BEBCA) is.

A megegyezést 1921. szeptember 27-én írták alá, amely szerint a pozsonyi fiókból létrejött a *Szlovák Általános Hitelbank (Slovenská úverová banka)*.⁶⁶ Döntés született a részvénytőke kialakításáról, a további kibocsátások feltételeiről és az ASB részesedésének növeléséről. Az igazgatótanács és a végrehajtó bizottság helyeit az érdekeltek tőkerészesedésének aránya szerint osztották szét. A MÁH által küldött tisztviselőknek a csehszlovák állam számára elfogadhatóknak kellett lenniük. A csehszlovák állampolgárságukat az új bank úgy vette át, hogy megkövetelte lojalitásukat. Azok, akik nem bírták a szlovák nyelvet, három éven belül meg kellett tanulniuk. A vezető tisztviselők csehek és szlovákok lehettek (arányuknak el kellett érniük a 60%-ot). A könyvelés nyelve a szlovák lett.

A MÁH köteles volt fiókjai aktíváit és passzíváit, valamint affiliációiból való részesedéseit átvinni a Szlovák Általános Hitelbankra. Ipari érdekeltségeinek egy részét is át kellett ruháznia, emellett Csehszlovákia területén nem alapíthatott fiókokat. Az ASB-vel együttműködési szerződést volt köteles aláírni, és 1 millió Kč értékben a

közös üzleteken részvételt kellett nyújtania. Garanciaként a Szlovák Általános Hitelbanknál 1 millió Kč-t kellett elhelyeznie.

A Szlovák Általános Hitelbank alapszabályait 1921. október 8-án fogadták el. Működését 1922. január 1-jén kezdte meg. Az első igazgatótanácsban négy szlovák, három cseh és három magyar (Kornfeld Zsigmond, az intézet budapesti főigazgatója, Trebitsch Dénes, a fiókok likvidátora és Baán Bertalan, 1925-ig a Szlovák Általános Hitelbank főigazgatója) foglalt helyet. A szlovák tőkét az ASB egyik igazgatója és további két vállalkozó képviselte. Milan Hodža személye a szlovák politikai érdekek érvényesítését jelképezte (igaz, csak rövid ideig, 1922-ig). A BEBCA képviselőinek jelenléte azt jelezte, hogy a nosztrifikálás és nacionalizálás szlovákiai eseményeiben tevékenyen részt vett (és vállalt) a cseh tőke is, amely irányító/felügyelő szerepét nem kívánta feladni.

Az igazgatók és helyetteseik a MÁH-tól kerültek át (általában elmondható, hogy a megfelelő képességű, iskolázottságú szlovák banktisztviselők, hivatalnokok hiánya miatt a 20-as évek végéig sok magyar nemzetiségű a helyén maradhatott).

A tőkeviszonyok a két világháború között a cseh tőke megerősödésének irányába alakultak. A Szlovák Általános Hitelbankot 50 milliós alaptőkével hozták létre. Rövid időn belül jelentős emelésekkel erős középbankká akarták alakítani, azonban a fellépő bankválság ezeket a terveket megakadályozta, később pedig már nem történtek ilyen irányú lépések.

1922–1925 között a tőkearány a cseh és a szlovák tőke javára változott (összesen 70%-kal rendelkeztek). A szlovák tőkebefolyás biztosítva volt. Az ASB által irányított szindikátusban csak megbízható szlovák nemzetiségűek kaptak helyet. A MÁH és a BEBCA pedig kötelezték magukat, hogy részesedésüket nem növelik, sőt a MÁH saját részét 10 éven keresztül csak a csehszlovák államnak adhatta el. Az ASB mégsem tudott komolyabb szerepet játszani, mert az amerikai szlovákság tőkekivételei a gazdasági válság miatt katasztrofális pénzügyi megrendülését idézték elő.

1925-ben megváltoztak a tulajdonviszonyok. A BEBCA 48%-os részesedést szerzett, ami a szlovák tőke visszaszorulását jelentette (40%-ra). A MÁH 12%-kal rendelkezett. A főigazgatói helyet a BEBCA képviselője foglalta el, és további személycserékre került sor az igazgatóságban is.

A rá következő öt évben a Szlovák Általános Hitelbank fokozatosan az expanzív pénzügyi politikát megvalósító cseh *Legiobanka* érdekkörébe került. 1929-ben affiliálta a veszteséges ASB-t, majd 1930-ban megvásárolta a BEBCA és a MÁH részvény többségét, ezután átszervezte a bankot. Valójában ekkor fejeződött be a pénzintézet nacionalizálása.⁶⁷

A MLPB pozsonyi és kassai fiókjai a *Volkswirtschaftliche Bank*kal egyesültek, amely alaptőkéjét 10 millió Kč-ra emelte, és nevét *Escompte und Volkswirtschaftliche Bank*ra változtatta. Valójában a *Tatra banka* érdekkörébe tartozott, mert részvénycsomagjának az 51%-a fölött rendelkezett.⁶⁸

Az egész nosztrifikálási folyamatban nem játszott nagy szerepet a budapesti székhelyű *Országos Iparbank* munkácsi fiókjának sorsa. Az *Iparbank* külön érdekessége az, hogy az intézet a *Živnostenská banka* alapítása volt. A banküzletek különböző ágainak művelésére és iparvállalatok támogatására hozták létre. Az 1918 előtti cseh gazdasági expanzió egyik magyarországi példája volt. A cukoriparban és er-

dőiparban voltak részesedései, gőzmalmok tartoztak hozzá. A cseh anyaintézet a fordulat után is megtartotta érdekkörében.⁶⁹

A MÁH és a MLPB fiókjai számára fenntartott nosztrifikálási lehetőség a többi fiók számára nem volt engedélyezve, likvidálniuk kellett. A *Máramarosi Takarékpénztár* fiókjai így 1922-ig megszűntek.⁷⁰

A többi fiókról használható adat nem áll rendelkezésemre. Pénzügyi súlyuk és szerepük nem lehetett számottevő, ezért magyarországi központjaik valószínűleg gyorsan felszámolták őket.

Szlovák–magyar viszonylatban nem lehet beszélni jellegzetes nosztrifikálási folyamatról, amely a helyi viszonyokhoz alkalmazkodott volna. A csehországgal szemben kevésbé strukturált fiókinézetű hálózat jellemezte ezt a területet, de ez alapján nem befolyásolta az előzőekben tárgyalt tőkemozgásokat.

Cseh és szlovák pénzügyi (valamint nemzetállami) érdekeket követő gazdaságpolitikai törekvéseket rögzíthetünk. Mindkét fél jól körülhatárolt érdekszférában egyezett meg, miközben a szlovák tőke számára több jelentős kedvezmény és engedmény lett biztosítva (az már más kérdés, hogy ezzel a lehetőséggel nem tudott élni). A külföldi magyar tőke számára beszűkült (beszűkített) mozgástér állt rendelkezésre. Pozícióinak visszaszorulását tudatosítva redukálta jelenlétét Szlovákiában. Ez az állapot fő vonalaiban 1938-ig minden bizonnyal nem változott.

A szlovenszkói magyar (elsősorban pozsonyi) nemzetiségi pénzintézetek számára a budapesti főintézetek – pozsonyi és kisebb mértékben kassai – fiókjainak nacionalizálása és nosztrifikálása súlyosan megrendült pénzügyi helyzetükön javított. Az addig hiába követelt tőkéik behajthatókká váltak, ezzel egy kis lépést tehettek mobilitásuk elérése felé. A fokozatosan konszolidálódó csehszlovák hitelszervezeti rendszeren belül szerepüket reálisan kellett felmérniük, és rugalmasan kellett alkalmazkodniuk a megváltozott körülményekhez.⁷¹

7. Az integrált hitelszervezet

Csehszlovákiában az alapjaiban más, szervezetiileg eltérő formákat nehéz volt egységesíteni. Ez befolyásolta és meghatározta a nyugati és keleti országrészek közgazdasági viszonyait és kölcsönös kapcsolatait.

Az egyes pénzintézeti típusokat vizsgálva láthatóvá válnak azok a különbségek, amelyek az impériumváltás után is megmaradtak.

2. táblázat⁷²

Pf	B		Tb		Bkf		Bh		T		Váh		Vih		Jg	Sz*
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b		
1913	24	286	9	–	–	–	n.a.	n.a.	367	–	1071	–	3283	–	657	n.a.
1918	22	228	6	–	n.a.	–	n.a.	n.a.	371	–	1413	–	3775	–	572	1146
1920	35a	245l	9	–	26	–	n.a.	n.a.	369	–	1453	–	3820	–	655	391
1921	40	217	9	–	–	–	26	n.a.	371	1	1356	–	3788	–	n.a.	242

A csehországi kereskedelmi bankok száma 1918-ra – az előző koncentrációs folyamat eredményeként – csökkent, míg történetükben 1918 után hathatós állami támogatás mellett a pénzügyi expanzió sikeres korszaka kezdődött. 1918–1922 közötti mennyiségi mutatóik ugrásszerű emelkedésről tanúskodnak (intézetek száma:

+16, fiókok száma: +260, részvénytőke: +1,4 millió, tartaléktőke: +572 ezer, mérlegfőösszeg: +25 millió). A cseh bankok fejlődésére 1922-ig a gazdasági konjunktúra jótékonyan hatott, azonban 1923-tól a deflációs politika és a bankválság következményei visszavetették őket.⁷³

Az alapítói tevékenység is felgyorsult, amelynek bizonyos fokú nemzeti preferenciája volt (kisebb számban alakultak a nemzetiségi német bankok). A korábban provinciális szerepre kárhóztatott legerősebb cseh nagybankok szűk csoportja (*Živnostenská banka*, *Česká průmyslová banka*) ekkor vált a csehszlovák bankrendszer vezető tényezőjévé, azonban mellettük jelentős befolyással bírt egy német (*Böhmische Union Bank*) és egy cseh–német (*Česká eskomptní banka a úvěrní banka*) pénzügyintézet is. Az új alapítások közül csupán a *Legiobanka* (amely az üzletkörét az 1930-as években a magyarlakta területekre terjesztette ki) és a *Zentrallbank der deutschen Sparkassen* dolgozta fel magát a középbankok közé.

Húsz év alatt Csehszlovákiában a bankkonszernek között a legszilárdabb gazdasági pozíciókat a *Živnostenská banka* szerezte meg (általában véve monopolizálta az ipar irányítását, amelynek megvoltak a negatív következményei is, pl. a strukturális változások késleltetésében). Ennek a tőkeközpontszerepnek több forrása/összetevője volt: az első világháború előtti és alatti pénzügyi fejlődése, a cseh gazdasági ellenállás jelképeként való mitizálása, valamint az új nemzetállam létrejöttékor a nosztrifikációs folyamat fő haszonélvezőjeként a többi cseh intézettel szembeni versenyhelyzet paralizálása.

Jó kapcsolatokat alakított ki a politikai elittel, képviselői, bizalmasai mind az államapparátusban, mind az ipari körökben ott voltak. A nemzetközi pénzügyi tranzakciók lebonyolításánál, a külföldi tőkével fenntartott kapcsolatokban az állam gyakorlatát és tapasztalatait nem nélkülözhetette. A jegybank (ebben az időszakban a jegybank szerepét ellátó *Bankhivatal*) a rašíni deflációs pénzügyi filozófiát követve a bank üzleti stratégiájához alkalmazkodott (ipar- és kivitelátogatás).⁷⁴

Szlovákiában és Kárpátalján eredendően más volt a helyzet. Látszatra az itteni részvénybankok számukban versenyképesek is lehetnek volna, és elméletileg kialakulhatott a viszonylagosan erősebb intézetek csoportja (amelyek hiányát a szlovákiai magyar gazdasági szakírók annyira hiányolták). A nagy számarány ellenben gyenge tőkeerőt képviselt, és egyfajta öröklött, fejlődésüket hátráltató hipertrófiát jelzett, amely a magyar nemzetiségi intézetek számára a 20-as évek folyamán komoly kihívást jelentett.

A két világháború között ezzel a problémával kapcsolatban a legkiterjedtebb publikációs tevékenységet – a hivatalos statisztikai adatok feldolgozásával – Rados K. Béla fejtette ki. Helyesen mutatott rá, hangsúlyozva a cseh típusok differenciáltságát, a két rendszer közötti eltérésekre (amely a szlovenszkói feldolgozások vizsgálódási fókuszából kiesett). A magyar bankok már a kezdeti években tapasztalható számbeli csökkenésének okát a következőkben látta: „a cseh-szlovák kormány pénzügyintézeti politikája a volt magyar területeken is a kereskedelmi bankoknak (kevésszámú nagybanknak) e rendszerét igyekezett kialakítani, amiben segítségére volt az intézeteknek az államfordulat következtében kiszolgáltatott helyzete.”⁷⁵

Ezt az ellentmondásokról sem mentes egységesítési folyamatot, amelynek a tárgyalt korszakban több alkotóeleme volt (a specializált intézettípusokkal szembeni bizalmatlanság leküzdése, összeforratlanságuk a közigazgatási szervekkel, ill. egysé-

gekkel, szlovákiai és kárpátaljai hagyománytalanságuk, különleges helyzetük, amelyet a helyi pénzügyi piac is befolyásolt stb.), negatívnak tekintette, a nemzetiségi magyar bankbefolyás visszaesését elsősorban ennek a számlájára írta.

A takarékpénztári forma – általa erőszakosnak vélt – cseh irányítású adaptálását is károsnak vélte: nem tudtak elterjedni „főleg a cseh tartományok intézeteinek éles és kormányhatóságilag is támogatott versenye miatt”⁷⁶ (1929-ig 9 alakult, főleg a szlováklakta területeken).⁷⁷

Az államigazgatás támogatása igaz, ennek a formának az elterjedését azonban helyi hagyománytalanságában, valamint – a fentiekben már bemutatott – korábbi bankrendszerbeli különbségekben vélem felfedezni (érdemes megjegyezni: ennek a típusnak az átvétele és meghonosítása megalapozhatta volna a szlovákiai gazdaság gazdaság – „alulról szerveződő” – talpraállását, de az eltérő belső magatartás-minták ezt nem tették lehetővé).

A tanulmány témakörén kívül áll a magyar intézetek tőkeerejének (összehasonlítható jellegű) vizsgálata. A korabeli bankstatisztikai adatfelvétel a főhatalomváltás utáni kb. két-három évre vonatkozóan eléggé megbízhatatlan, ill. több adat áll a rendelkezésre, és nehéz eldönteni, hogy melyik használható a legmegfelelőbbben. 1922–1923-tól kezdve lehet rájuk támaszkodni. A tájékoztatás céljából csak Rados K. Béla számadatait szerepeltettem annak a tudatában, hogy majd a kellő kritikával megvizsgált, több (magyar, cseh, szlovák) forráshely adatait összevető és mérlegelő stúdiumok eredményeiből egy pontosabb és árnyaltabb kép bontakozik ki.

A magyar nemzetiségi banktőke változásait illusztráló számok csak részben utalnak a tőkeváltozásokra (például a fiókok száma vagy a mérlegfőösszeg hiányzik). Komolyabb következtetések tehát ezekből nem vonhatók le, csak általános szinten mozgó megállapításokat tehetek.⁷⁸

A magyar intézetek számára ez az öt éves periódus a súlyos gazdasági válság és a pénzügyi bizonytalanság korszakát jelentette. Jelentős számban csökkent a főintézetek száma, amely a kisbankok megszűnésére volt visszavezethető. Nagyarányú fúziós tevékenység zajlott, amelyet a kortárs magyar nemzetiségi szakemberek a bankszektor egyik „gyógyírjának” tekintettek.

Az alap- és tartaléktőkék igen negatív aránya a szlovák intézetekkel szemben a térvésztsüket jelezte. Betétjeik csökkenését több tényező együttes hatása alakította: a szlovák bankok és a cseh fiókok kistőkeelszívó konkurenciája, az impériumváltás után elhibázott üzletpolitika, ill. a külföldi zárolt tőkék problémája.

Kárpátalján a magyar pénzügyintézetek helyzete még súlyosabb volt, ami a terület általános gazdasági válságával magyarázható. A kilátástalan pénzügyi helyzetbe került kisintézetek nagy számban szüntették be tevékenységüket.

Nem értek egyet azzal a véleménnyel, mely szerint a csehszlovák pénzügyintézeti rendszert Szlovákia és Kárpátalja területén 1918 után újra ki kellett alakítani, ill. felülről kellett újraszervezni.⁷⁹ Tulajdonképpen a már meglévő és működő pénzügyintézeti típusok integrálódtak. Az intézményi szinteken ugyan módosításokra került sor, de nem olyanokra, amelyek az egész felépítést alapjaiban változtatták volna meg. Szerintem nem is merülhet fel a „dualista” vagy „kétvágányú” hitelszervezet kérdése, hiszen a szlovákiai és kárpátaljai bankok szintén a kereskedelmi típusba tartoztak. Tőkeerejükben gyengébbek, üzletlehetőségeikben korlátozottabbak voltak, de ez már egy másfajta megközelítés tárgyát kell, hogy képezze.

8. Mérlegvonás

Csehszlovákia politikai önállósulása elképzelhetetlen volt a régi gazdasági és pénzügyi hálózatoktól, központoktól való függetlenedés nélkül. A döntéshozók „a csehszlovák nemzeti piac” kialakítását „a nemzeti forradalom” szerves részének és egyik fő céljának tekintették.

Az új, etnikai szempontból mozaikállamnak is nevezhető ország jelentős ipari és mezőgazdasági kapacitást örökölt. Gazdasági megalapozásának egyik hatékony tényezője volt a 20. század elején kibontakozó csehországi ipari fejlődés is. A szlovákiai és kárpátaljai területek számára a mesterséges (és erőszakolt) közgazdasági betagolódásból eredeztethető hátrányok az első köztársaság fennállása végéig megmaradtak, még annak ellenére is, hogy az 1920-as évek elején megindult az egyes iparágazatok struktúraváltása. A szlovákiai magyar gazdasági szakirodalom megállapításai ennek az összetett folyamatnak a „nemzetiségi érzékenységgű” látletei.

Az egységes csehszlovák bankrendszer 1918–1923 közé sorolható létrehozása a nyugati és keleti területek közötti fejlődésbeli különbségekkel találta magát szemben. Csehországban, Morvaországban és Sziléziában szakosodott pénzügyintézetek alakultak ki, amelyekre magas fokú munkamegosztás volt jellemző. Ezek az integrált hitelszervezeti rendszeren belül 1918 után is katalizátorként működtek.

Az elcsatolt felső-magyarországi régióban a Budapest-központúság következtében a bankok a periférijelleghez alkalmazkodtak, miközben szorosan összefonódtak az egyes kistérségi körzetekkel. Tulajdonképpen a magyar bankrendszer az intézményi és típusbeli differenciáltság alacsonyabb fokán állt.

Csehszlovákiában 1918–1920 között napvilágot láttak azok a döntő fontosságú gazdaságpolitikai törvények és rendelkezések a pénz- és bankügy terén, amelyek az önálló bankrendszer megalapozását lehetővé tették. A pénzelkülönítés, a valutareform, az önálló jegybank, a nacionalizálás és a nosztrifikálás, valamint a bankszektor stabilizálni hivatott – a gazdasági nacionalizmus arzenáljába tartozó – intézkedések a nemzeti (döntően cseh, részben szlovák) tőkét vezető-irányító pozícióba juttatták.

A magyar nemzetiségi pénzügyintézetek több kihívással szembesültek. Érdekeik érvényesítésére, tőkeveszteségeik ellensúlyozására, az új hatalmi viszonyok között meg kellett keresniük a megoldásokat, fontolóra kellett venniük a pénzügypolitikai döntések rövid távú következményeit. Integrációjuk gyorsan haladt, és 1923-ig meg is valósult.

Úgy vélem, hogy a Jócsik Lajos által immár több mint hat évtizede papírra vetett gondolat ma sem veszített aktualitásából: „Valóban *a kisebbségi irodalomról, politikáról és mozgalmáról aránytalanul többet írtak, mint a kisebbségi helyzet mélyebb szociológiai és gazdasági vonatkozásairól.*”⁸⁰ A gazdaság- és banktörténeti jellegű kutatások tovább gazdagíthatják ismereteinket erről a korszakról.

Melléklet

A magyar pénzüzetek főbb mérlegtételeinek összehasonlítása (Szlovákia, 1000 Kő)

Év	1919*	Az összes intézet közül %-ban	1920	Az összes intézet közül %-ban	1921	Az összes intézet közül %-ban	1922	Az összes intézet közül %-ban	1923	Az összes intézet közül %-ban
A	72*	–	65	31,40	56	30,90	52	31,51	42	28,57
B	46 695*	–	45 519	15,77	41 503	10,50	43 226	9,55	34 931	7,88
C	27 951	–	24 975	18,16	23 091	14,50	25 518	15,22	19 850	13,04
D	564 478	–	423 111	31,70	359 995	19,50	385 153	18,96	334 350	16,38
E	–	–	134 812	16,22	136 638	13,90	160 044	13,65	106 146	9,63
F	80 976	–	86 688	22,81	73 313	14,20	109 543	15,60	103 144	15,04
G	340 562	–	313 650	23,39	223 012	19,40	218 288	11,62	178 846	9,45

Forrás: Rados K. Béla: Magyar pénzüzetek Szlovákiában és Ruténiában. *Magyar Kisebbség*, 12. évf. 1933. 1. sz. 10–11. p.

Magyarázat: A – az intézetek száma, B – alaptőke, C – tartaléktőke, D – betétek, E – hitelezők, F – váltók, G – kölcsönök.

* 1919-ben 5 bank osztrák–magyar koronában készítette mérlegét, ezek bele vannak számítva a táblázat adataiba, de a %-os számításoknál nem vehetők figyelembe.

A magyar pénzüzetek főbb mérlegtételeinek összehasonlítása (Kárpátalja, 1000 Kő)

Év	1920	Az összes intézet közül %-ban	1921	Az összes intézet közül %-ban	1922	Az összes intézet közül %-ban	1923	Az összes intézet közül %-ban
A	33	86,84	27	75,00	26	74,29	20	66,67
B	15 933	77,66	12 907	59,00	14 875	61,52	12 105	57,29
C	5 486	77,86	4 301	80,00	3 496	78,23	3 096	74,87
D	58 723	85,51	59 748	78,90	32 336	63,74	31 624	65,90
E	26 442	79,80	19 351	83,30	18 605	73,41	13 339	73,40
F	19 673	91,41	20 634	80,80	14 140	71,68	14 917	70,94
G	55 725	84,23	48 412	80,00	27 719	59,04	16 654	53,82

Forrás: Rados K. Béla: Magyar pénzüzetek Szlovákiában és Ruténiában. *Magyar Kisebbség*. 12. évf. 1933. 1. sz. 14–15. p.

Magyarázat: A – az intézetek száma, B – alaptőke, C – tartaléktőke, D – betétek, E – hitelezők, F – váltók, G – kölcsönök.

Jegyzetek

57. Mindkét történeti jelenséget csak a bankszektorra vonatkoztatva vizsgálom.
58. Lacina – I. 156–161. p. – Pára, Josef: Vývoj akciových bank v prvním desetiletí Československé republiky. In: Pimper, Antonín (szerk.): *Almanach československého peněžnictví v prvním desetiletí Československé republiky*. Praha, 1928, 103–107. p. – Faltus, Jozef: Nostrifikácia po I. svetovej vojne ako dôležitý nástroj upevnenia českého finančného kapitálu. *Politická ekonomie*, IX. évf. 1961. 1. sz. 35–36. p. Még a törvény kiadása előtt cseh–német ügyvezetésű, kevert pénzügyintézetként kialakították a *Böhmische Escompte Bank und Credit-Anstaltot*. Ez azonban nem volt része a nostrifikációs folyamatnak. A *Živnostenská banka* aktív szerepvállalásával az intézet az érdekkörébe került.
59. A táblázat adatait lásd Kormos Alfréd (szerk.): *Magyar Pénzügyi Compass 1917–1918* I. kötetében (Budapest, 1918) és a II. kötetben (Vidék) (a továbbiakban: MPC – I., MPC – II.).
Hungária Bank (MPC – I. 25. p. nem tartalmazza a fiókot), *Magyar Általános Hitelbank* (MPC – I. 37. p. MPC – II. 401., 797. p.), *Magyar Hadi Hitelintézet* (MPC – I. 54. p. MPC II.– 797. p.), *Magyar Leszámitoló- és Pénzváltó Bank* (MPC – I. 65. p. MPC – II. 401., 797. p.), *Máramarosi Takarékpénztár* (MPC – II. 214., 358., 536., 739., 823. p.), *Merkur Váltóüzleti Rt.* (MPC – I. 76. p. MPC – 797. p.), *Országos Iparbank* (MPC – I. 79–80. p. MPC – II. 604. p.), *Osztrák–Magyar Bank* (MPC – II. 102., 401., 604., 730., 798., 1163. p.; a mellékhelyekre lásd MPC – I. 83–84. p.), *Sátoraljaújhelyi Takarékpénztár* (MPC – II. 856., 1115. p.), *Szombathelyi Egyházmegyei Takarékpénztár* (MPC – II. 989. p., nem tartalmazza a fiókot. Lásd még PSZ, III. évf. 1921. június 22. 20. sz. 2. p.).
Magyarázat: * képviselő, ** a MPC – I. 83–84. p. alapján 1918-ban Szlovákia területére 5 fiók és 18 mellékhely jutott. Kárpátaljára 1 fiók és 3 mellékhely esett. Egy új szlovák szakmunka a Monarchia-beli jegybank (a későbbi Szlovákia területére eső) fiókjainak és mellékhelyeinek számát kevesebbnek tartja. Lásd *Dokumenty z Archívu Národnej banky Slovenska*. I. m. 9. p. (fiókok: 4, mellékhelyek: 14).
60. Bácskai: i. m. 268–274. p. (a fiókhálózat kiépülése és működése), 382–390. p. (a Monarchia jegybankjának működési nehézségei), 396–398. p. (a fiókok helyzete). A felszámolásra részletesebben lásd uo. 415–418. p. *Dokumenty z Archívu Národnej banky Slovenska*. I. m. 10. p.; Skorkovský, Ján (szerk.): *Banky a peňažné ústavy na Slovensku a Podkarpatskej Rusi*. H. n., 1923, 138. p.
61. PSZ, II. évf. 1920. szeptember 22. 38. sz. 4. p.
62. A MLPB fiókja nehezebb helyzetben lehetett a MÁH fiókjával szemben. 1919–1920 folyamán csak ígérte a visszafizetéseket. Pénzügyi helyzetének további alakulására nem találtam adatokat.
63. PSZ, II. évf. 1920. március 31. 13. sz. 3–4. p. SP, VII. évf. 1920. április 10. 7. sz. 6. p. Faltus Jozef foglalkozik ezzel az értekezlettel, de nem említi, hogy nem a szlovák, hanem a magyar és a német bankoknak voltak követeléseik. Lásd *Vznik a kapitálový vývoj Slovenskej všeobecnej úverovej banky v Bratislave*. *Historický časopis*, 41. évf. 1993. 3. sz. 276. p.
64. A felhasznált forrásokra lásd Pozsonyi I. Takarékbank – Igazgatósági ülések jegyzőkönyve 1918. január 28-tól 1926. I. 27-éig. 29., 76–77., 81–82., 87., 89., 91–92., 99., 103., 107–108., 117., 153–155., 157–158., 160. p. ANBS. Fond: Bratislavská I. sporivá banka, úč. spol. 1842–1946 (1950).
Tomka Béla csak említi átalakulásukat. Lásd *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története (1836–1947)*. Budapest, 1996, 70. p.
65. A megállapodás a következőket tartalmazta:

1. A MÁH pozsonyi fiókja csehszlovák koronában fizeti vissza tartozását „minden valutáris kérdés kikapcsolásával”.
 2. A *Pozsonyi I. Takarékbank*nál lévő betétösszeget folyósítják, ezt ők a folyószámla követelésükből levonják.
 3. A követelésüket a *Bankhivatal* mindenkori lombardkamatlábánál 5 %-kal kamatoztatják.
 4. A visszafizetés időtartama (az 1921. december 31-i állag szerint):
 - a) 1922: 35 % (12 havi részlet)
 - b) 1923: 25 % (ua.)
 - c) 1924: 40 % (ua.)
 5. Ha a fiók felszámolása után még maradna követelésük, annak törlesztését a *Szlovák Általános Hitelbank* vállalja át. – Forrás: Pozsonyi I. Takarékbank – Igazgatósági ülések jegyzőkönyve 1918. január 28-tól 1926. I. 27-éig. 157–158. p. ANBS. Fond: Bratislavská I. sporivá banka, úč. spol. 1842–1946 (1950).
66. A megegyezés jegyzőkönyvét lásd Protokoll über die 27. September 1921. um 5 Uhr nachmittags stattgefundenen Besprechung bei der Böhmischen Escompte Bank und Credit-Anstalt. ANBS. Fond: Slovenská všeobecná úverová banka, úč. spol., Bratislava 1921–1941 (1951). A forrás tartalmazza a *Pozsonyi I. Takarékbank*ot érintő csatolt iratjegyzéket is.
67. Faltus, Jozef: Vznik a kapitálový vývoj Slovenskej všeobecnej banky v Bratislave. *Historický časopis*, 41. évf. 1993. 3. sz. 275–285. p.; PSZ, III. évf. 1921. szeptember 14. 31. sz. 14. p.; *Slovenský peňažník* (a továbbiakban: SP), VIII. évf. 1921. október 10. 19. sz. 5. p.
- 1921-ben a nacionalista felhangokkal telítődött és feszült légkörben bizonyos gazdasági és politikai körök „a csehszlovák nemzeti tőke” nem megfelelő arányú képviselését rótták fel, ill. a magyar tőke expanzivitásától tartottak. A cseh és szlovák pénzügyi szakemberek egyeztető találkozója után hivatalos küldöttség tiltakozott a kormánynál, a minisztériumoknál és a Bankhivatalnál, konkrét eredmény nélkül.
68. A pénzintézet pozsonyi német–magyarnak (pressburger) tekinthető, ezért használok a német cégnevet. A fiókok nosztrifikálására lásd Inventár k fondu Eskontnej a hospodárskej banky účastinnej spoločnosti v Bratislave 1921–1940. Bratislava, 1965, 1–2. p. In: ANBS, PSZ, IV. évf. 1922. január 25. 4. sz. 7. p.; SP, VIII. évf. 1921. október 10. 19. sz. 5. p. – Faltus, Jozef–Průcha, Vlastislav: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Bratislava, 1969, 241. p.
69. A *Felvidéki Őr* számaiból: IV. évf. 1910. augusztus 16. 8. sz. 32. p.; IV. évf. 1910. szeptember 16. 9. sz. 33. p.; IV. évf. 1910. október 16. 10. sz. 21, 32. p.; V. évf. 1911. július 15. 7. sz. 12. p.; V. évf. 1911. december 31. 11–12. sz. 37. p.; PSZ. II. évf. 1920. január 21. 3. sz. 7. p. Üzleti tevékenységére vö. Nečas, Ctibor: *Na prahu české kapitálové expanze*. I. m. 55–57., 85–86. p.
70. *Československé banky v roce 1922*. Praha. 1924. XVIII. p.
71. Az egész kérdéskör még nincs megnyugtatóan tisztázva. A magyarországi főintézetek levéltári iratanyagai pontosíthatják a képet, mind a MÁH, mind a MLPB, ill. a kisebb intézetek esetében. A nosztrifikáló szlovák bankokra vonatkozóakat Faltus Jozef tárta fel. A probléma több (rész)területére azonban nem adott választ (pl. a MÁH kassai fiókjának átalakulása, a MLPB fiókjainak sorsa). Nem értek egyet azzal a gondolatmenetével, hogy a MLPB fiókjainak nosztrifikálása cseh mintát követett, amikor a *Volkswirtschaftliche Bank* egyfajta közvetítő szerepet játszott, és ennek eredményeként jutott affiliációként a *Tatra banka* érdekkörébe. Az elsődleges levéltári források feldolgozása, valamint a csehországi és szlovákiai nosztrifikálás összehasonlító vizsgálatai szükségesek ehhez. Külön érdemes még megvizsgálni a BEBCA szerepét is.
72. A táblázat magyarázata: Pf – a pénzintézetek fajtái; B – bankok; Tb – tarományi bankok; Bkf – bankok korlátolt felelősségű társaság formájában; Bh – bankházak; T – ta-

karékpénztárak; Váh – városi hitelszövetkezetek; Vih – vidéki hitelszövetkezetek; Jg – járási gazdasági szövetkezetek; Sz – az Ústredné družstvo keretén belül működő szövetkezetek, 1918-ig a magyarországi szövetkezeti központokhoz tartoztak.

a – a cseh–morva–sziléziai tartományok együtt

b – Szlovákia és Kárpátalja együtt

q – Csehországban 2 pénzüintézet nem szolgáltatott adatokat

˘ – 1918-ban a kárpátaljai adatok nélkül

† – 1920-ban Szlovákiában 4, Kárpátalján 15 pénzüintézet nem szolgáltatott adatokat.

Megjegyzések: A szövetkezetek kategóriájában az 1918-as adat becsült, az 1920-as és 1921-es csak a hitelszövetkezeteket tartalmazza. Az ún. szakosodott pénzüintézeteket (*Poštovní úrad šekový, Československý reeskontný a lombardný ústav, Pražská sůctovacó banka*) nem tüntettem fel.

Források: Rados K. Béla: Cseh-Szlovákia pénzüintézetei az 1913., 1920. és 1930. évben különös tekintettel a magyar kisebbségre. *Magyar Statisztikai Szemle*, 10. évf. 1932. II. kötet. 695. p.; Faltus, Jozef–Průcha, Vlastislav: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918–1945*. I. m. 234. p. (58. sz. táblázattal kiegészítve, csak az intézeti formák); Průcha, Václav: *Hospodárske dejiny Československa v 19. a 20. storočí*. Bratislava, 1974, 137. p. 4. sz. táblázat (csak az intézeti formák); Ubiria, Michal–Kadlec, Vladimír–Matas, Jiří: *Peněžní a úvěrová soustava ČSR za kapitalizmu*. Praha, 1958, 106. p.; Lacina 2000. (az 1920. évre némely esetben eltérő adatokat szerepeltet 178. p. az 1918-as adatot lásd nála 152. p.). Fabricius, Miroslav–Holec, Roman–Pešek, Ján–Viršik, Otto: *150 rokov slovenského družstevníctva. Víťazstvá a prehry*. I. m. 89. p.

73. Lacina – I. 155., 156. p. (az 1918–1922 közötti adatokat lásd uo. a táblázat alapján saját számítással).
74. Lacina, Vlastislav: Živnobanka a její koncern v letech velké hospodářské krize (1929–1934). *Československý časopis historický*, 31. évf. 1983. 3. sz. 350–353. p.
75. Rados K. Béla: Cseh-Szlovákia pénzüintézetei az 1913., 1920. és 1930. évben különös tekintettel a magyar kisebbségre. *Magyar Statisztikai Szemle*, 10. évf. 1932, 8. sz. II. kötet. 696. p. Véleménye szerint az ezzel „párhuzamos” cseh és szlovák tőkeexpanszió „súlyosan érintette a volt magyar területeket és különösen a magyar kisebbség státusát.”
76. Uo.
77. Uó: A Felvidék takarékpénztárai 1930-ban. *Magyar Statisztikai Szemle*, 10. évf. 1932. 4. sz. 315–316. p. „Az újrendszerű takarékpénztárak tehát, amelyeknek elvileg az lenne a hivatásuk, hogy a kisbetéteket szervezzék meg és ennek megfelelően a pénzüintézetekben felhalmozott tőkéket a lassúbb forgású hitelezések felé tereljék, a Felvidéken egyelőre még nem terjedtek el. Szerepük az országgrész hitelezésében jelentéktelen és ugyancsak a takarékbetétek tekintetében is.” Uo. 316. p.
78. Lásd a mellékletet!
79. Vö. Lacina – I. 155. p.
80. Jócsik Lajos: *Idegen igában. Hűsz év cseh uralom alatt*. Budapest, 1940, 250. p.

ISTVÁN GAUCSÍK

ECONOMY AND CREDIT ORGANISATION – HUNGARIAN BANKING SITUATION IN SLOVAKIA (1918–1923) (II. PART)

The study tries to answer those questions that arose in relation to the integration of Hungarian nationality banks from the point of view of the development of the Czechoslovak credit bank system between 1918 and 1923.

Disorganisation in public law and politics in Austro-Hungarian Monarchy influenced the territory's economic relations, too. It resulted the economic nationalism of successor states and autarky of economic policy. Czechoslovakia preserved the most important development results in economy of the Czech-Moravian-Silezian territories before the First World War.

Czechoslovakia inherited significant economic capacity (approx. 70 per cent). Only 8.5 per cent of industrial capacity remained in Slovakia. Those regions of Slovakia and Sub-Carpathia that were lived by Hungarians found themselves in peripheral position from economic point of view. The Hungarian economists of that time in Slovakia (László Hantos, Lajos Jócsik, Ödön Tarján) dealt with the economic under-development, industrial and agricultural crisis of these territories.

The rest of the book deals with the problems of unifying credit system structures. The bank system of Czech territories, that was more professional and had a more developed division of labour, had a dominant position within the forming credit organisation.

The study focuses on examining general economic policy, banking issues. Later, the study deals with the processes of nationalisation and nostrification, compares the Czech and Slovak examples. The professionals of that time thought that fusion are one of the important conditions of the recovery of nationality banks.

Between 1918 and 1923 in Slovakia and Sub-Carpathia (with smaller structural modifications) the Hungarian nationality banks were integrated to the Czechoslovak financial system.

1968 és a kádári politika

FERENC BOROS
1968 AND THE KÁDÁR POLICY

323(437)“1968”:327(439:437)“1968”
327(437:439)“1968”
943.7“1968”
943.9“1968”

The international conditions, the Hungarian and Czechoslovak reform ambitions. The inter-mediating role of János Kádár (according to Hungarian sources). Beginning and strengthening of defection, further defending of political solutions. Accepting the plan of the military action and joining intervention. Hungarian valuation of the events and conditions. Records of Rezső Nyers. After August 1968. Dubček's remembrances.

Az 1968-as „prágai tavaszról” már eddig is könyvtárnyi irodalom jelent meg, ezért felmerül a kérdés, lehet-e még újat mondani e témában. Úgy vélem, igen. Ahogy fokozatosan megnyílnak a levéltárak, folynak a kutatások, a történelmi körülmények és összefüggések vizsgálatai, újabb és átfogóbb ismeretekre tehetünk szert. A teljes valóság megismerése azonban még így is szinte lehetetlen. Csak egy példát említünk: a folyamatokat, sorsokat akkor meghatározó pártok vezető testületeinek tanácskozásairól, legfelsőbb szintű üléseiről feljegyzések, jegyzőkönyvek készültek, melyek részben már hozzáférhetők, de ezekbe sem kerültek be esetenként – akár szándékosan sem – lényeges elemek, nem is szólva arról, ami azon kívül, a szűkebb vezetői körökben viták, eszmecserek során elhangzott, s befolyásolta a döntéseket. Ilyen következtetésekre juthatunk pl. akkor is, ha a szovjet párt legfelsőbb szintű fórumainak tanácskozásairól, ezen belül Kádár János helyzetmegítéléséről, vélekedéseiről akarunk hiteles képet alkotni.¹

A cím is jelzi, hogy e tanulmányban mindenekelőtt a kádári politika csehszlovákiai eseményekhez való viszonyának („közvetítő szerepének”) kérdését kívánjuk a meglévő ismeretek alapján rekonstruálni, némileg szélesebb összefüggésekbe helyezve.

1. A nemzetközi körülmények, a magyar és csehszlovák reformtörekvések

Gömöri Endre Stefan Zweig: *Az emberiség csillagévei* című könyve kapcsán utal arra, hogy egy ilyen csillagév volt 1968, amely egy amerikai történész szerint a kesspenge élességével hasított bele a kor történelmébe, elválasztva az Akkort a Múlttól, a múltat a jövőtől.²

Az utalásban említett kerekasztal-vita az alábbi tényeket emeli ki: a nyugati diáklázadások fellobbanása, amelyek életforma-lázadásokat fejeztek ki, a radikális bal-

oldali „nekilendülések”, amelyek már tudatosan szakítottak a létező szocialista modellel, de reménykedtek annak megújulásában. Nem folyt vér, házak nem omlottak össze, de – ahogy a vitában elhangzott – mélyebbnek lehetett tekinteni a kialakult válsághelyzet 1968-ban, mint amilyen 1956-ban volt. 1968-ban összezavarodtak a nemzetközi frontok is. A vietnami háború után az Egyesült Államok presztízvesztést szenvedett. Brezsnyev úgy látta, hogy egy meggyengült Egyesült Államokkal és Nyugat-Európával áll szemben. Kína feléledt, mindkét felet, a tőkés világot és a Szovjetuniót is igyekezett „körbefogni”. A Szovjetunió ilyen körülmények között az európai status quo megtartására koncentrált már csak a németkérdés miatt is, amely a lengyel magatartást is jelentősen determinálta.

Az SZKP XX. kongresszusa 1964-ig pozitív felhajtó erő volt. A Szovjetunió belső gazdasági reform felé is hajlott. Hruscsov 1964. évi puccsszerű megbuktatása után Koszigin az erős központi ágazati irányítás mellett decentralizációval is próbálkozott. A brezsnyevi politika 1968-ban ennek is végét vetett. 1968-cal bizonyítani lehetett, hogy a szocialista megújódási törekvések instabilitást hozhatnak a szocialista országokon belül.

Nem kétséges, hogy a kibontakozó csehszlovákiai és a magyarországi reformok tartalmuknál fogva a sztálini típusú gazdasági rendszer meghaladását jelentették, sőt a csehszlovák reform nagyon gyorsan és radikálisan politikai szintre terelődött. Ezért ezek felszámolását a szovjet politika alapvető létérdekének tekintette és geopolitikai érdekeinek rendelte alá, miután Csehszlovákia a szovjet stratégiában kiemelkedő szerepet töltött be.³

Magyarország az 1956-os forradalom utáni évek elszigeteltségéből kitörni szándékozva 1963–1967 közt az emancipáció útjára lépett: a nyitás irányai a szomszédok és a fejlődő országok felé mutattak, megőrizve az ország abszolút lojalitását Hruscsov után is a brezsnyevi politikához. 1963 végén megkezdődött a nyugati országokkal fenntartott kapcsolatok nagykövetségi szintre emelése. Németországgal erre csak 1973-ban került sor, de már 1963 elejétől a magyar vezetés titkos tapogatózó tárgyalásokat folytatott kereskedelmi képviselő felállításáról. 1964-ben áttörés következett be az idegenforgalom terén, jelentősen megnőtt a nyugati turisták száma Magyarországon. Az Egyesült Államokkal is megkezdődött 1964-ben a kapcsolatok normalizálása.

Hogy a magyar vezetés Brezsnyev irányában továbbra is a lojális, megbízható, kiszámítható partner szerepét alakította, a szocializmus alapjainak védelme mellett két alapvető nemzeti érdekű oka volt: a nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztésének fokozottabb igénye a magyar gazdaság modernizálása érdekében, illetve a gazdasági mechanizmus reformjának akkoriban megindult előkészítése. Különösen fontos volt a szovjet vezetés megnyugtatása, hogy a magyar reform csupán a gazdasági szférára terjed ki.⁴

A magyar reform „atyjának” tekintett Nyers Rezső később, 1993-ban úgy fogalmazott, hogy a születő „csehszlovákiai és a magyarországi reformok szinte ikertestvérei voltak egymásnak, oly mértékben hasonlított egyik a másikra annak ellenére, hogy nem együtt, hanem egymás mellett kerültek kidolgozásra” a hatvanas évek második felében. Ennek az a magyarázata, hogy a termelési viszonyok és az intézmények terén domináltak a közös vonások: a gazdasági növekedés forrásai kimerültek, fokozódó egyensúlyi zavarok jelentkeztek, a kelet–nyugati kapcsolatokban a

sajátos tranzitív szerepet egyik ország sem tudta már a korábbi módon eredményesen betölteni. A hatvanas évek közepére a reformok mindkét országban a további fejlődés szempontjából életfontosságúvá váltak. A reformok szellemi forrása mind Prágában, mind Budapesten az a típusú értelmiség volt, amely egy „européer szemlélet és látókör birtokában igyekezett a baloldali szociális felfogást összekapcsolni a fejlett nyugati gazdaságoktól átvehető módszerekkel, s azokat átplántálni a köztajdon és a tervezés intézményrendszerére”.⁵

Ugyanakkor hamarosan láthatóvá váltak a magyar és a csehszlovák reformfolyamat közötti eltérések is. Csehszlovákiában a reformtörekvések a hatvanas évek közepétől sajátos körülmények között jelentkeztek, ami összefügg az 1968-hoz vezető út elemeivel.⁶ A csehszlovák értékelések az 1968-hoz vezető út három elemét szokták említeni: Csehszlovákiában az ötvenes évek után a *desztalinizálás nem történt meg*, ezért a hatvanas évek során ilyen körülmények között, burkoltabb formában kellett eljutni a reformgondolathoz (lásd a Šik-féle bizottság létrejöttének körülményeit, amelyről később [1998. július] ő is említést tett a *20 Jahre nach dem Prager Frühling* című visszaemlékezésében).⁷ A hatvanas években egy *bizonyos fokú liberalizáció* is végbement Csehszlovákiában, melyet a politika enyhén tolerált. Végül a *nemzetiségi kérdés* előtérbe kerülése, amely mögött a cseh–szlovák viszony húzódott meg.

Tehát a csehszlovák reformtörekvésekben már korábban benne volt a politikai reformgondolkodás is, hiszen a reform érdekében a politikai feltételeket is (a Novotný-féle vezetés eltávolítását) meg kellett változtatni (Magyarországon erre nem volt szükség), s ez folytatódott tovább 1968 januárja után, s ha megfelelő kifutást kap a folyamat, akkor megvolt az esély arra, hogy a reform a politikai rendszert is megrendítse. Ez a magyar politikai vezetésben kezdettől fogva – a lelkesedés mellett – aggodalmakat is kiváltott.

Az MSZMP KB 1966. májusi ülésén döntött a gazdaságirányítási reformról, amely 1968. január 1-jén lépett életbe. Nyers szerint Brezsnjevet a szovjet birodalmi politika és a nemzeti reformpolitika keresztezésében két probléma foglalkoztatta: az elindult reformok lehetséges „dominó-hatása” az érdekszféra országaiban, valamint a világ gazdasági nyitás irányzatának következményeként a nyugati országokból érkező „fellazító” hatás veszélye. Míg 1965–1966 a tűrés időszaka volt, majd ez az elfojtás felé haladt, ami 1968–1969-ben be is következett.

A fejlemények tükrében a magyar vezetés megítélése szerint két ellentétes következtetés volt prognosztizálható: ha a csehszlovák reformok túlmennek a szovjetek által elviselhető határokon, akkor ez a mozgalom eltiprásához vezethet, ahogyan 1956-ban Magyarországon. Félő volt, hogy ez diszkreditálhat mindenfajta reformot a blokkon belül, tehát komolyan veszélyeztetheti a magyar gazdasági reform sorsát is. A másik feltevés abból indult ki, hogy ha a prágai reformfolyamat – politikai jellegénél fogva – Moszkva számára elfogadhatatlan lesz, a korlátozott érvényű magyarországi átalakulás (gazdasági reform), amely nem fenyeget politikai destabilizálódással, zöld utat kaphat. A Kádár által képviselt nemzeti érdek azt kívánta, hogy amíg csak lehet, támogassa az új csehszlovák vezetést, hiszen az ottani reformok sikeres megvalósítása esetén a két ország példát mutathat a többi országnak is. Az „internacionalista érdek” viszont azt kívánta, hogy a Dubček-vezetés támogatása miatt ne kerüljön komolyabb konfliktusba a szovjet vezetéssel és a blokk többi or-

szágával. Ezért a csehszlovák vezetőket óvatosságra, a reformok lassítására intette, míg a többieket július közepéig arról igyekezett meggyőzni, hogy tanúsítsanak nagyobb türelmet a prágai fejlemények iránt, a szocializmus ügye ott nincs veszélyben, jóllehet egy bizonyos idő után ebben már ő maga sem volt biztos.⁸

2. A kádári közvetítő szerep (a magyar források alapján)

A magyar vezetésnek és Kádárnak a csehszlovákiai eseményekhez való viszonyában lényegében két, illetve három szakaszt különböztethetünk meg. Az első szakasz hozzávetőlegesen június végéig, július közepéig tart, amikor még a magyar vezetés és Kádár nyíltan és egyértelműen kiállt a csehszlovákiai reformfolyamat mellett, jóllehet a csehszlovák partner felé bíráló megjegyzéseket is tett. A második szakasz az, amikor már elfordult a folyamat nyílt támogatásától, s határozottan felhívta a figyelmet a veszélyekre, a szocializmus útjáról való egyértelmű letérésre utalva, s a harmadik szakasznak az tekinthető, amikor végül is a katonai akcióval is egyetért, de elvben fenntartotta ezek után is a politikai megoldás elsőbbségét.

Ami az első szakaszt illeti, sajátos módon kezdődött. Dubček korábbi ismeretése alapján is teljes bizalommal volt a reformokat éppen beindító magyar vezető iránt. Ez a bizalom kölcsönösnek is mondható. Dubček Kádárra mint idősebb „barát” barátra tekintett. Még mielőtt az első hivatalos látogatását Moszkvába megtette volna, Kádárt január 21–22-ére Tapolcsányba (egy vadászkastélyba) invitálta, ahol őszintén és nyíltan tájékoztatta terveiről, helyzetéről. A lényegében inkognitóban tett látogatáson hatórás beszélgetés során Kádár megértéssel és együttérzéssel fogadta Dubček tájékoztatóját, és Dubček szorgalmazására a két ország kapcsolatairól is szót váltottak. Kádár jó benyomásokat szerzett Dubčekről, s ezekről még hazaérkezése napján (az esetleges bonyodalmak elkerülése végett) Brezsnyevet is tájékoztatta, s másnap az MSZMP KB Politikai Bizottsága előtt is beszámolt tapasztalatairól.

A PB tagjai egyetértettek abban, hogy folytatni kell a „barátkozást” az új csehszlovák vezetéssel, természetesen kerülve a belügyekbe való beavatkozásnak még a látszatát is, és úgy foglaltak állást, hogy segítséget kell nyújtani Dubčeknek, főként külpolitikai téren. A külügyi titkár, Komócsin ezt a szovjetekre vonatkoztatta, de úgy vélte, hogy feltehetően még inkább kívánatos lesz, hogy „lehetőségeink szerint” ezt a német és a lengyel partnerek irányába is megtegye.

A fentiek azt mutatják, hogy a magyar vezetés önként felvállalta, hogy lehetőségei szerint megpróbál közvetíteni Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) és a szovjet blokkhoz tartozó többi országok kommunista pártjai között.⁹

Ennek szellemében került sor Révkomáromban február 4-én az első hivatalos találkozóra a külügyi titkárok részvételével. A külpolitikai kérdések mellett kapcsolati kérdések is felmerültek, Dubček maga vetette fel a magyar–csehszlovák kapcsolatok kérdéskörét, és számos indítványt tett. Kádár támogatásáról biztosította Dubčeknek a kapcsolatok javítására irányuló javaslatait, különösen a gazdasági területre vonatkozókat. A magyar belpolitikáról, az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésének a kérdéséről feltehetően taktikai okokból Kádár nem nyilatkozott (meg kell jegyezni, hogy az SZKP KB PB-a már január 18-án áttekintette a csehszlovákiai

helyzetet, ahol aggályok is elhangoztak, s Cservonyenko nagykövet „tartósan bonyolult” helyzet kialakulását jósolta Csehszlovákiában).

Február 21–25. között magyar párt- és kormányküldöttség utazott Kádár vezetésével Prágába az 1948. februári események évfordulójának ünnepségeire. Ez alkalommal csak rövid protokolláris találkozóra került sor a két vezető között, Kádár újra szólt az akcióprogram szükségességéről. Kádár találkozott Novotnyval, akit arra ösztönzött, hogy segítse a dubčeki vezetést, működjön együtt a reformszárnyal.

Közben Moszkvában február és március folyamán – külső információáradat hatására – elhangzottak olyan vélemények is, hogy a módszerek Csehszlovákiában hasonlítanak a magyarországiakra (1956). Az SZKP KB PB ülésén március 15-én a helyzet komolyságáról beszéltek, mondván, hogy az események Magyarországon is így kezdődtek 1956-ban. Bilak arról tájékoztatta a szovjet partnert, hogy a kormány nem ura a helyzetnek. Március 21-én a PB ülésen Brezsnyev részletesen beszámolt az SZKP és a CSKP viszonyáról, és Pihója szerint „éles hangon fejtették ki” a tanácskozáson véleményüket, mondván, hogy a helyzet „gyorsan romlik”, Zsivkov, Gomulka, Kádár (?) intézkedéseket sürget. Itt állapotok meg a drezdai találkozóban, és olyan vélemény is elhangzott, hogy „nyomást” kell gyakorolni a csehekre, színvallásra kell készíteni Dubčeket. Úgy vélték, hogy Drezdában Kádár beszélhetne az 1956-os magyar eseményekről. Elhangzott, hogy készen kell állni a végső lépésekre: Andropov szerint katonai vonalon konkrét intézkedéseket kell kidolgozni.¹⁰

Március 23-án sor került Drezdában a szovjet blokk vezetőinek első összejövetelére, amelynek gyakorlatilag egy napirendi pontja volt, a csehszlovák belpolitikai helyzet megvitatása. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának március 19-i ülésén, ahol az értekezlet ügye szóba került, vegyes érzelmekkel fogadták a tervet, aggodalmuknak adtak hangot, s úgy ítélték meg, hogy az „ötök” külön összejövetele a csehszlovák fél részvétele nélkül árthat a CSKP-nak, az ellenzékot segíti, s nemzetközileg is rossz visszhangot kelt. Kádár még aznap tájékoztatta fenntartásairól Brezsnyevet, de végül is a meghívást elfogadta. Kádár szerette volna, ha a tanácskozással Romániát is meghívják, de sem ezt, sem azt nem sikerült elérnie, hogy a bolgárok távol maradjanak.

A végül is a hatpárti találkozón szovjet részről a csehszlovákiai fejleményeket „ellenforradalmi jellegűeknek”, a gazdaságpolitikát nyugat felé fordulónak ítélték meg, a polgári demokrácia visszaállításának szándékáról szóltak. Gomulka, Ulbricht és Zsivkov még ennél is sokkal keményebben fogalmazták meg kritikai észrevételeiket.¹¹

Kádár beszéde alapvetően különbözött a többitől. Nem értett egyet Brezsnyevvel és Gomulkával, hogy Csehszlovákiában ellenforradalmi vagy ahhoz hasonló folyamatok zajlanak. Elismerte, hogy vannak erre utaló nyugtalanító jelenségek, melyekkel szemben viszont nem adminisztratív eszközökkel kell fellépni, hanem politikai megoldásokat kell találni. Politikai, ideológiai platformot, cselekvési programot kell a pártnak kialakítani, s a kétfrontos harcra, vagyis a konzervatív, sztálinista erők elleni harc fontosságára hívta fel a figyelmet.¹²

A magyar küldöttség negatív élményekkel tért vissza Drezdából. Kádár és Fock Jenő a PB április 2-i ülésén adott tájékoztatást a drezdai értekezletről, az ottani lehangoló légkörről. A magyar résztvevők számára csalódást okoztak a merev, kemény

vádak, melyekkel a csehszlovák vezetést illették. Kádárék érezték, hogy csökkent a bizalom a többiek részéről Magyarország iránt.

Drezda után a magyar vezetés a hazai lakosság előtt is kiállt a csehszlovákiai változások mellett. Kádár április 19-én a Hazafias Népfront kongresszusán megismételte a korábban a rádióban és a televízióban elhangzott véleményét, miszerint a „csehszlovák testvérpártunk törekvéseit a magunk részéről helyesljük”. A sajtó, elsősorban a *Népszabadság* április, május folyamán részletesen beszámolt a csehszlovák fejleményekről, általában jóindulattal, kritikai megjegyzések nélkül. Nem közzölt egyetlen olyan cikket sem, amely kül- vagy belpolitikai szempontból Dubčekéknek árthatott volna. A két ország viszonyában nem volt feszültség.

Közben szovjet részről a telefondiplomácia csatornáján arról tájékoztatták Kádárt, hogy illegális államellenes csoportosulás létezik Csehszlovákiában. Olyan korábbi amerikai operatív terv jutott a KGB birtokába, amelynek egyes elemei „ma is” érvényesek. Tájékoztattak Brezsnyevnek Dubčekhez április 8-án írt leveléről, amely nyílt bizalmatlanságot fejezett ki Dubček iránt. Brezsnyev április 16-án Kádárral telefonon azt közölte, hogy az események Csehszlovákiában ellenforradalmi irányban fejlődnek, felvetette újra az „ötök” találkozójának és a hadgyakorlat megtartásának szükségességét. Kádár válaszában közölte, hogy célszerűnek azt tartaná, ha Brezsnyev mindenekelőtt Dubčekkel találkozna előbb. Az „ötök” találkozójával kapcsolatosan úgy vélekedett: nem tudja elképzelni, hogyan lehetne a csehek sorsáról a csehek nélkül dönteni.¹³

Április 5-én a CSKP KB jóváhagyta a párt akcióprogramját, amelynek értékelésében Kádár ismét szembekerült az „ötök” többi pártjával.¹⁴

Drezda után a szovjet vezetés taktikát változtatott. Ennek leglényegesebb eleme a politikai, diplomáciai, ideológiai és katonai nyomásgyakorlás együttes alkalmazása és a csehszlovák pártvezetés megosztására irányuló törekvés volt.

Május 8-án legteljesebb titoktartás mellett az „ötök” Moszkvában összeültek, hogy a csehszlovákiai helyzetet megvitassák. Előtte május 4-én Moszkvában fogadták a csehszlovák párt küldöttségét Dubčekkel az élen. Ingerült légkörben folyt a tanácskozás. Brezsnyev Bilak álláspontját értékelte a legtöbbre, s beszélt a hadgyakorlat szükségességéről is. Gromiko „elszabadult ellenforradalomról” szólt, ami legjobb esetben is egy második Romániát jelent, illetve eredményez. Ismét éles vita alakult ki, és Kádár újra egyedül maradt véleményével. Ulbricht és Zsivkov véleményével szemben leszögezte: „jelenleg Csehszlovákiában nem ellenforradalom van, hanem harc indult a múltban elkövetett hibák kijavításáért.”¹⁵ Azok a folyamatok, amelyek aláásták a CSKP tekintélyét, nem 1968 januárjában kezdődtek, hanem jóval korábban. Ezért nem Dubčeket, hanem inkább Novotnyt kell elítélni. Ismételten hangsúlyozta, hogy kívülről nem szabad beavatkozni a csehszlovák belügyekbe, mert az az ellenzéki erőknek kedvez. Az 1956-os módszerrel nem lehet megoldani a csehszlovák válságot. Nincs kifogása a hadgyakorlat ellen, de az arra vonatkozó döntést alá kell vetni politikai megfontolásoknak. (Magyar elemzők véleménye szerint Kádár ekkor már feltehetően tisztában volt azzal, hogy a közös hadgyakorlat egy esetleges invázió előkészítését, főpróbáját jelenti.¹⁶

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága május 24-én tárgyalta a magyar és a szovjet vezetés álláspontjának különbözőségéről a csehszlovák kérdésben. (Meg kell jegyezni, hogy Kádár sosem beszélt „szövetségesek közötti ellentétokról”, mindig csak

„elvi vitákat” említett!) Értékelések szerint eltérés van a nyugattal kapcsolatos gazdasági elgondolásokban, a Varsói Szerződés és a KGST időszerű kérdéseiben, a nemzetközi kérdések megtárgyalásának a módjában. Drezdában és Moszkvában a partnerek részéről meg nem értés, sőt bizalmatlanság volt a magyar elvi és módszerbeli állásfoglalással szemben. A PB ennek tisztázását jelölte meg feladatul, ezért úgy döntött, hogy ezt a magyar és szovjet párt- és kormányküldöttség közeli találkozásán veti fel.

A Politikai Bizottság május 28-án megvitatta a párt külügyi osztályának jelentését a csehszlovák helyzetről. Elvetette az értékelést, amely túlzottan épített az SZKP értékelésére.¹⁷ Utasítást adott, hogy egy reálisabb és pontosabb értékelést készítsen az osztály. Az átdolgozott anyagot a PB június 11-én vitatta meg.

3. Az elfordulás kezdetei és elmélyülése, további kiállás a politikai megoldás mellett

Közben olyan események történtek, melyek Kádár véleményének lassú, fokozatos változását jelezték a csehszlovák kérdés megítélésében. 1968. június 13–15-e között került sor a Dubček vezette párt- és kormányküldöttség magyarországi látogatására, amelyen húsz évre meghosszabbították a magyar–csehszlovák barátsági szerződést. A nyolcórás tárgyalás során Kádár elmondta, hogy a magyar közvélemény higgadtan figyeli a csehszlovákiai fejleményeket, a szocializmus sorsa izgatja. Utalt a politikai és adminisztratív eszközök kombinálásának szükségességére (megemlítve a sajtót is), mondván, hogy számolni kell a nézetek mielőbbi ütközésére a párton belül és kívül. A magyar tapasztalatok a kétfrontos harcra épülnek. Hangsúlyozta, hogy magyar részről „bizalommal vagyunk” a csehszlovák testvérpárt iránt. A kapcsolati kérdésekről szólva utalt arra, hogy „több reformtörekvés van, de alapvetően talán a kettőnké esik legközelebb egymáshoz”. Részletesen szólt a magyar reformról és e téren a tapasztalatcseréket szolgáló konzultációk szükségéről. Felhívta a figyelmet a nemzetiségi kérdés terén meglévő zavaró jelenségekre (cikkek, nyilatkozatok stb.)

Dubček örömmel konstataálta, hogy magyar részről jóindulatú megértéssel követik a csehszlovákiai eseményeket, biztosította Kádárt, hogy a belső problémákat meg tudják oldani. A kapcsolati kérdésekről szólva elmondta, hogy a területi közelség, a gazdasági irányítási rendszerek hasonlósága és a gazdaságpolitikai elvek azonossága olyan tényezők, amelyek objektív feltételeket biztosítanak ahhoz, hogy hatékonyabban tudják összekapcsolni a két ország gazdaságát. Sérelmezte, hogy kérése ellenére küldenek hosszabb időre hadgyakorlatra 40 ezer szovjet katonát. Utalt arra, hogy 1945 óta ilyen jelentős erő nem volt Csehszlovákia területén. Csehszlovákiának 240 ezer fős hadserege van, meg tudják védeni magukat, de a problémákat politikai eszközökkel akarják megoldani. Kádár közölte, hogy felhívták a szovjet vezetés figyelmét a szovjet csapatok jelenlétének veszélyére, utalva arra, hogy e jelenlét felesleges nacionalista megnyilvánulásokat válthat ki. Magyarország részéről csak 800 katona vesz részt a hadgyakorlaton.

A csehszlovák párt- és kormányküldöttség budapesti látogatása idejére időzítve jelent meg Csehszlovákiában O. Machatka cikke, amelyben a szerző Nagy Imre kivégzésének 10. évfordulója alkalmából nyíltan megírta, hogy Nagy Imrét ártatlanul

végezték ki, ami várhatóan nagyon érzékenyen érintette Kádárt. Hamarosan következett az újabb, magyar részről erőteljesen sérelmezett lépés, a *Kétezer szó* című felhívás megjelenése június 27-én. E két esemény időzítése a magyar fővárosban s politikában ingerültséget váltott ki. A *Népszabadság* Machatka cikkét szokatlanul durva hangnemben ítélte el. Vaculík felhívását pedig a szocializmus elleni támadásnak minősítette, s mindkét esetben – most először – adminisztratív intézkedéseket sürgetett. (Dubček üzenetében elítélte a Nagy Imre-ügy felelevenítését a sajtóban, amely éket ver a két párt közé, s Kádár tudomásul vette Dubček elhatárolódását.¹⁸)

Újabb huzavona keletkezett a tervezett varsói találkozó előkészítésével kapcsolatosan, amikor is a szovjetek a kollektív tanácskozás ismételt sürgős összehívását szorgalmazták. A július 9–10-i üzenetváltás során a magyar vélemény az volt, hogy időt kell hagyni a csehszlovák félnek a felkészülésre, ezért előbb célszerű lenne, ha csehszlovák és a szovjetek tárgyalására kerülne a sor (ez utóbbira Pihója is utal), amit viszont szovjet részről időhúzásnak tekintettek. Végül Kádár elfogadta a részvételt azzal, hogy a meghívó levelet, melyet a csehszlovák félnek küldenek, módosítani kell oly módon, hogy az reményt és bizalmat sugározzon.¹⁹

Közben Tuterinov szovjet katonai megbízott július 10-én találkozott Czinege Lajos magyar honvédelmi miniszterrel, s átadta Grecko marsall üzenetét, miszerint „júliusban a VSZ hadseregei gyakorlatot terveznek Magyarországtól északra, s kérte, hogy az első lépcsőben két magyar hadosztály álljon rendelkezésre, és a harmadik hadosztály pedig készenlétben legyen, mondván, hogy Brezsnyev már erről beszélt Kádárral”. Kádár visszaüzent Czinegén keresztül, hogy nincs tudomása ilyen lépésről.²⁰

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága július 12-én tárgyalta a magyar álláspontot a csehszlovák kérdésben. Élesebb vagy kevésbé élesebb formában minden felszólaló elutasította a katonai beavatkozás gondolatát.

Július 13-án került sor Révkomáromban az újabb Kádár–Dubček találkozóra, amelyen Kádár megkísérelte rávenni Dubčeket, hogy vegyen rész a varsói találkozón. Dubček szerint a részvétel elfogadhatatlan, előbb kétoldalú kapcsolatok keretében kell tisztázni a kérdéseket. Kádár ezen a találkozón már keményebb hangnemben nyilatkozott, és súlyos hibának tekintette a varsói tanácskozáson való részvétel elutasítását, ami az MSZMP-t és Kádárt személyesen is kényes helyzetbe hozza. Úgy ítélte meg, hogy a csehszlovák válság az egész nemzetközi munkásmozgalom ügye, s felhívta Dubček figyelmét, hogy Jugoszláviának és Romániának megvan a maguk külön érdekei, s nem biztos, hogy a csehszlovák fél megbízható szövetségeseket talál bennük.²¹ Dubček sajnálattal vette tudomásul a magyar vélekedést, s úgy ítélte meg, hogy számukra minden ajtó bezárult. Az eszmecserének mégis az lett eredménye az, hogy a CSKP KB Elnöksége másnap levelet juttatott el Moszkvába, hogy kész az SZKP-val való azonnali találkozóra.²²

Az „ötök” varsói értekezletére július 14–15-én került sor. A magyar pártküldöttséget – vélemények szerint a Dubčekkel történt különálálkozó miatt is – bizalmatlanul és nem titkolt nehezetteléssel fogadták. „A varsói tanácskozás idején mi úgy ültünk ott, mint valami sztrájkőrök” – mondta Kádár a KB augusztus 7-i ülésén. A feszült és ideges légkörben megrendezett találkozón Kádár kétszer is felszólalt. Továbbra is súlyos nézeteltérések voltak a csehszlovákiai helyzet megítélésében. Gomulka ezúttal mérsékeltebb álláspontot képviselt. Kádár több kérdésben Gomul-

ka mellé állt, többek között abban, hogy a csehszlovák válságot nem lehet katonailag megoldani. Újdonság volt, hogy a kialakuló politikai rendszert Kádár most már „jugoszláv színezetűnek” minősítette, de szerinte nem lehet beszélni az ellenforradalom felülkerekedéséről. Elmondta: „Nem szabad leegyszerűsíteni a problémát, összetett folyamatról van szó: Csehszlovákiában demokratizálás folyik, konszolidáció céljából, ugyanakkor szocialistaellenes erők is működnek. A folyamatok egyelőre nem váltak ellenforradalmi jellegűvé. A csehszlovákok nélkül nem határozhatunk. Helytelen hogy nem jöttek el a találkozóra.”²³

Kemény álláspontot képviselt Kádár véleményével szemben Ulbricht és Zsivkov. A keletnémet főtitkár olyan kijelentést tett, hogy Magyarország lehet a következő, ahol az „imperialista beavatkozás” megrendítheti a szocialista rendszert.²⁴ Zsivkov nyíltan a katonai beavatkozás mellett szólt. Brezsnyev mérsékeltebb hangnemet ütött meg. Kádár újabb felszólalásában Ulbricht és Zsivkov szélsőséges nézeteire nem reagált, de kijelentette, hogy a magyar párt felelősséggel foglalkozik a csehszlovák ügyekkel és fenntartja álláspontját.

Az értekezleten – magyar megítélés szerint – még az a felfogás volt uralkodó – összhangban Kádár és Gomulka véleményével –, hogy csak olyan lépést szabad tenni, amit a szocialista országok és természetesen Csehszlovákia közvéleménye is elfogad, s a nyugati hatalmak sem tekintenek beavatkozásnak. A résztvevők hozzájárultak ahhoz, hogy egy újabb levelet intézzenek a csehszlovák pártvezetéshez (amire a CSKP Elnöksége – mint ismeretes – nem reagált).

A magyar delegáció a lengyel támogatással csupán azt tudta elérni, hogy a levélbe bekerült egy olyan bekezdés, hogy az öt párt elhatárolja magát a Novotný-érától és a régi sztálinista múlttól, s helyesli az elkövetett hibák kijavítását, a törvénytelenségek áldozatainak rehabilitását.²⁵

A CSKP-nak küldött, komoly figyelmeztetésnek szánt levél visszautasítása után Moszkva döntő lépésre szánta el magát. Az SZKP Elnökségének július 19–20-i ülésén, feltehetően komoly viták után, három határozat született. A szűkebb pártvezetés mérsékeltebb tagjai, közülük tartozott Brezsnyev is, elérték, hogy az SZKP tegyen még egy kísérletet Prágával az egyezkedésre, s elfogadta a CSKP erre vonatkozó július 14-i kezdeményezését egy újabb kétoldalú találkozóra. Ugyanakkor döntöttek arról is, hogy meg kell kezdeni a gyakorlati előkészületeket Csehszlovákia megszállására. Végül elhatározták, hogy kapcsolatba lépnek Biflakkal, a CSKP Elnökségének ún. „balszárnyával” egy politikai alternatíva kidolgozása céljából. A magyar pártvezetést is tájékoztatták az invázióra vonatkozó döntésről s a részvételre vonatkozó kérésről. Kádár János szűkebb körrel konzultálva hozzájárulását adta a katonai akció előkészítésében való részvételhez (nincs nyoma annak, hogy ezt a PB megtárgyalta volna), amit Brezsnyev köszönettel fogadott: „amíg élek ezt nem felejttem el” – közölte Kádárral.²⁶ Kádárnak ez a döntése magyar vélemények szerint nem a csehszlovákiai helyzettel függött össze, hanem a magyar vezetés szovjet blokkon belüli elszigetelődésével.

Az MSZMP KB augusztus 7-i ülésén felmerült az a kérdés, mi lenne, ha Magyarország nem venne részt az intervenció előkészítésében. Kádár szerint „ez elvileg teljesen lehetséges lett volna. Mondhattuk volna, hogy nem veszünk részt a katonai készütségben. De mi jön ki abból?... Mit jelentett volna, ha mi azt mondjuk: mi nem tartunk velük... Semmit meg nem oldott volna, sőt sokkal komplikáltabb situációt

idézett volna elő... még kiszámíthatatlanabb lépésre szánták volna el magukat (a szovjetek)”.²⁷

Ágcsernyőn július 29-től négynapos elkeseredett vita során a csehszlovák fél végül is kötelezettségeket vállalt a helyzet normalizálására, amit Dubčekék Brezsnyev folyamatos számonkérése ellenére sem akartak vagy tudtak betartani. Ezek után augusztus 3-án került sor a pozsonyi hatpárti találkozóra. Előtte, 2-án az „ötök” külön értekezletet hívtak össze, ahol meghallgatták Brezsnyev beszámolóját Ágcsernyőről, a csehszlovák kötelezettségvállalásokról és ezek teljesítéséről. A hatpárti tanácskozás lényegében egy közös nyilatkozat elkészítésében merült ki, melyet másnap közzétettek. A nyilatkozat ugyan kiállt a bandungi alapelvek mellett, de ugyanakkor helyeselte a szocialista országok korlátozott szuverenitását megfogalmazó ún. Brezsnyev-doktrínát is.

4. A katonai akció tervének tudomásul vétele és csatlakozás az intervencióhoz

Koszigin még Prágában, majd augusztus 7-én Brezsnyev ismét Krímbe invitálta Kádárt, ami elől kezdetben Kádár kitért, végül is a meghívásnak eleget tett, és augusztus 12–15-e között Jaltán két napon át kötetlen eszmecsere keretében Brezsnyevvel, Kosziginnal és Podgornijjal tárgyalt, és megvitatták a csehszlovákiai helyzetet. A forrásaink szerint ez alkalommal Kádár az MSZMP ismert álláspontját fejtette ki. Nemelegyszer bírálta a szovjet magatartást és az általa alkalmazott taktikát. Következetesen kitartott amellett, hogy politikai kérdésekre politikai megoldásokat kell találni, de most már hozzátette, hogy ha nincs más lehetőség, csak akkor jöhet szóba a katonai megoldás. Próbálta győzködni a szovjet vezetőket, hogy a nemzetközi munkásmozgalomban betöltött szerepe miatt sem lehet az SZKP a „tegnap” védője. Támogatnia kell az új megoldásokat, nem avatkozhat be önkényesen más pártok belügyeibe. Brezsnyev felkérte Kádárt, beszéljen még egyszer Dubčekkel.

Ezek után került sor Kádár utolsó közvetítésére, amikor augusztus 17-én Révkomáromban 13 órás feszült és rossz légkörű, meddő megbeszélésre került sor a két vezető között. Feljegyzések szerint Kádár felhívta Dubček figyelmét a veszélyekre, a kialakult súlyos helyzetre. Együtt konstatálták a kilátástalan helyzetet, amikor az események már túlmentek azon a határon, amikor a két párt együttműködésével lehetne cselekedni. Latolgatták a lehetséges eseményeket. Kádár – a feljegyzések szerint – végső konklúzióként két mondattal jellemezte a helyzetet, miután Dubček úgy nyilatkozott: „Ismerem őket [a szovjeteket], a végső lépést nem fogják megtenni.” „Te ismered őket, én meg jobban ismerem őket. Megteszik”²⁸ (ekkor még sem Kádár, sem Dubček nem tudhatta, hogy ugyanezen a napon Moszkvában az invázió időpontjáról is döntöttek).

Kádár azzal tért vissza Budapestre, hogy a Dubček irányította csehszlovák pártvezetés nem akarja, de nem is tudja végrehajtani a két héttel korábbi megállapodásokat.

Pihója anyagából megtudjuk, hogy Moszkvában augusztus 16-án Kirilenko elnökletével új helyzetértékelést vitattak meg, amelynek kidolgozásakor állítólag Kádár Jaltában kifejtett véleményét is „figyelembe vették”. A Politikai Bizottság jóváhagy-

ta Brezsnyev üzenetét Dubčekhez, amelyet Cservonyenkónak kellett átadnia oly módon, hogy a levél tartalmát Bifakék is megismerjék.

Augusztus 17-én Pihója szerint már minden szovjet PB-tag Moszkvában volt (tehát azon a napon, amikor Kádár Dubčekkel tárgyalt), és ekkor már Brezsnyev elnököt, aki mondanivalóját a Kádárral folytatott jaltai megbeszélésének ismertetésével kezdte. Közölte, hogy a magyar vezető a „legteljesebb készségét” fejezi ki „a csehszlovák nép megsegítésére irányuló mindennemű akcióban való részvételt illetően”. Kádár, Brezsnyev tájékoztatása szerint közölte, hogy az MSZMP KB és PB egyhangú döntéssel határozott a megfelelő intézkedésekről, és hogy a hadseregüket készenlétbe helyezték. (Utalt arra is, hogy Kádárt hazautazása előtt arra kérte, hogy még találkozzon Dubčekkel.²⁹)

Ezen az ülésen kezdték meg az invázió közvetlen előkészítését. Itt döntöttek arról, hogy augusztus 18-ára az „ötök” legyenek Moszkvában.

Az augusztus 18-i találkozón kész tényként ismertették a CSKP „egészséges erőinek” az augusztus 20–21-re tervezett akcióját, annak forgatókönyvét, melynek lefolyása már eldöntött. (Kádár itt értesült az időpontról.) Pihója szerint a résztvevő pártvezetők „teljes egyetértésüket fejezték ki” az SZKP KB PB helyzetértékelésével és következtetéseivel.

Az MSZMP KB PB-a 20-án ülésezett. Kádár beszámolt a jaltai, a révkomáromi és a moszkvai tanácskozásról. Eszerint Jaltában teljes részletességgel közölte a szovjetekkel a magyar PB és saját kritikus észrevételeit. Hibásnak nyilvánította, hogy a szovjetek az 1956-os magyarországi receptjüket alkalmazzák a csehszlovák kérdésben, holott a csehszlovák helyzet különbözik az akkori magyarországitól. Azt is alá húzta, hogy a varsói megállapodás tartalma nem jó. Végül hangsúlyozta, hogy ha az SZKP nem támogatja a pártok alapvető megújulását, akkor elveszti vezető szerepét a világmozgalomban. A Politikai Bizottság tudomásul vette Kádár beszámolóját. Az MSZMP KB PB-a hozzájárult Magyarország részvételéhez Csehszlovákia megszállásában.³⁰

5. A történetek és a körülmények értékeléséhez

Augusztus 23-án az MSZMP KB és a Minisztertanács együttes ülést tartott. Ezen az ülésen Kádár összefoglaló tájékoztatást adott a csehszlovákiai események menetéről 1968 januárjától egészen augusztusig bezáróan. Elmondta, hogy a „Szovjetunióval együttes állásfoglalásokra törekedtünk, de kiderült, hogy az események kiváló okairól, a reformokról és a demokratizálás igényeiről eltért a véleményünk. A szovjetek az 1956-os magyarországi módszereket vették alapul, holott a csehszlovák helyzet inkább hasonlít az 1956-os lengyel helyzetre. Végül is a katonai akció »sikeresen lett végrehajtva«, a politikai akció azonban kudarcot vallott. Bifakék – már Bratislavában – segítségkérő levelet adtak át a szovjeteknek, majd azt augusztus 17-én megismételték. Biztosak voltak abban, hogy a pártelnökségben többségbe kerülve törvényes alapot teremtenek a katonai beavatkozáshoz, de akciójuk nem járt sikerrel.” Majd Kádár azzal zárta mondanivalóját, hogy „Ha annak csupán a látászata kialakulna, hogy a Szovjetunió a Tegnap védője, az a szocialista világmozgalom végét jelentené”.³¹

A Nyers Rezső által összeállított 45 eseményjegyzetből kiderül, hogy prágai reformok már a korai fázisban elvesztették a szovjetek szimpátiáját. Március közepétől-végétől, a CSKP akcióprogramjának előkészületeitől kezdve már jelentkeznek német és bolgár részről a vádaskodások (*amit Pihova anyaga is teljes mértékben alátámaszt*). Akkori magyar információk szerint a keletnémet és a bolgár vezetés szinte „elárasztotta” a csehek elszakadásáról szóló „dokumentumokkal” a szovjet vezetést. A döntő azonban az volt, hogy maga Gomulka is csatlakozott a reformellenes táborhoz. Magyarország és Csehszlovákia együtt nem képviselt akkora erőt, amely ellensúlyozhatta volna a „dominóhatástól” és a nyugat felé történő gazdasági nyitástól való félelmeket. Jugoszlávia „külső szimpátiája” lényegében csak a semlegességben és a be nem avatkozásban realizálódott. Románia – mint sztálinista berendezkedésű ország – nem jelenthetett igazi külpolitikai támaszt Csehszlovákia számára.³²

Dubček 1989-ben az MTV *Panoráma* című műsornak adott interjújában úgy fogalmazott, hogy ha Kádár keményebben kiáll, megakadályozhatta volna a csehszlovák tragédiát. Az értékelések szerint ez a vélemény aligha állja meg a helyét. A szovjet vezetést ugyanis alapvetően biztonsági érdekei mozgatták, s ebben Kádár egyedül gyenge láncszem volt, nem tudta, de nem is kísérelte meg a szovjet érdekeket alapvetően keresztezni. Végül is igazodott a szovjet politikai stratégia érdekeihez, miután politikájának egyik alapvető eleme a szovjetek iránti hűség volt.

A magyar megítélés szerint Kádár számára is a fő kérdés a több- vagy egypártrendszer kérdése volt, s ez utóbbi minden kétséget kizáróan veszélybe került Csehszlovákiában. A CSKP aligha tudott volna egy bizonyos idő után a kérdéssel megbirkózni. Elemzések szerint problémát jelentett, hogy a reform Csehszlovákiában késve indult (az előző politikai vezetés miatt csak 1968 januárjában). Ezért nagy volt a sietség, a kapkodás, s a kívülről megtagadott türelmi idő mellett kellett előrelépni. Feltehetően Kádár a közvetítő politikája révén is az „időtényező” növelésére törekedett: ha ugyanis sor kerülhet a CSKP tervezett kongresszusára, s ott a „kétfrontos harc” elvét sikerül érvényesíteni, ahogy ezt Kádár addig is szorgalmazta, ez kedvezően befolyásolhatta volna a reformpolitika mozgásterének javítását.

A magyar politika „egyeztető” állásponton volt, nem volt bevonuláspárti (ezt Dubček a *l' Unitának* adott interjújában is elismerte 1989-ben.³³ Szolidaritásból vett részt az invázióban. Nem magyar akcióról volt szó, de engedett a magyar vezetés. Kádár sem zárta ki, hogy volt alternatíva, ezt maga is felvetette a párt legfelső fórumán, de ahogy erről már szólunk, nyomósabb érvek szóltak az invázióban való részvétel mellett. Kádár úgy vélte, hogy ha Magyarország nem zárja ki magát a közös lépésből, a magyar reformügyet jobban védheti a későbbiekben, ami a magyar vezetés számára egyik alapvető kérdés volt. Az is tény, hogy a másik alternatíva belső politikai egységet igényelt, és „kétséges, hogy ez megteremthető lett volna a vezetésen belül”. Az említett kerekasztal-vita keretében elhangzott olyan vélemény, hogy pillanatnyilag Kádár ezt határozottabb fellépéssel elérhette volna, de kérdés, hogy az meddig maradt volna fenn és az is, mi következett volna az után.³⁴

Kádár abban bízott, hogy az intervencióval való mind erőteljesebb fenyegetés a csehszlovák vezetést arra készteti, hogy elfogadja a szovjetek alapvető követelését, s ezzel elhárítják a katonai beavatkozást, és nyitva marad az út az egyezkedésre. Úgy tűnt, hogy Ágcsernyőn ez megtörtént, ennek örült, mondván, hogy létrejött

a politikai megoldás, roppant nagy „bajokat” került el ezzel a csehszlovák vezetés – állapította meg. Dubček elfogadta a „szocializmus általános törvényszerűségeinek” érvényesítését, a szovjet és szövetségesi részéről pedig hozzájárultak „a nemzeti sajátosságok” fokozott hangsúlyozásához.³⁵

Jáltában viszont Kádár az ágcsernyői követelmények nem teljesítésének hatására már elvben egyetértett az intervenció lehetőségével, de még továbbra is kitartott a politikai megoldás előnyben részesítése mellett. A csehszlovák vezetéstől várt kemény fellépést a „rend” helyreállítása érdekében. Az augusztus 17-i találkozót Dubčekkel annak reményében vállalta, hogy Dubčeket sikerül rádöbenteni a rendkívül súlyos helyzetre. Ennek eredménytelensége után tette fel Dubčeknek a drámai kérdést: „Mondja, maguk valóban nem tudják, kivel van dolguk?”³⁶

Huszár Tibor könyvében leírja, hogy Kádár a Csehszlovákiával kapcsolatos politikában a legfontosabb döntéseknek a meghozatala tekintetében függetlenítette magát a Politikai Bizottságtól, de a PB és a Titkárság jegyzőkönyvei alapján a vélemények e fórumokon azonosak, elfogadottak voltak. A kormánynak a pusztán végrehajtó szerep jutott.³⁷ Kádár július közepéig nem fenntartások nélkül, de taktikusan és határozottan támogatta a csehszlovák reformfolyamatot. A drezdai és moszkvai értekezleten Brezsnyevvel és más szovjet vezetőkkel történt tárgyalásokon az elszigetelődés kockázatát is vállalva szuverénül képviselte a türelem, megértő bírálat és a szolidaritás politikáját. Elment a kritikus pontig, mintha túlbecsülte volna saját szerepét és lehetőségeit,³⁸ közben nyomasztóan hatott rá, hogy nem volt partnere. Számításai nem jöttek be: a szovjet párt vezetésében voltak ugyan viták, de kisebbségben maradtak a politikai megoldás hívei. A külső és a belső fejlemények szerepet játszottak álláspontjának megváltozásában. A varsói találkozón vált számára világossá, hogy ha kitart különvéleménye mellett, nemcsak a reformok, de egész politikai kurzusa megkérdőjeleződik.³⁹ Kételyeit felerősítette a csehszlovákiai fejlődés belső dinamikája, az, hogy a csehszlovákiai fejlemények a politikai rendszer reformjába csaptak át.

Huszár úgy értékeli, hogy Kádár a magyar reform védelmében adta fel különállását, de még ezután sem azonosítható a szélsőségekkel, visszafogottabb volt, a végéig úgy vélte, hogy a csehszlovákok részvételével kell megoldást találni. Végül is az ágcsernyői és pozsonyi megegyezési kísérlet után, augusztus 18-án Moszkvában aláírta az invázióban való részvételt, és ezzel „bűnrészessé vált”. Augusztus 19–21-e között a művelet operatív irányítását, politikai vezérlését személyesen végzi. Ezáltal „felelőssége nemcsak a döntés meghozatalában, de kivitelezésében is megkérdőjelezhetetlen” – állapítja meg Huszár. Rámutat arra, hogy Kádárnak az egész életpályáját a „kettősség” jellemezte: reformer volt, de egyben „vonalkövető” is: vagyis képes volt egyik „énjét” hirtelen lefojtani, és gyorsan váltani, a másik énjét előtérbe helyezni kritikus helyzetekben.⁴⁰

6. 1968 augusztusa után

1968. augusztus 21-e után Kádár közvetítő szerepe hamarosan megszűnt, bár visszaemlékezések szerint Kádár később úgy nyilatkozott, hogy Ludvík Svoboda mellett neki is szerepe volt abban, hogy Dubčekékat szabadon engedték, és részvételükkel augusztus 23-án megkezdődhettek a szovjet–csehszlovák tárgyalások.⁴¹ A ma

gyar vezetés elfogadta az augusztus 26-i csehszlovák–szovjet megállapodást, ezután a budapesti párt- és kormánykörök kapcsolata Dubček környezetével meglazultak, miután a moszkvai vezetés már közvetlenül tárgyalt Dubčekekkel. Ebben szerepet játszott, hogy Kádár súlyosan elítélte Bifakékat, amiért a nyilvánosság előtt nem merték felvállalni, hogy ők hívták be a Varsói Szerződés csapatait.

Október közepéig Brezsnyev viszonylag rendszeresen telefonált Kádárnak, szeptember 17-én még egyszer sor került az „ötök” találkozására, amikor a résztvevők egységesen támogatásukról biztosították a szovjet politikát Csehszlovákiával kapcsolatosan, ami nem volt más, mint a reformpolitika felszámolása. Kádárék nevéhez már csak egy kezdeményezés fűződik, a mielőbbi csapatkivonás kezdeményezése Csehszlovákiából. Brezsnyev a csehszlovák–szovjet katonai egyezmény megkötése előtt igényt tartott Kádár véleményére. Az egyezmény aláírása október 15-én lehetővé tette a magyar csapatok kivonását Csehszlovákiából.

Október második felétől Brezsnyev telefonjai megritkultak, január végén még felvetette az öt- vagy hatpárti tanácskozás összehívásának a gondolatát, de erre már nem került sor. A csehszlovák kérdés lassan kizárólag a szovjet külpolitika problémájává vált, a szövetségesek véleményére egyre ritkábban tartott igényt.

1968. augusztus 21-e után új helyzet alakult ki mindkét országban. Volt egy „két-ségbeesett”, de bizonyos mértékben sikeres kísérlet, hogy átmentsék a magyar reformok bizonyos elemeit. Kialakult egy lélegzetvételnyi idő augusztus után, ami annak volt köszönhető, hogy Dubček és Černík megmaradt pozíciójában, a reformpolitikusként ugyan „leálltak” azt remélve, hogy esetleg majd folytathatják a reformokat. Sőt 1969–1970-ben nem lehetett még látni, hogy milyen lesz a husáki politika, pragmatikus vagy reformellenes.⁴² Fokozatosan került a hatalom a reformellenesek kezébe, így volt egy átmeneti, lélegzetvételnyi idő a reformok számára.

Kádár október 27-én a KB ülésén azt ajánlotta, „ne keressük, hogy győztünk, vagy ki győzött”, ezt csak később konstatálhatjuk. Feltehetően számolt a negatív alternatívával is, amit talán saját maga is – akaratlanul vagy talán tudatosan is – elősegített, továbbra is vállalva a kockázatot. 1968. december 6–7-én két alkalommal is hosszú beszélgetést folytatott a Budapesten tartózkodó Jurij Andropov KGB-elnökkel, aki 1956-ban budapesti nagykövet volt. A beszélgetésről készült feljegyzés húsz oldala csak a csehszlovák kérdéssel foglalkozik. Források szerint elmondta Andropovnak, hogy az egész csehszlovák politikájuk elhibázott volt, és ha így folytatják, akkor Magyarországnak, Lengyelországnak és az összes többi országnak vége lesz, mert ez a politika zsákutcába vezet. Helyismeret nélkül Dubčekékat állandó sürgetésükkel az egyik rossz megoldásból a másikba hajszolták. A párttanácskozások úgy voltak előkészítve, mint a csapdák. Kádár a legnagyobb nyíltsággal fejtette ki véleményét, és több kérdés végiggondolását javasolta Andropovnak. Nem kifejezetten, de azt sugallta, hogy a kétfrontos harc politikájának érvényesítését tartja szükségesnek, s a türelmet javasolta, s azt az álláspontot képviselte, hogy a csehszlovákok maguk és a maguk módján oldják meg a kialakult helyzetet. (Andropov ezekről a beszélgetésekről otthon részletes tájékoztatást adott.⁴³)

Kérdés, milyen hatásokat váltott ki 1968 leverése Magyarországon. A szellemi életben különösen nagy válságot okozott, amiből azonban utóvédharc is kibontakozott. Ez utóbbit bizonyítja, hogy 1969-ben fogadták el Magyarországon a tudománypolitikai irányelveket, amely a kutatási szabadságot erősítette meg. A nyitás egyéb

területeken is (kultúra, ifjúság irányában) megmutatkozott. 1974–1975 körül ellenhatásokra, lépésekre került sor (lásd a filozófia „lefejezését” az 1975-ben hozott határozattal), amely ugyan Moszkvából indult ki, de az akció – ha kényszerlépésként is, de – magyar volt.⁴⁴ A szocialista országokban 1969 után resztalinizációs folyamat ment végbe: Magyarországon azonban jelen voltak – mint említettük – a védekezési reflexiók is, aminek eredményeképpen lényegében egy pluralista ideológiai, esztétikai, szakmai élet alakulhatott ki az 1974 utáni enyhébb visszarendeződés ellenére is, bár csak szűk keretek között. A reformpolitikában leállás következett be átmenetileg, beszorított helyzetében a pártvezetés nem tudott hatékonyabban előrelépni. 10–15 évet veszített a magyar reformpolitika, és a tényleges kibontakozása már a rendszerváltozáshoz kapcsolódik. Viszont tény marad, hogy a magyar politika nem ítélte el elvben a reformpolitikát az 1968 utáni években sem, nem tett hátraarcot. Létezett a reformpolitikának egy sajátos formája: a közgazdászok, történészek, filozófusok és kultúrpolitikusok sajátos egységfrontja, de ez vékony réteget képezett.⁴⁵

Csehszlovákiában 1968 után egy ideig – mint említettük – nem dőlt el, hogyan fognak alakulni a viszonyok, s rendkívül ellentmondásos helyzet alakult ki, melynek során a kétfrontos harc kérdése is visszafogott formában felmerült, melyet magyar részről Kádárék továbbra is szorgalmaztak. Még az 1969 májusában hatalomra került Husák is ellentmondásosan fogalmazott a jövő irányait illetően. Olyan látszatot keltett, amely bizalmat adott, hogy 1968 januárjából, az elkezdődött reformokból igyekszik megőrizni elemeket. Végül is egy totális visszarendeződésre került sor, és csak a 80-as években, főként a peresztojka hatására élénkült fel enyhe visszatérési törekvés gazdasági téren a reformok irányában.

Sajátos módon alakultak kapcsolataink is. Ennek tanulmányozása több szempontból is fontos. Igaz az, hogy a közvélemény 1968 augusztusa után egyformán elítélte az invázióban részvevő országokat és politikájukat, rövidesen azonban, a kemény visszarendeződéssel párhuzamosan a csehszlovákiai reformokban reménykedő erők kezdtek érzékelhető különbséget tenni az „ötök” között. Érdeklődéssel követték, hogy a „prágai tavasz” eltiprása hogyan befolyásolja a magyar reformokat. Ezek az erők a kádári pozíció megingása miatt alig kaphattak érdemi biztatást és támogatást. Kádár⁴⁶ és a kádári politika, amit tehetett s amíg lehetett 1968 augusztusa után, erőteljesen hangsúlyozta a csehszlovák vezetőkkel történt találkozási során és a diplomáciai kapcsolataiban is a kétfrontos harc folytatásának, illetve érvényesítésének fontosságát.⁴⁷ Érdemes annak is figyelmet szentelni, hogy a magyar–csehszlovák kapcsolatokban betartotta ugyan a „brezsnyevi szolidaritás” követelményeit, de tartalmilag a kapcsolatok építésében, ahol lehetőség nyílt, új és korszerű kezdeményezésekkel lépett fel és kísérletezett.⁴⁸ A magyar és a csehszlovák politikai helyzet különbözősége csak szűk kereteket biztosított a kapcsolatok közösségbeli eltérések érvényre juttatására.

Végezetül megállapítható, hogy Kádár 1968-ban Magyarország mozgásterét bővítésének a lehetőségét látta, ezért viszonyát a csehszlovákiai eseményekhez kezdetől fogva pozitívan határozta meg. Ugyanakkor ebben az évben Kádárnak az egész életdrámája újra lejátszódott. Az alapvető dilemma abból adódott, hogy Kádár egy másfajta szocializmust akart, mint a létező, ezért támogatta a reformokat. Ugyanakkor a kockázatokat a brezsnyevi szolidaritási követelménnyel szemben csak bizo-

nyos határvonalig vállalta fel. Ez a pont a szocializmus alapjai veszélyeztetettségének a felismerése volt. A teljes sajtószabadság, a *Kétezer szó* által képviselt többpártrendszer már nem fért bele az általa elképzelt tűréshatárok közé. Ezért egy bizonyos fokon megváltozott a véleménye a Csehszlovákiában végbemenő folyamatokról. De ehhez feltehetően egyéb tényezők is hozzájárultak. A csehszlovák belpolitikai fejlődés dinamikája életének árnyoldalait is érzékenyen érintette, felszínre hozta, és újabb maradandó nyomokat hagyott Kádárban. Nagy Imre kivégzésének felemlegetése, a törvénysértések kivizsgálásának perspektívája olyan múltbeli lelki görcsöket váltottak ki, „bizonyos lelki akadályok világosodtak meg” (Huszár), melyek minden bizonnyal befolyásolták gondolkodásának változását, ha nem is döntő módon. A döntő változást, a csehszlovákiai fejleményeket mozgató erők türelmetlen, nem kellően átgondolt lépései által teremtett helyzet alakította ki. A „prágai tavasz” jobboldali erői nem kellő átgondoltsággal, önfegyelemmel, hanem rohamléptekkel akarták elérni a célokat, melyek feltételei akkor nem voltak meg. Igazat kell adni az olyan véleményeknek, hogy ha a „politikai reform” kellő ütemben, körültekintéssel folytatódik Csehszlovákiában, kellő kifutási feltételeket tud magának biztosítani, akkor az egy bizonyos fokon elvezethetett volna a pluralizmushoz vagy legalábbis ennek esélyeit növelte volna (ami viszont már nem volt összeegyeztethető Kádár felfogásával és világnézetével). A „prágai tavasz” sikertelenségéhez, a reform kudarcához az időtényező is nagyban hozzájárult. A következményekért a felelősség tehát megosztott.

Jegyzetek

1. R. G. Pihója neves szovjet történész „Csehszlovákia, 1968. Moszkvai nézőpontból, az SZKP dokumentumai alapján” címmel megjelent terjedelmes tanulmányában (*Múltunk*, 1998. 1. sz. 3–41. p.) Kádár János szerepe úgy jelenik meg, mintha mindenben egyetértett volna a szovjet vezetéssel, és a közvetítést a szovjet és a csehszlovák párt között ennek szellemében vállalta, mégpedig a szovjet érdekek képviseletében. Ez így nem felel meg a valóságnak. Feltehetően Pihója is árnyaltabb képet festett volna Kádárról, ha az „ötök” kollektív tanácskozásainak is figyelmet szentel tanulmányában, amely fórumokon Kádár eltérő álláspontjai jól tükröződtek. Nem lehet azt állítani, hogy Kádár a szovjetek utasításait hajtotta végre. Egyformán fontosnak tartotta a megkérdőjelezhetetlen hűséget és szövetségi viszonyt a Szovjetunió iránt, de a reformok támogatását is, amely mellett végig kitartott. Ebből következik, hogy mindkét elkötelezettség mellett érvelt, amikor a csehszlovák ügyről volt szó. A Pihója által elemzett szovjet források ezt a kettősséget nem tükrözik. A valóság inkább az, hogy a közvetítő szerepet Kádár a reform érdekében maga vállalta fel (lásd *Népszabadság*, 1968. augusztus 22. Interjú Huszár Tiborral, aki 1998-ban talán a legátfogóbb elemzést jelentette meg az alábbiakban idézett könyvében Kádár 1968-as szerepléséről: a továbbiakban: Interjú Huszár Tiborral).
2. 1968 és utóélete. (Húsz év múltán... Kerekasztal-beszélgetés a múltról és jelenről, az 1988. március 25-i rádióműsor keretében Almássy Miklós, Gömöri Endre, Köpeczi Béla, Nyers Rezső részvételével.) *Világosság*, 1988. 6. sz.
3. Lásd az 1965-ben kötött szupertitkos csehszlovák–szovjet katonai egyezmény alapján elkezdett nukleáris robbanófejekkel ellátott közép-hatósugarú rakéták elhelyezésére alkalmas raktárak építését az észak-csehországi erdősegekben.
4. Vida István: A Szovjetunió és Csehszlovákia 1968-ban. *Rubicon*, 1998. 8. sz. 41–44. p.

5. Feljegyzés 1968-ból, a csehszlovákiai intervencióról (Nyers Rezső) (a továbbiakban: Nyers-feljegyzés). *História*, 1993. 9–10. sz. 35–50. p. Az összeállítás jelentősége, hogy az 1968 januárja és augusztusa közötti időszak 45. magyar szempontból fontos eseményéről, a magyar–szovjet vezetői kapcsolatáról (Brezsnyev–Kádár „telefondiplomáciai” érintkezéseiről) és e pártok legfelsőbb szintű értékeléseiről ad tömör összefoglalót.
6. Lásd ezzel kapcsolatosan Boros Ferenc: A csehszlovákiai reformtörekvések és elfojtásuk az elmúlt évtizedekben (*Múltunk*, 1990. 2. sz. 69–86. p.), amelyben a szerző a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek végéig bezáróan elemzi a csehszlovák belső társadalmi helyzet alakulását a reformtörekvések tükrében.
7. Uo. Nyers szerint O. Šik elméleti és gyakorlati elemzése mélyrehatóbb és átfogóbb álláspontot képviselt, mint az 1966-ban elfogadott magyar „reform-koncepció”. Huszár István: *Prága–Budapest–Moszkva, 1968*. Budapest, Szabad tér, 1998, 35. p.
8. Lásd Békés Csaba: A Kádári külpolitika 1956–68. *Rubicon*, 1998. 1. sz. 19–22. p.
9. Lásd Huszár: i. m., valamint Interjú Huszár Tiborral: ez utóbbiban úgy fogalmaz, hogy a két pártvezér közötti bizalmi viszonyt a szovjetek saját céljaikra ténylegesen igyekeztek felhasználni, de e szerepet Kádár „a maga módján játszotta el”. (Lásd még Vida István: A magyar pártvezetés és a csehszlovák válság. 1968. január–október. *História*, 1993. 9–10. sz.)
10. Pihója: i. m. 10–15. p. Huszár szerint a szerepeket is kiosztották ezen a tanácskozáson. Huszár: i. m. 42–43. p.
11. Huszár szerint Ulbrichtot, Gomulkát („1956 Dubčekét”) Moszkvában készítették fel, hogy elmondják legszélsőségesebb nézeteiket, amit aztán Brezsnyev tompíthatott. A drezdai tanácskozás inkább egy bírósági tárgyalóteremre hasonlított, Gomulkából az indulat beszélt.
12. Pihója nem utal e nézetkülönbségekre, csupán leszögezi, hogy Drezdában közös közlemény alakult ki, miszerint „a szocialista Csehszlovákiát nem adjuk fel”. Huszár Kádár beszédét részletesen ismerteti munkájában (56–57. p.). Brezsnyev hazatérve, a szovjet párt vezetése előtt szintén nem tért ki a vitára, Kádárról csupán említést tett. Huszár szerint nyilván nem kívánt „magyarügyet” konstruálni a helyzet kapcsán (56. p.).
13. Lásd Nyers-feljegyzés.
14. Pihója szerint a két fél álláspontja az Akcióprogram kapcsán kirajzolódott, Moszkva szerint az nem csak a reformerők programja. Pihója szerint Kádár április 18-án a nyilvánosság előtt elismeréssel szólt a CSKP KB egy sor lépéséről. (Először utalt itt Pihója eltérő véleményekre.)
15. Vida: i. m.
16. Uo. Meg kell jegyezni, hogy amint a drezdai találkozóról, úgy a moszkvairól sem adott Pihója gyakorlatilag semmiféle tájékoztatást.
17. A külügyi osztály jelentése a gazdasági reform át nem gondolt bevezetésének tulajdonította a problémákat. Eszerint a csehszlovákok a jugoszláv utat akarják járni, nyitott nyugati határokat akarnak, az „imperialista hatalmak” támogatását nem utasítják el. Mindez fokozná a szocialista világrendszer nehézségeit, Magyarország számára egyfajta „szocialista kisanthoz” vezetne. Lásd Nyers-feljegyzés, valamint Huszár: i. m. 104–110. p. (Magyar források szerint a magyar párt- és kormányküldöttség június 29–július. 4. között megtartott moszkvai látogatása során „az eltéréseket tárgyalagos szellemben regisztrálták”). Nyers-feljegyzés, 44. p.
18. Huszár véleménye szerint nem elsősorban Machatka cikke volt a döntő Kádár véleményének és magatartásának megváltozásában, bár ez is rontott a reformerők és Kádár viszonyán, hanem erőteljesebben hatott ez irányban a *Kétezer szó* megjelenése. Lásd Interjú Huszár Tiborral, valamint Huszár: i. m. 119–130. p.
19. Nyers-feljegyzés, 45. p.
20. Uo.
21. Uo.
22. Vida: i. m.
23. Nyers-feljegyzés, 46. p.

24. Kádár megütközött ezen a kijelentésen, főként miután Brezsnyev rákérdezésre sem határozta el magát Ulbricht kijelentésétől. Huszár szerint Brezsnyev ismét Ulbrichttal mondatta el, hogy a magyar és a csehszlovák reform rokon. Lásd Interjú Huszár Tiborral.
25. Vida: i. m. Varsóval kapcsolatosan van egy olyan bejegyzés Kádár jegyzetében, hogy „a partnerekkel nem vitatkozni, a szovjetekkel együttmenni”. Lásd Interjú Huszár Tiborral.
26. Vida: i. m. Más forrás alapján utalunk itt arra, hogy ebben az időben Bifak többször is járt Magyarországon, július 20–21-én Ponomarjovval találkozott Balatonaligán magyar közreműködéssel, Bifak Budapesten Kádárt is felkereste, négyszemközti megbeszélést is folytatott vele, Švestka Gosztonyival, a *Népszabadság* főszerkesztőjével találkozott stb. E tényekre részben csak visszaemlékezések utalnak.
27. Kádárék tisztában voltak azzal, hogy ha Magyarország távol marad, megszűnik a lehetőség, hogy befolyásolják az események alakulását mind Csehszlovákiában, mind a Varsói Szerződésen belül (lásd Vida: i. m., továbbá Interjú Huszár Tiborral).
28. Nyers-feljegyzés, 49. p.
29. Pihója: i. m. 35–37. p. Nyers feljegyzése szerint ilyen határozat az MSZMP vezetésében még nem született meg, erre csak 20-án került sor.
30. Nyers-feljegyzés és Vida: i. m. 49. p.
31. Nyers-feljegyzés. I. m. 50. p. Lásd még: Sipos Péter: Kádár János és az 1968. évi bevonulás. *História*, 1992. 8. sz.
32. Lásd még Vida István idézett írását, ahol a szerző úgy vélekedik – igazat adva Nyers véleményének –, hogy valószínűleg „Kádár lebecsülte lehetőségeit, s talán túl korán adta be derekát, de ha már a szovjet pártvezetés egyszer döntött, azt már nem tudta megmáskítani”.
33. 1968 és utóélete. Itt arról szól, hogy Magyarország részéről a kezdeményezés semmiféleképpen nem indult ki. *Világosság*, 1988. 6. sz. 349. p.
34. Uo. 348. p.
35. Lásd Sipos: i. m.
37. Sipos: i. m.
38. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy nincs olyan döntése, amelyben a teljes szuverenitása és függetlensége érvényesülhetett volna. Mindig jelen volt a birodalom kontrollja. A kis mozgásteret ezen belül kellett kialakítania, a legkisebb réseket megtalálni, hogy ne legyen annyira elszigetelve. Ezért vállalta a közvetítő szerepet.
39. Huszár: i. m. 276–77. p.
40. Megjegyzés: Huszár István említett, 1998-ban megjelent, szinte egyedülálló és az eseményeket legrészletesebben elemző munkája után rövidesen újabb könyvet jelentet meg Kádár egész életéről és politikájáról, melynek első fejezetei a *Múltunkban* már megjelentek.
41. Lásd Vida: i. m. és Interjú Huszár Tiborral. Ez utóbbi szerint az augusztus 23–26. közötti konzultációs megbeszéléseken Kádár az intervenció előtti status quo visszaállítása mellett érvelt. Dubček megerősítését javasolta főtítkári tisztségében. Kádárék augusztus 24-én (Moszkvában, a csehszlovák–szovjet tárgyalások idején) levélben fejtették ki álláspontjukat a kialakult helyzetről, miután a tárgyaláson nem vehettek részt, de szovjet részről nem tértek vissza az abban foglaltakra.
42. Husák 1968-ban reformpárti, sőt 1968. augusztus 21-ét elhamarkodottnak, feleslegesnek ítélte meg, de a moszkvai tárgyalásokon már felkínálta magát, hogy a válságot megoldja. Szlovákiát sikerült is gyorsan pacifikálnia. Részletesebben a kérdésről: Boros: i. m.
43. Lásd Interjú Huszár Tiborral. Magyar vélemények szerint ennek a beszélgetésnek lettek következményei, illetve befolyásolták Kádárék további pozícióját. Tény az, hogy a reformpolitika terén az azt követő időszakban Magyarországon is elkezdődött a lassú visszarendeződés. Huszár a könyvében utalást tesz arra (285. p.), hogy a reform „kigazdításának” mikéntje sokáig nyitott volt: Kádárral vagy nélküle történjen. Huszár szerint Kádár életének egyik legnagyobb tévedése volt ez a beszélgetés, hiszen tudhat-

- ta, hogy Andropov játszott a legnegatívabb szerepet ebben az időben a csehszlovák kérdésben (ennek ellenére úgy vélem, mégis nyitott kérdés marad, hogy az óvatos, megfontolt Kádár vajon tévedésből volt ennyire nyílt Andropov irányában, vagy tudatosan vállalta azt, amit mondott, ill. tett). Huszár szerint Andropovnak nagy szerepe lehetett abban, hogy rövidesen „napirendre került a leszámolás az egész kádári garnitúrával”. Interjú Huszár Tiborral.
44. 1968 és utóélete: i. m. 350. p.
 45. Uo. 352. p.
 46. Ezt a fenti tanulmány szerzője 1969–1975 között prágai külképviseleti szolgálata alatt is tapasztalhatta.
 47. Gustáv Husák megválasztása után nagyon rövid időn belül, (május 15–16.) Budapestre látogatott. Kádár utalt arra, hogy 1968 után hat alkalommal találkozott Dubčekkel, és hangsúlyozta a kétfrontos harc szükségét. Még az év decemberében (17–18-án) Kádár Prágába látogatott, ahol erről már konkrétan beszélt: az elmúlt két évtizedes tapasztalokról szólva utalt a baloldali veszélyre, amely talaja volt a jobboldali erőknél. Ez volt a helyzet Csehszlovákiában is, ezért ezt szerinte elemezni kell. A fő veszély mellett szakítani kell minden dogmatikus, szektás antimarxista nézettel, ami – mondja Kádár – természetesen nem recept. Elmondta, hogy nagyon érdekeltek vagyunk abban, hogyan alakul a helyzet Csehszlovákiában.
 48. Lásd a szerző tanulmányát, amely „A magyar–csehszlovák kapcsolatok a reformok tükrében” címmel – akkori beosztása miatt nem saját neve alatt – jelent meg a Magyar Külügyi Intézet *Külpolitika* című folyóiratának 1989. 4. számában (11–38. p.)

FERENC BOROS
1968 AND THE KÁDÁR POLICY

The author according to the newest research results examines the attitude of János Kádár, Secretary General of the Hungarian Socialist Labour Party („his mediatory role”) to the events in Czechoslovakia in 1968, the so-called Prague Spring in a more wide political concept. It is not doubtful that the developing Czechoslovak and Hungarian reforms by their content meant to result the Stalin-type economic system, moreover, the Czechoslovak reform very quickly and radically was pushed to the political level. Therefore, their liquidation was by the Soviet policy considered to be of vital interest and sub-ordinated them to geo-political interests, after what Czechoslovakia gained an important role in the Soviet strategy. The author states that Kádár saw that the Czechoslovak reforms go beyond the acceptable boundary set by the Russians, then this movement can lead to a crush, as it happened in Hungary in 1956, and that it can even seriously endanger the Hungarian economic reform started at that time. Therefore, Kádár tried to carefully support the Czechoslovak reforms (to the middle of August 1968), and then he called the attention of the Czechoslovak Party management to the dangers, referring to the unanimous turning off the socialism (to the end to July 1968), and finally (from August 1968) he agreed with military intervention, urging political solution. For a time he tried to mediate between the Soviet and Czechoslovak Party management, but he found no partners for this between the party leaders of other socialistic countries. Kádár’s whole life was characterised by „duality” – the author cites historian Tibor Huszár, but he was a „follower” as well. The multi-party system represented by the *Two-thousand words* was unacceptable for him. Besides the objective reasons of accepting the military occupation perhaps also that the Czechoslovak press mentioned him the execution of Imre Nagy, and urged the necessity of examination the violation of the law.

Gyönyör József

ÁLLAMALKOTÓ NEMZETISÉGEK

144

ÜSTAVNÝ ZÁKON

z 31. mája 1960

o postavení národnosti v Československej socialistickej republike

Hlavný zákonárny zákonodarca
Československej socialistickej republiky

Keďže už dávno, čo právejavil 23. Československej socialistickej republiky, štátu je vzhľadom na jeho veľkosť, rozmanitosť národností a kultúrnych tradícií a v záujmoch jeho občanov, ktoré sa týkajú národnostného zjednotenia a vzájomného porozumenia medzi národnosťami a ich kultúrami, je potrebné prijať zákon, ktorý by zabezpečil práva národností a ich kultúrnych tradícií a zároveň by zabezpečil jednotu a súdržnosť štátu.

Na základe toho je potrebné a výslovné vyhlásiť, že Československá socialistická republika je štátom, ktorý zabezpečuje práva národností a ich kultúrnych tradícií a zároveň by zabezpečil jednotu a súdržnosť štátu.

Článok 1. o práve národností a ich kultúrnych tradícií

Čl. 1

Československá socialistická republika, ako spoločný štát českého a slovenského národa a národností žijúcich na jeho území, v duchu socialistickej demokracie a internacionalizmu zabezpečuje maďarskej, nemeckej, poľskej a ukrajinskej (rusínskej) národnosti možnosti a prostriedky na všestranný rozvoj.

Čl. 2

Národnosti sú priamoťma sa môžu podieľať na rozvoji a prosperite štátu a v tomto zmysle sú rovnako dôležité.

Čl. 3

(1) Národnosti maďarskej, poľskej, ukrajinskej a ukrajinskej (rusínskej) národnosti sa v rovnakej mierke podieľajú na rozvoji a prosperite štátu a v tomto zmysle sú rovnako dôležité.

(2) právo na roľníctvo a iný zárobok,

(3) právo na vstúpajúcu kultúrnu zmenu,

(4) právo používať svoj jazyk a písať sa v štátnom jazyku v školách a v štátnych podnikoch,

(5) právo študovať vo v zahraničných kultúrnych strediskách a organizáciách,

(6) právo na štát a občianstvo v ľub jazyku.

(7) právo na občianstvo v štátnom jazyku a občianstvo v štátnom jazyku.

Čl. 4

(1) Účastní na rozvoji a prosperite štátu a v tomto zmysle sú rovnako dôležité.

(2) Právnosti sú priamoťma sa môžu podieľať na rozvoji a prosperite štátu a v tomto zmysle sú rovnako dôležité.

(3) Základom je štátna štátna kultúra a štátna kultúra a štátna kultúra.

Madách

Johann Samuel Toperczer gondolatvilága

JÁNOS RATHMANN

JOHANN SAMUEL TOPERCZER'S THOUGHTS

101.9

929 Toperczer, Johann Samuel

J. S. Toperczer's origin, three identity (German, Hungarian, Slovak). His studies at the Jena University, at the centre of Kantian philosophy and ideology. Influence of C. Reinhold, Fr. Schiller, J. G. Herder, J. W. Goethe. Toperczer's kantian thoughts. Teacher of the Levoča Secondary School. His thesis in Jena (defending Kantian theory), his published anonymous works, his translations, and manuscripts that remained.

A kitűnő lőcsei líceumi tanár, Johann Samuel Toperczer (1770–1815) alakja ma alig ismert, művei nem jelentek meg újra, nagy kéziratok hagyatéka jószerevel feltáratlan, kiadatlan és lefordíthatatlan. Toperczer két nagyobb tanulmányát, két prédikációkönyvét és filozófiai tárgyú doktori disszertációját hagyta ránk nyomtatásban, ám ennek sokszorosa volt a kéziratok hagyatéka, amelyből a 19. századi elemzők a rendkívül színes, sokirányú műveltségű tanár és kutató képét vázolták előttünk. Egyetlen nevesebb életrajzírója, Jakob Melzer még némi reménykedéssel ír nagy irodalmi értékű, kétségkívül tudományosnak mondható kéziratának várható sorsáról, bár előre szánakozik is, hogy esetleg a molyok zsákmányává válhatnak.¹ E sorok írója meg van győződve róla, hogy Melzernek, a – néha dagályosan fogalmazó – jó lőcsei életrajzíróknak igaz szavai arra intenek, hogy a lehető leggyorsabban törleszteniük kell valamit abból a restanciából, ami napjainkra – sajnos – felhalmozódott: legalább összegezni azt, ami még a megmaradt írásokból leszűrhető, ill. ami a kortársak tollából megállapítható; másrészt magyarul kiadni azt, ami ma is érték, de ami sohasem jelent meg.

Előrebocsátom: J. S. Toperczer az akkori lőcsei líceum legképzettebb és legműveltebb tanárai közé tartozott, már a nyelvtudása (latin, görög) is imponáló, nagy művekre és hű fordításokra predesztinálta volna. Önálló gondolkodása, amely biztos kantiánus alapokon állt, talán képes lett volna túl is menni a kriticizmuson. Megértette nagy mesterét, Kantot csakúgy, mint korának Kant-interpretátorait, Forberget, Reinholdot, Schmidet vagy kedves tanárát, a jénai egyetem történelemprofesszorát, Schillert. Ösztönzést kapott tőlük a tudás, az önálló gondolkodás elérésére. De inspirációt kapott az akkori progresszív és élen járó jénai egyetemtől magától, az egyetem goethei szellemű alkotó légkörétől is.

Életút, pályakép

Életrajzának feltárásához latin nyelvű önéletrajza² is forrásul szolgál.

Johann Samuel Toperczer (vagy Topperczer), a legjobb zipserek egyike, 1770. augusztus 15-én Lőcsén született.

Apa és fia: Johann Toperczer és fia, Johann Samuel Toperczer (1770–1815) jelentős párost alkottak a lőcsei líceumban. Az apa, Johann Toperczer, a gimnázium conrectora volt, nagyon művelt, tudós ember, az iskolaügyben kiérdemesült férfi, aki maga is könyvek szerzőjeként lett ismertté. Egy latin nyelvű retorikai tankönyvet hagyott az utókorra (*Rhetorica, tradita per J. Toperczer. Gymn. Ev. Leutschovien-sis. olim conrector. Anno 1783*). A szép beszédet, a szónoklás fortélyait, az iskola áldozatkész szolgálatát Samuel apja példáján látta és sajátította el.

Ami J. S. Toperczer nyelvi hovatartozását illeti: mint tösgyökeres szepességi beszélt magyarul, németül, értett szlovákul, írott művei német és latin nyelvűek. Tanár korában Lőcsén bizonyos latinul tanított, lehettek német órái is.

A továbbiakban Melzer a fő forrásom, jellemzéseiben nem kívánom korrigálni a stílusát.

A gondos nevelésben részesülő ifjú Toperczer meghálálta a törődést, s a jól képzett ifjú mind szellemileg, mind erkölcsileg kitüntette magát. A lőcsei iskolában társa volt Johann Bogsch, Samuel Kribel és Elias Chrastina. A magyar nyelv jobb elsajátítása céljából a sárospataki kollégiumba ment. Tanulmányait Sopronban folytatta, ahol tanárai közé tartozott Wietoris és Raitsch.

Toperczer teológusnak készült. Hogy jövőbeni hivatásához tökéletes képzést kaphasson, 1791-ben Jénába ment, és az ottani egyetem hallgatója lett. Neves tanárai között említhető Döberlein, Griesbach (teológia), Schiller (történelem), a filológiában és irodalomtörténetben Schütze. Doktori disszertációját az ismert kantianus filozófusnál, Forbergnél írta, filozófiatanárai között volt az akkor nagyon népszerű Reinhold. Tanáraival kialakult barátsága nagyban hozzájárult szellemi fejlődéséhez.

Diáktársai közül kiemelkedett a szorgalom és ambíció tekintetében. Háromévi jénai tanulás után tért vissza szülővárosába, ahol rövid idő után házitanítói meghívást kapott Prónay László családjához, ahol két teljes évet töltött el pedáns és korrekt tanári munkában. Ez idő alatt a lőcseiek meghívták líceumi tanárnak, töltené be a harmadik professzor állását (1796). Voltaképpen ilyen minőségben dolgozott aztán Lőcsén mint a hivatalát már nehezen betölteni tudó apja adjunktusa. Hat éven át működött az iskolában teljes aktivitással. 1804-ben Nagyszalókra hívták meg lelkipásztornak. Nem szívesen vált meg tanári posztjától, hiszen lelkesedett az iskolai munkáért, de mivel szülei a falusi élet nyugalomát keresték, rábeszéltek a kínálkozó állás elfogadására, és ő teljesítette kérésüket. Nagyszalókon három évig maradt, a szepesolasziak kérésére ugyanis elfoglalta az ottani lelkipásztori állást 1807 novemberében. Szepesolaszi lelkipásztoraként elnyerte a „XIII. szepességi város szenátusi jegyzője” címet is. Maga Szepesolaszi nem az a helység volt Toperczer számára, ahol igazán szívesen maradt és zavartalan nyugalomban alkothatott. Ő mégis türelemmel viselte kedvezőtlen sorsát, és a szép hivatás kötelességeinek élt egészen haláláig. 1815. július 14-én halt meg egy fertőzés következtében, amelyet egy lázas beteg meglátogatásakor kapott.

Toperczert kortársai nemes lelkű, jámbor szívű és mélyen hívó embernek tartották. Cselekedetei magukon viselték azokat a szép érzéseket, amelyek egyenes, jóra való lelkiületét eltöltötték. Tiszta erkölcsű ember volt, és e tisztaság és a nagyfokú lelkiismeretesség folytán szellemét, kedélyét nagyfokú vidámság jellemezte, va-

lamint bensőséges részvétele a társasági élet tiszta örömeiben. Társaságban a teljes szerénység, a humanitás jellemezte, barátai pedig töretlen kedélyű, egész lelkét odaadó férfiként ismerték.

Toperczer jellemvonásai közül kiemelkedik a szülei iránti önfeláldozó szeretete.

Mint tanárnak kiváló tehetsége volt a tanításhoz és ahhoz, hogy hallgatói számára az anyagot szemléletessé tegye. Ezzel is magyarázható, hogy tanársága alatt nagyon sok jó dolgot alkotott. A lőcsei iskola állapota egészen közelről érintette, és kollégáival, akkori tanártársaival, Liedemann-nal és Fuchsszal fáradhatatlanul munkálkodott a felemeléséért. Ugyanilyen buzgalommal dolgozott a Liedemann által létrehozott nevelőintézetben is.

Azt, hogy milyen nagy volt a rendszeretete, milyen pontosan és lelkiismeretesen látta el a hivatás adta teendőit, s hogy milyen szorgalommal dolgozott tovább az önképzésén, jól tanúsítja az 1789-től 1815. június 15-ig vezetett naplója (*Diarium*). Azt mondhatni: ami szépet és jót írja életében tett, az mind megtalálható benne. Voltak szemtanúi annak, milyen buzgalommal folytatta a Biblia tanulmányozását annak eredeti nyelvein. Hogy e tekintetben igazi előrehaladást tehessen, olvasatlanul s figyelmen kívül hagyta azon újabb írásokat, amelyek a maga korában a leghíresebb egzegétáktól megjelentek.

Amilyen alapos volt Toperczer a teológia szakterületén, ugyanilyen volt a filozófiában és a történelemben is, de kiváltképp az esztétikában jeleskedett. Latinsága – előadott és írt latinul – tiszta és klasszikus eleganciájú volt.

Bizonyára írónak arathatta volna legnagyobb sikerét, de kéziratok közül keveset tudott publikálni. Nyomtatásban csak jénai doktori disszertációja (*Dissertatio philosophiae de Aesthetica transcendentali*, 1792) jelent meg a neve alatt. A dolgozatunkban is említendő két tanulmánya (*A görögök erkölcséről és ízléséről a barátság és a szerelem tekintetében*, ill. *Az emberi természet önhasznú és nem-önhasznú ösztönéről*) anonim jelent meg Michael Wagner, a széleskörűen művelt kantiánus szellemű felső-magyarországi származású bécsi orvos kétkötetes antropológiájában, amely tanulmányokat tartalmazott (*Beiträge zur philosophischen Anthropologie und den damit verbundenen Wissenschaften*. Wien, 1796. Bd. 2.)³ Ami jobban ismertté vált, az két prédikáció-szöveg (a nagyszalóki búcsúbeszéd és a szepesolaszi üdvözlőbeszéd), ám ezek nem adnak képet szerzőjük igazi képességeiről. Fennmaradt az apjáról, Johann Toperczerről írott latin nyelvű emlékezése is.

A sok kéziratban az utókorra maradt írás között volt Lőcse város története, valamint számos tankönyvnek vagy segédletnek szánt írás (teológiai, filozófiai és esztétikai tartalmúak), s nem utolsósorban egy kötetnyi költemény – mindezek többsége német nyelven. A soha nem rendezett és katalogizált kéziratoknak – sajnos – nem készült el a teljes listája (!).

Toperczer nagy szorgalommal és invencióval fordított görögből és latinból németre: Cicero-, Iszokratész- és Xenophón-fordításai elkészültek (pl. *Szókratész nevezetességei*), de tudomásom szerint sehol sem jelentek meg. Ugyanez vonatkozik sajnos a legtöbb, reményeink szerint mindmáig fennmaradt kézírataira, amelyek valós tudományos értékét soha senki sem vonta kétségbe, csak éppen megjelentetésükért nem tett lépéseket.

Életműve az „iskolai filozófián” való túllépés beszédes bizonyítéka. Emellett szól életrajzának az a tény is, mely szerint nyomon követte a kortárs Biblia-kutatást, és mindent elolvasott, ami csak eljutott hozzá. Feltevésem szerint sokáig levelezett jé-

nai tanáraival, F. Schillerrel, Forberggel és a többiekkel; egykori egyetemi társán, a (minden valósínűség szerint) szepességi Michael Wagneron keresztül pedig feltehetően a weimari klasszika más tagjaival is kapcsolatban állt.⁴

A jénai egyetem kisugárzása

J. Samuel Toperczer és más jeles szepességi személyiségek többnyire megjárták a magyarországi protestáns kollégiumokat, de igazi alma materüknek Jénát vallották. A kanti filozófia pedig a korabeli német tartományok közül Halle mellett csak Jénában élvez legitimitást.

Felvetődik a jogos kérdés: kantiánussá váltak-e a Jénában végzett szepességi tanárok?

Jéna nemcsak a kanti filozófia központja német földön, de az 1780-as, 1790-es években erősen modernizált és az iskolás oktatáson túllépő egyetemével (főként Goethe és a két Humboldt érdeméért) Németország elismert szellemi központja, megelőzve ebben Göttingent. A kor legjobb német tudósai sereglének ide, pezseg az élet: kutatás és oktatás egységbe kerül, a később kiteljesedett humboldti egyetemkoncepció már most – igaz, csak pár évtizedre – megvalósul.

A jeles szepességi személyiségek közül legalább négyen (a két Genersich, Samuel Fuchs és J. Samuel Toperczer) tanultak akkor Jénában, amikor ott a kantiánus Carl Reinhold filozófiaprofesszor, Friedrich Schiller történelemprofesszor, a közeli Weimarban pedig J. G. Herder tiszteletbeli teológiai professzor tanított, ill. doktoranduszokat fogadott.

Carl Reinhold – mint ismeretes – vonzó Kant-esszéi alapján kapott katedrát Jénában 1787-ben, és a kompendiumirodalom szerint erősen Kant-követő, Kantot népszerűsítő filozófiatanár és filozófiai író volt.

Friedrich Schiller, aki Goethe ajánlására 1784-től 1799-ig történelemprofesszor a jénai egyetemen, 1790–1794 között egyetemi pályájának legnagyobb sikereit aratja, tele van az előadóterem, egyes tanítványaival baráti viszonyba is kerül,⁵ Samuel Toperczer is ezek közé tartozik. Toperczer Jénába érkezésekor (1791) Schiller lelkes Kant-rajongó, távozásakor (1794) pedig Schiller a kanti rigorózus morált kissé megficskázó Xéniák-versciklus (*Szelíd Xéniák*) társszerzője, s szerzőségében a nagy tekintélyű Goethe látszólag erősíti a pozícióját (a versek egy részét együtt írják). Ami a teoretikus – filozófus – Schillert illeti, 1793-ban már – a kanti útról kisé letérve – *Az ember esztétikai nevelésén* dolgozik, amelyben tudvalevően valamelyest elhatárolódik a kanti morál-pozíciótól (Goethével párhuzamosan), és az erkölcsi akaratot (Wollen) egyfajta esztétikai neveléssel véli elérni. Nos, kissé egyszerűsítve: Schiller – modern szóval élve – filozófiai antropológiát művel legtöbb dolgozatában, és közel kerül a herderi historizáló vonalhoz, közben távolodva kissé Kanttól. Ilyen hatások alól aligha vonhatta ki magát akár J. S. Toperczer, akár a későbbi lőcsei líceumi tanár, S. Fuchs, akár a szintén szepességi s a korábban szintén jénai diák: az antropológus-orvos Michael Wagner.

Carl Reinhold Jénába kerülésekor valóban kantiánus volt; Jéna – Göttingen mellett –, mint mondtuk, az egyetlen német egyetem, ahol – a miniszter, majd egyetemi kurátor Goethe ügyes taktikázásának és progresszív gondolkodásának köszönhetően – a kanti filozófiát tanítani lehet, ill. szabad.

Ám amikor Michael Wagner (1786-tól Jénában⁶) és barátai (Toperczer, S. Fuchs) Jénába kerülnek az egyetemre, még mindig hullámokat vet és alig csitult a Kant–Herder-, Reinhold–Kant-vita (1785). Reinhold ugyanis nagyon határozottan exponálta magát a kanti Herder-recenzió kapcsán, a *Teutscher Merkur*-ban, hiszen a Kant tanait a nagy absztrakciók szintjéről mindig a konkrétság szintjén is megfogalmazni törekvő Reinhold inkább a herderi, mint a kanti antropológia híve, és a Kant-tól való fokozatos távolodás – először csak az ismeretelméletben – az 1780-as évek második felétől rajzolható ki nála.

A magyar tanítványoktól körülrajongott Reinhold eleinte korrekt Kant-szemináriumokat tart *A tiszta ész kritikájáról*, ám a később átadott Kant-kép a fő kérdésekben (történetfilozófia, antropológia) – úgy tűnik – többnyire csak a Reinhold és Schiller szemüvegén át látott Kant-kép lehetett.

Ami a korábban hűséges kantiánusnak tűnő Herdert illeti, ő 1776-tól Weimarban van, és néhány év múlva bekapcsolódik a teológiainkább munkájába is: Weimarban doktoranduszokat is fogad.⁷ Irodalmi hírneve azonban ennél is nagyobb: az 1770-es években már Goethe mellett a legtekintélyesebb német író: történetfilozófiai eszméi (morál, humanitás-eszmény) evangélikus körökben erősen hatnak Németországban az 1780-as és 1790-es években.

Toperczer életrajzírói nem említik jénai tanárainak sorában sem Reinholdot, sem pedig Herdert. Toperczer – név nélkül megjelöltetett – antropológiai tanulmányai-ban viszont – ellentétben az osztrák filozófiatörténeti interpretációval (Werner Sauer⁸) – szinte pontosan nyomon követhetők a kanti indíttatású herderi antropológia és történetfilozófia alap gondolatai (a kultúratörténeti szakaszoktól függően más és más a szerelem képe), valószínűleg a schilleri – erősen esztétizáló – szemlélet-móddal is átítatva.⁹ Ugyanakkor Toperczer jénai doktori disszertációjának vezető tanára, Friedrich Karl Forberg (1770–1848) egyértelműen kantiánus szellemű, amit a klagenfurti illegális Kant-kör (az ún. Herbert Kreis) energikus támogatása is bizonyít.

Michael Wagnernek Goethehez fűződő kapcsolatáról is sikerült valamit napvilágra hozni. Az erősen természetfilozófiai érdeklődésű és kantiánus terminológiát használó M. Wagner már bécsi orvos volt, amikor először kapcsolatba került a jénai mineralógiai társasággal (amelynek tudvalevőleg egy ideig Goethe volt a tiszteletbeli elnöke) és a híres Ph. Pinel francia orvossal, akinek a neurológiai könyvét németre fordítja, kantiánus előszóval.¹⁰ Másrészt arról sem feledkezhetünk meg, hogy a jénai orvosi fakultás legnagyobb reformere – és díszdoktora – éppen a tudós költő Goethe volt.¹¹ A sok mindenre fényt derítő Eckermann-könyv (*Beszélgetések Goethével*) leír néhány látogatást, néhány magyar weimari látogatását (pl. Toldy-Schedel Ferencét), Michael Wagnerről viszont nem találtam említést. (Feltehetően Fessler levezetésében, S. Toperczer naplójában vagy Herdernél található utalás.)

Goethe antropológiai gondolatai ebben az időben még nem nyertek megfogalmazást. Részlegesen irodalmi köntösben jelentek ugyan (*Itáliai utazás*), de ezek is későbbiek, mint Wagner antropológiai kötetei (1799).

Goethe a Kant-viták után is – ellentétben a közelmúlt túlzó interpretációival – bízik a kanti alap gondolatokban, sosem fordul velük szembe, *Az ítélőerő kritikáját* örömmel olvasgatja, és egyetértően nyilatkozik róla, sokat adnak a véleményére (Herder, Reinhold és Fichte rendszeres beszélgetőpartnerei). Goethe kiegyenlítő szemléletmódja mai tudásunk szerint vitathatatlan: az ő szemében Kant – a gondo-

lattalannak ítélt korai német felvilágosodás alakjaival ellentétben – az első komoly, újat hozó filozófus, aki Goethét meggyőzte: érdemes a filozófiával foglalkozni. És ennek a kiegyensúlyozó hatásnak azért nagy a jelentősége a mi szempontunkból, mert a jénai egyetemen éppen ennek folytán nem válhatott jellemzővé sem az antikantiánus nézőpont, hiszen ez Goethe szemében magának a tudományosság-nak a támadását jelentette volna, sem a Kant-epigonáság.¹²

Johann Samuel Toperczer kantiánus eszméi

Johann Samuel Toperczer életműve tehát igen gazdag volt, öt kinyomtatott tanulmánya mellett tucatnyi fontos és terjedelmes kéziratot hagyott hátra,¹³ és nehéz megállapítani, vajon a megjelentek vagy a kéziratban lappangók voltak-e a fontosabbak. Megállapításaim nagyrészt a megjelent írásokra alapoznak, míg a kéziratok hagyatékból csak a feltárt önéletrajzra és Melzer adataira szorítkoznak.

Szólni kell mindenekelőtt arról, hogy érdeklődésének előterében a kantiánus filozófia és esztétika állt, témái, a feldolgozás módszerei erre vallanak.

Doktori disszertációja már a témaválasztásban is kiállítás a kanti ismeretelmélet mellett, hiszen címe a transzcendentális esztétika volt (vezető tanára, Friedrich Carl Forberg pedig a kor egyik prominens kantiánus filozófusa, aki Reinhold baráti körének tagja és a bécsi felvilágosodás alakjainak tisztelője).

A második bizonyíték pedig az, hogy két írása jelent meg abban a nevezetes, a filozófiai antropológiáról szóló kötetben, amelyben Michael Wagner prominens kantiánusok (Lazarus Bendavid, Johann Benjamin Erhard) írásait gyűjtötte össze. Az akkori Bécsben ilyen írásokkal a közönség elé lépni nagy merészség volt, és ez magyarázza azt, hogy több szerző, köztük Toperczer tanulmánya név nélkül jelent meg.

Az emberi természet önhasznú és nem-önhasznú ösztönéről című, e kötetben publikált tanulmányának pontos keletkezéstörténetét nem tudjuk, de az jól kivehető, hogy témaválasztása és szóhasználata a kantiánus Reinholdot követi, amennyiben morálfilozófiai jellegű. Ugyanis a német felvilágosodás újra meg újra elővett problémájára, a „boldogság” (Glückseligkeit) kérdésére keresi a kantiánus választ.

Toperczer a kriticizmus korában szerencsés módon kritikai álláspontot tudott elfoglalni híres jénai tanárai irányában is. Nagyra becsülte tudásukat, megtanulta tőlük, amit csak lehetett, de volt annyira önálló intellektus, hogy nem követte őket minden tetszetős, de bizonytalan útjukon. Igaz ez kiváltképp Carl Reinholdra nézve. Reinholdot, a kitűnő tanárt és lelkes Kant-interpretátort, aki – mint említettük – éppen magyar diákjai kedvéért tartott speciális kollégiumot *A tiszta ész kritikájából*, nagyra becsülte, de doktori disszertációját nem nála írta. Ennek okát nem vizsgálta a filozófiatörténet, de valószínűleg közrejátszott benne az az éles fordulat is, amit Reinhold tett 1789-ben, amikor egy könyvében (*Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögen*) mintegy revideálta a kanti ismeretelméletet, mégpedig egy korábbi, végső soron wolffi pozícióból. A kortárs Kant-interpretátorok és Kant-epigonok (Erhard és mások) erre élesen elítélő hangon reagáltak, s maga Kant is visszautasította rendszerének „kiegészítését”, jöllehet ezt visszafogottan és a baráti hangot mindig megtartva tette. Reinhold maga meggyőződéssel vallotta, hogy tökéletesítette Kantot, és nem vette észre, hogy axiomatikus tudományfelépítése a filozófiában alkalmazhatatlan. Az addig nagy közönségsikere-

ket arató Reinhold ettől kezdve – úgy tűnik – mindinkább magára maradt, és hamarosan távozott is jénai sikerei színhelyéről.

Amiben viszont Toperczer Reinhold követője maradt, az a népfelvilágosítás reinholdi programja, amely a kiművelt nép feltételezésén alapult. Ez már involválta az erkölcsi kérdések felé való közeledést: a gyakorlatban is használható filozofálást. Toperczer antropológiai tanulmányai nagyjából tehát ezt az irányt követték, de úgy, hogy nem ismételte meg Reinhold említett módszertani hibáját. Reinhold „képzet”-fogalma (Vorstellung) ugyanis átment a morálfilozófiába is, és pl. merev választóvonalat húzott az anyagi ösztön (Stofftrieb) és a formai ösztön (Formtrieb) között, mert az első végső soron az önhasznúságot, a második a nem-önhasznúságot involválja.

Toperczer a maga tanulmányában korrekt, kriticiستا elemzésnek veti alá mindkét ösztönt, s végül képes egyfajta szintézist teremteni közöttük:

„Így tehát a belső elégedettség az a kötelék, amellyel elválaszthatatlanul összekötődik egymással a két ösztön, az önhasznú és a nem-önhasznú egy érzékileg racionális lényben. A nem-önhasznú ösztön kielégülése által az önhasznú számára az érzéki élvezet előidézésében egy olyan tárgyat produkál, amely a boldogság (Glückseligkeit) fő alkotórészét képezi, és e tárgyon keresztül hat rá. Az önhasznú azért, mert egyáltalában élvezetre, s ennél fogva erre a tárgyra is törekszik, a nem-önhasznú ösztönt ennek előidézésére csábítja. A belső elégedettség vagy az érzéki élvezet éppen ezért mindkét ösztönnel közeli rokonságban van: az önhasznúval azért, mert mint élvezet az érzéki érzékösségen alapszik; a nem-önhasznúval pedig azért, mert ennek kielégítésével vagy az erkölcsi törvénnyel valami tisztán racionálisat és nem-önhasznút produkált.”¹⁴

Toperczer tehát azon az állásponton van, hogy összeegyeztethető, szintézisbe hozható az említett kétféle ösztön, amennyiben úgy véli, hogy a boldogság és a moralitás részlegesen empirikus egysége mint belső elégedettség az az összekötő szál, amely a két ösztönt egy érzéki és racionális lényben eltéphetetlenül összekapcsolja egymással. Itt említjük, hogy az adott téma e konkrétságban nem található meg sem Kantnál, sem Herdernél.

Toperczer másik, ugyanebben a kötetben megjelent név nélküli tanulmánya (*A görögök erkölcssei és ízlése, a barátság és a szerelem aspektusában*) olyan gondolatmeneteket és módszertani megoldásokat tartalmaz, amelyek leginkább az alapelvekben Kant-tanítvány Herder historicista műveiben, kiváltképp az *Eszmé*kben található meg, de elvontabb, kifejtetlen formában.¹⁵

A barátság és a szerelem történetének felvázolásánál Toperczer valójában szeretett görög világát emeli ki, és mintegy példaszzerű vonásokkal ruházza fel. A herderi historizmust követve mindkettőt a maga korába helyezi, és abból kívánja megmagyarázni. A más és más megjelenési forma a más és más történeti kornak a szülőtte: önmagában nem érthető meg.

Lássunk néhány szövegrészt ebből a tanulmányból, amely az egykori görög demokrácia aranykorát is ábrázolja témája szemszögéből!

„A szerelem története, vagyis az egyes módozatok filozófia-történeti ábrázolása, amire ez a vonzalom (Neigung) a különböző korokban és különböző nemzetek körében szert tett, valamint azon okok kifejtése, amelyek ezt előidéztek, igen érdekes probléma volna, melynek megfejtése az emberi történet körének kibővítése szempontjából és egyáltalában az emberiség története szempontjából igen fontos lenne. Hogy ez a vonzalom, amennyiben az ember természetében nyeri alapját, bizonyos

általános jegyekben nyilvánul meg, melyek nem véletlen okokból vezetendők le, bizonytalansággal nem szorul bizonyításra. A nemi szerelem éppen ilyen módon nyilvánult meg és ugyanazokra a célokra törekedett a vadembereknél csakúgy, mint a művelt népeknél, a régebbieknél, akár csak az újabbaknál. Ám mégis ugye mennyire és mennyire mások voltak a fogalmak, amelyek e hajlamra befolyást gyakoroltak különböző korokban és különböző nemzeteknél. Nemde különböző árnyalatokat öltött ez a szerelem a klíma, a gondolkodásmód, a kultúra és egyéb véletlen körülmény szerint? Egy tahiti őslakos, aki szerelmi vallomást tesz egy barna bőrű leányzónak; egy görög férfiú Ganymedesének társaságában, avagy hetéráinak körében; egy ázsiai férfi a maga háremében cserkesz nőinek körében; egy lézengő ritter a lovagkor idejéből; egy enyelgő francia a fiatalabb Crebbion korából, egy szolgálattelvő lovag az újabb olaszok körében; és a mi Wertherünk és Siegwartunk könnyfakasztó emléke – ó mily feltűnő ez a sok-sok különbség!¹⁶

A barátság és szerelem alakulása a görög ókorban lényegében a görög szabadság-eszméből nyer magyarázatot, láthatóan ez a szerző fő magyarázó elve:

„Ez a szép irány, amely felé az emberi szellem a kultúra első csúcsánál elindult, sajátos ízlést hozott el a különböző népeknél, de különösen a görögöket tanította meg a jó ízlésre a férfias viselkedés és barátság terén.

A *szabadság érzése*, amely a görögök lelkét a Görögországban való megtelepedésük óta eltöltötte egészen addig a pillanatig, amikor a rómaiak despotizmusa következtében elvesztették nemzeti létüket s ezáltal a nemzeti szellemüket is; ez az érzés szembevető hatást gyakorolt vallásukra, törvényhozásukra, politikai alkotmányaikra és erkölcsükre; *ízlésük korai kifejlődése* és az abból kinövő, szinte az örültségig menő *entuziazmus* minden szép iránt egészen sajátos jelleget kölcsönözött a férfibarátságok iránti eme hajlamnak.

Tudjuk, milyen féltékenyen őrizték a görögök politikai szabadságukat, és mennyire csakis ez a republikánus érzés tette lehetővé számukra, hogy fenntartsák létüket a perzsa zsoldosok szörnyű seregei ellen. De vajon nem illett-e bele e dicső gondolkodásmódba az őstől örökölt magasabb barátság-fogalom, és vajon szükségképp nem a szakadatlan függetlenségi törekvésük járult-e hozzá jótékonyan egy olyan hajlam továbbéléséhez, amely szerint a bátor és szabadságszerető férfiak közti szorosabb szövetség által kell fenntartani a függetlenséget az uralomra törő szomszédok vagy a dőlő despoták ellen.

Ily módon ezek a legrégebbi korok szükségleteiben megalapozott és a görög szabadságérzéssel mindig továbbélő fogalmak a férfibarátságról fokozatosan összekeveredtek a politika alapelveivel. Már a legrégebbi görög törvényhozók használhatónak találták ezt a hajlamot a maguk törekvéseire.¹⁷

Toperczer a fentebb elemzett fő művei mellett számos – latin és német nyelvű – tankönyvként használt segédletet írt a filozófia elemeire, a teológiára, a történelemre és az iskolai oktatás módszertanára vonatkozólag, amelyek bizonytalansággal túllépték a régi iskolás oktatás („schulische Lehre”) horizontját, és a tudós kutató szerzői nívókat árulják el. Ezekre azonban csak a kisszámú szekundér irodalomból következethetünk, e kéziratok feltárása és interpretációja még előttünk álló feladat.

Mindamellet Toperczer példáján jól látható, hogyan kapcsolták össze a szepesség tanárok a felvilágosodás korában az európai élvonalhoz tartozó jénai egyetem gondolatiságát és kantianus eszméit a líceumaikban folyó oktató munkájukkal, felülmúlva a kortárs magyar iskolák színvonalát. Ezt a munkát nagy áldozatkészség-

gel, hivatástudattal, magas szintű önképzéssel végezték, ami alapul szolgált a további előrelépésekhez.

Jegyzetek

1. Jakob Melzer: *Biographien berühmter Zipser*. Kaschau und Leipzig, 1833, 308. p.
2. Ordinációs könyvek jegyzéke. 240–241. p. A Tiszai Egyházkerület adatai. Országos Evangélikus Levéltár, Budapest.
3. [J. S. Toperczer:] Über den eigennützigen und uneigennützigen Trieb in der menschlichen Natur; Über die Sitten und den Geschmack der Griechen in Rücksicht auf Freundschaft und Liebe. In: Michael Wagner (Hg.): *Beiträge zur philosophischen Anthropologie und den damit verbundenen Wissenschaften*. Bd. II. 1796, 88–126. és 127–222. p.
4. Melzer: i. m. 303. skk.
5. Vö. Günter Steiger: *Goethe, die Universität Jena und die Naturwissenschaften*. Jena, Fr. Schiller Universität, o. J., 18–19. p. – Vö. v. P. Baumgart und N. Hammerstein (Hrsg.): *Beiträge zu Problemen deutscher Universitätsgründungen der frühen Neuzeit*. Nendeln-Liechtenstein, 1978, 299. skk. /Wolfenbütteler Forschungen, 4./; – Dániel Anna: *Schiller világa*. Budapest, Európa, 1988, 158. p.
6. Vö. *Slovenský bibliografický slovník*. Martin, Matica slovenská, 1994.
7. Herder jeles életrajzírója, Rudolf Haym sem zárja ki ezt az állítást. In: Rudolf Haym: *Herder*. II. Bd. Berlin, Aufbau-Verlag, 1954.
8. Werner Sauer: *Österreichische Philosophie zwischen Aufklärung und Restauration. Beiträge zur Geschichte des Frühkantianismus in der Donaumonarchie*. Amsterdam, Rodopi, 1982, 129–131. p.
9. Lásd Toperczer idézett tanulmányait.
10. Ph. Pinel: *Philosophisch-medizinische Abhandlung über Geistesverrichtungen...* (Wien, by Carl Schaumberger u. Comp., 1801) német kiadásának fordítója Michael Wagner, aki magát az orvostudomány doktorának és a Jénai Mineralógiai Társaság levelező tagjának mondja. A szerény fordító köntösében fellépő M. Wagner az előszavában háromszor használja az a priori kifejezést, és éles különbséget tesz a Verstand és a Vernunft között.
11. Lásd Steiger: i. m. 18–19. p.
12. Goethe egyetemszervezési-reformer tevékenységéről és a Humboldt testvérekkel a modern egyetemért kifejtett együttműködéséről lásd Steiger: i. m. – Vö. v. P. Baumgart und N. Hammerstein (Hrsg.): *Beiträge zu Problemen deutscher Universitätsgründungen der frühen Neuzeit*. Nendeln-Liechtenstein, 1978, 299. skk. /Wolfenbütteler Forschungen, 4./
13. Vö. Melzer: i. m. 306–308. p.
14. *Über den eigennützigen und uneigennützigen Trieb in der menschlichen Natur*. Uo. 125–126. p. (A szöveget saját fordításomban közlöm.)
15. Herder: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Bd. 1. Berlin–Weimar, Aufbau-Verlag, 1965, 275. p.
16. *Über die Sitten und den Geschmack der Griechen in Rücksicht auf Freundschaft und Liebe*. 127–128. p. (A szöveget saját fordításomban közlöm.)
17. Uo. 145–146. p.

JÁNOS RATHMANN

JOHANN SAMUEL TOPERCZER'S THOUGHTS

Johann Samuel Toperczer (1770–1815), was one of the best teachers of the well-known Levoča Grammar School, who wrote numerous studies. The work tries to give a picture of the direction of Toperczer's ideas according to his published studies. The author introduces his life and career according to accessible sources. Later, he describes his school-years, emphasising that in that decade, in the 90s of the 18th century, Jena was Germany's acknowledged intellectual centre and one of the centres of the Kantian philosophy and ideology. Perhaps Toperczer's way of thinking, that was based on solid Kantian foundations, could go beyond criticism. He understood his great master, Kant, and the Kant-interpretators of his time, e.g. Forberg, Reinhold, Schmid, and his kind teacher, and historian at the Jena University, Schiller. He was inspired by them for achieving knowledge and independent thinking. Although, he was also inspired by the Jena University itself, and by the creative atmosphere of the Goethe-spirited university that at that time was progressive. Thus, the study places Toperczer's thinking to that milieu in which it in fact was created: to the Kant-originated spirituality of C. Reinhold, Fr. Schiller, J. G. Herder. Outgoing from this, the author examines the main idea and concept of Toperczer's two biggest studies. The first – considering its topic – describes one of the ideas of enlightenment, the philosophical issue of achieving happiness by people, that is approached from newer and newer aspects, while the second one describes in detail the historical forms of love and friendship in life of the ancient Greek culture.

The work's conclusion is that Toperczer's unrevealed works are of great value and the his career that remained in torso could produce original ideological elements.

Fejezetek Deáki múltjából (1848–1945)

LÁSZLÓ BUKOVSZKY

943.761.6“1848/1945“

CHAPTERS FROM THE PAST OF DEÁKI (1848–1945)

Events of the 1848-1849 revolution and war of independence. The history of Deáki from the surrender in Világos to 1918. Transformation and activity of the communal self-government. Economic and social transformation of the village during the dualism. During the twenty years of the Czechoslovak Republic. The role of the communal self-government and political parts. Economic and social development of the village. The history of Deáki from the re-attachment (1938) to 1945.

I. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc eseményei

A Pozsonyban tanácskozó utolsó rendi országgyűlés üléseire nagy elvárásokkal tekintettek a jogállása szerinti jobbágyfalu lakosai. Ezek után nyilvánvaló volt, hogy 1848 márciusának eseményei széles visszhangra találtak Deákiban is. Az uralkodó által április 11-én szentesített sarkalatos törvények lényeges változásokat hoztak a település mindennapjaiba is. Az érvényre jutott jobbágyfelszabadítás alapján a robot, a dézsma és az úriszék hosszú századok után egy csapásra a múlté lett.

Az említett változások magukkal hozták a volt jobbágyok és a földesúr közötti régi ellentét megújulását, mely még a Mária Terézia-féle úrbéri rendezés idejére nyúlt vissza. S bár a jobbágyközség 1768-ban meghatározott urbáriumában történt csorbát pontosan 30 évvel később – 1798-ban – sikerült részben kiköszörölni, sőt a község a pannonhalmi apátság uradalmától mint földesúrtól a tagosítás első szakasza során 1844-ben végképp elvált,¹ az immár szabaddá vált jobbágyok jogos sérelmei még 1848-ban sem oldódtak meg maradéktalanul. 1848 júniusában Bús Benedek, a község bírása és Puskás Pál törvénybíró egy 10 pontban megfogalmazott beadvánnyal fordult egyenesen Deák Ferenc igazságügy-miniszterhez.² A község előljárói beadványukban Deáktól a szabaddá lett jobbágyok ellen elkövetett igazságtalanságokra kértek orvoslást: a faizásra, az irtásföldek és legelők használatára és más, a jobbágyközség szempontjából méltánytalanul megoldott kérdésekre sorozatára, melyekre az ún. áprilisi törvények sem találtak teljes megoldást. A volt jobbágyok és zsellérek sérelmei csak a húsz év múlva lezárt tagosítás során oldódtak meg.

A jobbágyfelszabadítás mellett a legnagyobb polgári vívmányt a népképviselési elv bevezetése jelentette a soron következő megyei és a képviselőházi választásokon. Az országgyűlési követeknek népképviselés alapján való választásáról szóló V. törvénycikk a vagyoni cenzus alapján először biztosította a nem nemesek számára az országgyűlési követválasztásokon való részvételt. Pozsony vármegye 10 egyéni választókerületének egyik székhelye Galántán volt. A 96 deáki választó a választó-

kerület további 25 településének választóival együtt 1848. június 19-én vehetett részt a történelmi eseményen.³ A választókerületben két jelölt indult harcba a képviselőházi mandátumért: Sebestény László galántai római katolikus plébános és az ágostai evangélikus vallású Marcell János megyei esküdt, nebojszai földbirtokos. A deáki szavazók többsége – 71-en – ez utóbbira adta voksát, míg a kisebbség, szám szerint 25, a győztes galántai plébánosra szavazott. A választási jegyzőkönyvből kitűnik, hogy a választók vallási hovatartozásuk szerint adták le voksaikat. A reformátusok Marcellt, míg a katolikusok Sebestényt támogatták.

Az 1848-as forradalom kitörését követően sejteni lehetett, hogy a bécsi kormány a belpolitikai helyzet konszolidációja után nem fogja tétlenül nézni a magyarországi eseményeket. A nemzetiségi mozgalmak kijátszásával az év kora őszén lángba borult az ország. Ezt megelőzően, valamint ezzel egy időben megindult a nemzetőrség szervezése és az újoncok toborzása az alakuló honvédseregbe. Batthyány Lajos miniszterelnök 1848. szeptember 19-én kelt leirata szerint a vármegye 127 lakos után 2 újoncot, azaz összesen 3647-et volt köteles kiállítani. A honvédség megszervezése azonban a vártnál nagyobb nehézségbe ütközött a vármegyében. Ezt figyelembe véve a kiállítandó újoncok számát később 3543 főre csökkentették. December közepére viszont a vármegye állandó bizottsága ennek a mennyiségnek csak valamivel több mint a felét tudta kiállítani. Pozsony vármegye Külső járása, melybe Deáki közigazgatásilag tartozott, 656 újoncot volt köteles adni a honvédseregbe. A december végén bevonult újoncok a 15. honvéd zászlóaljba kerültek, többségük egészen a világosi fegyverletételig harcolta végig a szabadságharcot. Deáki összesen húsz újoncot adott a honvédseregnek, név szerint ismerjük őket: Beszédes János, Csákány János, Csizmadia János, Dora Ferenc, Gál Lajos, Kipor Sándor, Kondics János, Néma István, Néma János, Néma Mihály, Ozsvald János, Pap Ferenc, Pavel János, Puskás Sándor, Sztarovics István, Siska Mihály, Takács Antal, Takács Imre, Vízvári László és Vlácsil Márton.⁴ A bukás után a császári önkényuralom első szenvedői ők voltak a faluban. 1850. január közepén a húsz volt honvéd közül tizet besoroztak a császári seregbe, öten viszont a bujdosást választották.⁵ Az 1867-es kiegyezést követően a deáki honvédek közül négyen – Takács Imre, Takács Antal, Kipor Sándor és Vízvári László – mint igazolt honvédek szerény anyagi támogatást kaptak a Pozsony megyei Honvédegylettől.⁶

A honvédsereg szervezésével egy időben megkezdődött az ország felkészülése a védelemre. Pozsony vármegyének ebben jelentős feladata volt. Novemberben elkezdődtek a sáncmunkák Pozsonyban és vele egy időben a mezőgazdasági termények beszállítása a komáromi erődbe. A pannonhalmi apátság deáki uradalmából 500 pozsonyi mérő búzát, ugyanannyi árpát és 250 pozsonyi mérő zabot szállítottak a deáki és peredi fogatosok a Duna menti városba.⁷ 1848 decemberében a császári seregek előretörése és hadi sikerei folytán a vármegye csaknem egész területe ellenőrzésük alá került, beleértve Deákit is. A megváltozott hatalmi helyzet csak fokozta a lakosság megterhelését. A hadi események egyre több kötelességet róttak a helyi lakosokra.

1849 tavasza nem hozott lényeges változást a község életében. A császári seregek egységei a Vág-vonal mentén még tartották átmeneti állásaikat. A nagysallói győzelem, majd a komáromi ostromzár áttörésével azonban megváltozott az addigi helyzet. Azok után, hogy a császári fő sereget Pozsony irányába szorították a hon-

véd egységek, a császári vezetés a Vág és a Kis-Duna között elterülő területen igyekezett összpontosítani csapatait. A sikeres tavaszi hadjárat egyik utolsó átfogó hadmozdulata, az ún. Vág menti ütközetek lényeges hatással voltak a község mindennapjaira. A június 16-án lezajlott vesztés zsigárdi csata után az osztrák csapatok – a Pott dandár egységei – tartották ellenőrzésük alatt Deákit. A Pered és a szomszédos községekhez kapcsolódó 1849. június 20–21-i peredi csata első napja a honvédsereg sikerével végződött. Poeltenberg Ernő tábornok a tábornoki Központi Irodának az eseményekkel kapcsolatosan azt írta, hogy a június 20-án lezajlott ütközetben az ellenséget többek között Deákiról is kiverték.⁸ A hadszíntérre utólagosan érkezett Görgey Artúrnak az volt a terve, hogy a kedvező helyzetet kihasználva a II. hadtest majd Deáki és Alsószelei térségében fedezi a III. hadtest előrenyomulását a Vág túloldaláról Vágsellye és Galánta irányában.⁹ A másnapi osztrák–orosz ellentámadás azonban meghiúsította tervét. Deákit 21-én reggel ismét ellenséges csapatok szállták meg, s a község újra hadszínterré változott. A kimerült honvédsereg az osztrák–orosz túlerővel szemben nem volt képes tartani állásait, és a Negyednél felállított hídon, valamint a Csallóköz irányában Aszódtanya felé a Kis-Dunán keresztül nagy veszteségek árán elhagyta a hadszínteret. A Deákit megszálló császári és cári katonák önkényes viselkedésükkel sok kellemetlenséget okoztak a helyi lakosoknak. Maga Wohlgemuth altábornagy Haynaunak írt jelentésében is elismeri, hogy katonái közül sokan fosztogatnak és lopnak.¹⁰ A községben az elkeseredést növelte, hogy az időközben kitört kolerajárványban ötvenkét helyi lakos hunyt el.¹¹

II. Deáki története a világesi fegyverletételtől 1918-ig

A világesi fegyverletételt követő császári önkényuralom teljes egészében eltiporta az ország szuverenitását. A Haynau, majd Bach nevével fémjelzett időszak sok évre meghatározta a hazai társadalmi, gazdasági és politikai fejlődést. A császári hatalom az ún. 1848-as áprilisi törvényeket a szabadságharc bukását követően eltörölte ugyan, egy dologban azonban nem tudta megállítani a beindult fejlődést. A jobbágyság megszüntetését kimondó 1848-as törvényeket I. Ferenc József az 1853-ban kiadott úrbéri rendelettel megerősítette, és kimondta az úrbéri kapcsolatból, valamint a földesúri joghatóságból eredő jogok, járandóságok és kötelezettségek megszüntetését, a volt jobbágyok kezén levő úrbéri földbirtokok fölötti szabad rendelkezés jogát és a földbirtokosok kárpótlását.

II.1. A községi önkormányzat átalakulása és tevékenysége

A Bach-rendszer éveiben kiépített új hatalmi szerkezet eltörölte a megyerendszert és vele együtt a több évszázados önkormányzatiság gyakorlásának a jogát Magyarországon. Az abszolutista központosított állam eszközeként jött létre a vágsellyei székhellyel kialakított Külső járás, élén a megyei királyi biztosnak alárendelt szolgabíróval. Deáki továbbra is a jogaiban megnyírbált Pozsony megyébe s azon belül a már említett vágsellyei székhelyű szolgabírói járásba tartozott.¹² A község jogállásában lényeges változást hozott az 1871:18. sz. törvénycikk. A községi önkormányzatiság az új jogszabály szerint az országban gyökeresen megváltozott. Deáki mint

nagyközség önkormányzati jogát képviselő-testülete révén gyakorolta. A testület tagjainak számát a népesség számából vezették le. A községi választók minden száz lakos után egy képviselőt választottak. A képviselő-testület fele választott, fele pedig a község legvagyonosabb, legtöbb egyenes adót fizető lakosaiból, az ún. virilistákból állt. A virilisták jegyzékét évente a járási szolgabíró állapította meg. A képviselő-testület tagjait háromévenként hat évre választották. Ez azt jelentette, hogy a harmadik év elteltével a póttagok és azok a rendes tagok, akik a szabályszerű hat évet már kitöltötték, minden harmadik év végén kiléptek.¹³ A testület üléseinek számát a községi szabályrendelet állapította meg, viszont minden év tavaszán az elmúlt évi számadások megvizsgálása és minden év őszén a jövő évi költségvetés megállapítása végett az illető törvényhatóság tavaszi és őszi rendes közgyűlését legalább egy hónappal megelőzően ülést kellett tartani. Emellett ha a község bírása vagy maga a testület tagjainak egynegyede úgy látta, korlátlan számban rendkívüli közgyűlést hívhatott össze. Mivel sem az 1871:18., sem a községi igazgatást érintő 1888:22. sz. törvénycikk alapján megállapított községi szervezési szabályrendeletet nem ismerjük, nincs pontos tudomásunk a képviselő-testület tagjainak pontos számáról. A törvény a nagyközségek testületi tagjainak számát 20 és 40 fő között állapította meg. A deáki képviselő-testület fennmaradt jegyzőkönyvei alapján e két érték közötti számot támasztják alá. A törvény életbe lépését követő évek adatait alapul véve a képviselők száma huszonzét volt, ami nagyjából megfelelt az összlakosság számarányának.¹⁴ A 20. század elején azonban a testület már harmincöt főből állt.¹⁵ A képviselő-testület tagjait a nagyközség legtehetősebb és köztisztviselőiben álló polgárai alkották. Ez azonban több esetben nem nyújtott garanciát a köz ügyeinek makulátlan irányítására. A bíró és a jegyző mellett az önkormányzat munkáját nagyban segítették a faluban élő értelmiségi virilisták. Közülük is kiemelkedtek a két felekezeti lelkipásztora – Gulyás Elek és dr. Wargha Samu katolikus pap, illetve Szabó Zsigmond és Tóth Kálmán református tiszteletes –, a felekezeti elemi iskolák tanítói – Markó Pál és Földes Lajos –, valamint a pannonhalmi apátság uradalmát képviselő számtartók. Az 1850-es évektől az izraeliták csoportosan telepedett meg Deákiban. Gazdasági térnyerésüket igazolja, hogy az 1880-as évektől több esetben két virilista képviselőjük is volt a testületben.¹⁶

A község önkormányzatának végrehajtó szerve az előljáróság volt, amely a felsőbb közigazgatási hatóságok és a képviselő-testület határozatait hajtotta végre. Deáki nagyközség előljáróságát a bíró, a törvénybíró, a négy esküdt, a közigyám, a községi pénztárnok, a községi jegyző és a körorvos alkotta. Az előljáróság törvényben rögzített összetételét sokáig figyelmen kívül hagyták a község irányítói. A közigyám (községi gyám), akinek a község gyámügyeinek intézése volt a feladata, csak 1878-ban a fősolgabíró felszólítása után került megválasztásra Szinek Gábor, a pannonhalmi apátság uradalmi számtartójának személyében.¹⁷ Az előljáróság tagjai közül ebben az időben ugyancsak hiányzott az önálló községi pénztárnoki állás is. Ezt a feladatot a község bírása régi szokás szerint maga látta el, egészen 1888-ig.¹⁸ Az önálló községi pénztáros kérdése a huszadik század első évtizedében oldódott meg véglegesen a községi vagyon hűtlen kezelése alapján kirobbant botrány miatt. A képviselő-testület 1911-ben rendszeresítette a községi pénztáros állását, és szigorúan meghagyta: 1912 januárjától kezdve a községnek járó összes bevételt, a megyei és állami adókat a pénztárnok a községi jegyzővel vagy helyettese közremű-

ködésével köteles beszedni, és azokat naplókban vezetni. A bírónak vagy helyettesének azt követően tilos volt bármiféle pénzeket felvennie.¹⁹

A község bírója volt az önkormányzat első embere, ő képviselte a községet, a képviselő-testület az üléseit az ő elnöklete és felügyelete alatt tartotta. A 19. század második felétől vezető szerepe háttérbe szorult. A múltban, a községi bírászkodásban betöltött helye szinte teljesen megszűnt. Az eljáróság további tagja a törvénybíró volt. A község bíróját segítette hivatalának viselésében, helyettesítette őt távolléte alatt. Az egyéb feladatok mellett az ő kötelessége volt az éves közmunkaszétírás elkészítése, mely a faluban található közutak kikavicsozására terjedt ki.²⁰ A négy esküdt hivatala a községi bírászkodás idejéből maradt fenn, azonban hivataluk a 19. század második felétől jelképpé vált.

A század közepétől a községi jegyző különös jelentőségre tett szert: a közigazgatás tényleges vezetőjévé vált. Hivatalát a szabadságharc bukása után még egyedül végezte, sőt a század nyolcvanas éveinek végéig ő volt a községi kézbesítő is.²¹ A század végén a megnövekedett hivatali jogköre miatt azonban feladatát egyedül képtelen volt ellátni, hivatali tevékenysége ugyanis kiterjedt a közigazgatás csaknem minden ágára. Éppen ezért a község anyagi hozzájárulásával segédet alkalmazott maga mellett a hivatalban. A segédjegyzői állás rendszeresítésére azonban csak 1909-ben került sor.²² Mivel a községi jegyző szerepe az önkormányzat működésében egyre felértékelődött, és fontosabb lett, mint a bíró hivatala, személye meghatározó jelleggel bírt a község életében. Több évtizedes áldozatkész hivatali szolgálat után 1900. április 28-án elhunyt a község jegyzője, Varga István. Helyét Pataky Géza foglalta el. A hivatalát felületesen végző jegyző többéves adóhátralékot halmozott fel a község részéről, ezért a képviselő-testület leváltását kérte az alispánnál. Mint panaszlevelükben írják, az adózásban felgyülemlett tartozás olyan nagy, hogy „manapság már azt sem tudjuk, hogy kinek fizessünk”. Az adóügy felelőtlen kezelésén kívül szemére vetették, hogy nem állt a község lakosainak szolgálatában, és több esetben ittassága miatt képtelen volt a képviselő-testületi ülések jegyzőkönyveinek vezetésére.²³ A községi jegyző hivatalát a jegyzői lakban vezette. A pici hivatal a község háza céljait is szolgálta. Az épület átalakítása a képviselő-testület ülésein 1898 óta volt napirenden. A főszolgabíró – mint az önkormányzat felügyelő szerve – hivatalából kezdeményezte 1899-ben egy tanácssteremmel való kibővítését a jegyzői lak udvarán lévő börtön és az azzal szomszédos melléképületek helyén,²⁴ ugyanis a testület üléseinek megtartására nem volt megfelelő helyiség. Ezért a képviselők úgy döntöttek, hogy a község „valamelyik gazdának egyik szobáját fogja kibérelni, s ezen helyiségben fogja tartani gyűléseit ezentúl”.²⁵ Megoldás csak 1908-ban született, amikor a község Mágner Adolf 99. szám alatti házát megvásárolta, és az épületből jelentős átalakítással megfelelő új hivatalt hozott létre.²⁶

A községi jegyző szolgálatáért a községtől lakást és bért kapott. Ezen felül még 10 hold szántót is, mely azonban az állandó tavaszi belvíz miatt csaknem minden évben használhatatlan volt. A jegyző járandóságát 1904-ben véglegesítették. Addigi évi bérét 1200 koronáról 1500-ra emelték fel, de a 10 hold szántó használatát megvonták tőle, rámutatva, hogy hivatali munkája miatt a földművelésére úgy sincs ideje. Kárpótlásul a természetbeni lakáshoz 300 négyszögölnyi konyhakertet kapott.²⁷

A község lakosságának közegészségügyi ellátásáról a körorvos gondoskodott. Deáki a szomszédos Pereddel közösen alkalmazta. Az eljáróság tagjaként rend-

szeresen részt vett a képviselő-testület ülésein. Székhelye Pereden volt, de a községgel kötött megállapodás szerint dr. Gara Dávid 1890-től minden második hét szerdáján tartott hivatali napot – rendelést – a faluban.²⁸ Úgy tűnik, a község lakosainak orvosi ellátása nagyobb gondoskodást igényelt, mert 1898-ban már hetente egyszer, csütörtökönként rendelt Deákin. A körorvos hivatali kiszállásai alatt a felmerülő költségeket a község fedezte. A levéltári adatok alapján egy másik körorvos nevét is ismerjük, dr. Pollák Ignácét, aki a századfordulón foglalta el állását.²⁹

Az előljáróság tagjain kívül az önkormányzat és a faluközösség működésében jelentős szerepet játszottak a községi segédszemélyzet tagjai. A kisbíró, aki általában a halottkém állását is ellátta, a jegyző és bíró hivatalában segédkezett. Ő dobolta, hirdette ki a község vagy valamelyik felettes hatóság rendeletét és a magánszemélyek hirdetéseit. A dobolás a 19. század közepén is a faluban két helyen, a katolikus és a református templom előtti téren történt. Az 1880-as évektől azonban „nyilvánosan” a faluban több helyen. Szolgálatáért díjazásban részesült, amit a képviselő-testület állapított meg. Helybeli személy dobolásért egy koronát fizetett, ebből fele a községi bírót, másik része őt illette. Az idegen viszont már két koronát fizetett, ebből egy korona a község pénztárába került, a másik egy koronán viszont a bíró és a kisbíró fele-fele arányban osztozott.³⁰ A forrásokból ismert Nagy Zsigmond (1881), Takács Pál (1900), Puskás Ignác és Tóth Ambrus (1902), ill. Szócs István (1910) kisbíró. A kisbíróon kívül a segédszemélyzetet a halottkém, a két mezőőr, a két bakter – éjjeliőr – (1902-ben Vörös István és Nagy Antal, 1909-ben Szabó Ambrus és Nagy Antal) és a harangozó (1902-ben Tóth János) alkotta.³¹ A két mezőőr (1902-ben Szócs Géza és Szabó Ambrus, 1909-ben Pap Elek és Kis Imre) szolgálataért a községtől a Banta dülőben 1200 négyszögöl szántót kapott, de a mezőrendi kihágásokból befolyt összeg 25%-a szintén őket illette. A községi bábák – szülész nők – törvényben elrendelt jogállását sok éven keresztül a képviselő-testület nem volt hajlandó elismerni. A fizetésükhöz való önkormányzati hozzájárulást többször is elutasította. Nagy Sándorné és Pavel Ferencné volt az első bába, akiknek a község évi ötven-ötven korona bért hagyott jóvá.³² A községi előljáróság tagjait a jegyzőn és a körorvoson kívül három évre választották, a községi segédszemélyzet tagjait pedig általában évente bírta meg a képviselő-testület.

A községi önkormányzat tevékenységéből származó iratokat, dokumentumokat a bíró, esetleg a törvénybíró, a későbbiek során viszont már a jegyző is ellátta kézjegyével. A községi tisztviselők aláírásán túl az okmány hitelességét a község pecsétje is megerősítette. A 19. század felétől fokozatosan kiszorul a hivatali használatból a hagyományos tipárium, és feladatát Deáiki esetében is átvette a gumipárnás pecsétnyomó. Az új községi pecsét megtartotta a falu eredeti pecsétképének ábrázolását, mely annak mezőgazdasági jellegére utalóan pecsétképében ekevasat és csoroszlyát ábrázol. A 3,3 cm átmérőjű pecsét körirata: „*DEÁKI KÖZSÉG PECSÉTYJE.*”³³ 1904-re azonban az újonnan elkészített községi pecsétnyomóból végleg eltűnik a több évszázados pecsétkép. A 3,5 cm átmérőjű pecsét körirata: „*POZSONY MEGYE, GALÁNTAI JÁRÁS, DEÁKI KÖZSÉG PECSÉTYJE.*”³⁴ A korszak utolsó változására a községi pecséthasználatban 1910-ben került sor. Az újonnan bevezetett 3,4 cm átmérőjű pecsét körirata: „*POZSONY VÁRMEGYE 1910*” a pecsétkép helyén, középen pedig a község megjelölése: „*DEÁKI KÖZSÉG*” szerepel.³⁵

A községi elöljáróság tagjai (1877–1912)

Év	Községi bíró	Elöljárók
1877	Bús Lőrinc	Jobbágy Mihály törvénybíró Gulyás Elek, Varga János, Piroska István, Piroska Ferenc, Tóth Benedek esküdtek Varga István községi jegyző
1882	Ifj. Puskás Lőrinc	Bús Benedek törvénybíró Tok Mihály, Szabó Károly, Hajdú János, Víg János esküdtek
1888	Polák János	Szabó Károly törvénybíró Id. Puskás Lőrinc pénztárnok Száz Elek, Száz Mihály, Nagy Károly, Hajdú János esküdtek
1892	Nagy Ambrus	Szabó Károly törvénybíró Tok Mihály pénztárnok Száz Mihály, Nagy Károly, Polák János, Takács Ambrus esküdtek
1894	Szabó Károly	Polák János törvénybíró Nagy Ambrus pénztárnok Nagy Lajos, Tok Mihály, Száz Mihály, Takács Ambrus esküdtek
1897	Polák János	Szabó Károly törvénybíró Puskás István, Nagy Ambrus, Nagy Lajos, Vörös István esküdtek
1900	Szabó Károly	Vörös István törvénybíró Szócs Ferenc pénztárnok Cserge Mihály, Nagy Ambrus, Tok Pál, Nagy Lajos esküdtek, Pataky Géza községi jegyző
1904	Pollák Flórián	Tok Pál törvénybíró Szabó Károly pénztárnok Szócs István közgyám Futó Péter, Hajdú Menyhért, Nagy Lajos, Nagy Gusztáv esküdtek Varga Ernő községi jegyző
1906	Szabó Károly	Futó Péter törvénybíró Pollák Flórián pénztárnok Nagy Lajos közgyám Nagy Gusztáv, Csimma Mór, Nagy Ambrus, Hajdú Menyhért esküdtek dr. Pollák Ignác kórorvos
1908	Futó Péter	Csimma Mór törvénybíró Szabó Sándor pénztárnok Kis Pál közgyám Nagy János, Nagy Gusztáv, Nagy Lajos, Hajdú Menyhért esküdtek
1912	Csimma Mór	Nagy János törvénybíró Hajdú Menyhért pénztárnok Kis Pál közgyám Bús Benedek, Tóth István, Varga Ignác, Jónás János esküdtek Varga Ernő községi jegyző

II.2. A falu gazdasági és társadalmi alakulása a dualizmus korában

A szabadságharc leverése után az 1853-ban kiadott úrbéri pátens alapján megkezdődött a volt jobbágyok és zsellérek megváltozott birtokviszonyainak rendezése. A község a pannonthalmi Szent Benedek-rendi apátság birtokától már 1844-ben elkü-

lönült, ezért a község saját költségén a több részben megszerzett mezőgazdasági művelési terület tagosítását 1864. február 12-én határozatban mondta ki.³⁶ A tagosítás elkészítésére Devits Károly okleveles mérnököt kérték fel, aki a végleges munka, az új telekkönyv és tagosítási térkép összeállításával 1867 végére készült el. A község és a vármegye képviselői az elkészített tagosítási felmérést az érintettek jelenlétében hosszú tárgyalások és egyeztetések után 1868. május 22–23-án végleges formába öntötték és jóváhagyták.³⁷ A volt úrbéres földek egyesítése megváltoztatta a birtokviszonyokat a községben. A tehetősebb parasztgazdák már saját tulajdonukon gazdálkodhattak, míg a földnélküliek az apátsági birtok majorjában és Gelencepusztán találtak munkalehetőséget mint napszámosok, mezőgazdasági munkások.

A község lakosainak megélhetési forrását továbbra is a mezőgazdasági termelés jelentette. A termékeny, sík vidéki talaj magas hozamú volt a gabonafélékben, rétjei és legelői biztosították a szarvasmarha- és a juhtenyésztés alapfeltételeit.³⁸ A mezőgazdasági termelés alapját a paraszti gazdálkodás alkotta. A tagosítás befejezését megelőzően készült megyei statisztika szerint a községben 346 kisbirtok volt.³⁹ Ez a szám is utal a paraszti gazdaságok felaprózódására, főleg akkor, ha összevetjük a községben levő házak számával. A 19–20. század fordulóját megelőző években a községben 4081 katasztrális hold növénytermesztésre alkalmas szántóföld, 77 katasztrális hold rétet, 7 katasztrális hold legelő és 164 hold erdő volt található. A gabona- és takarmányfélék termesztése mellett az állattenyésztés terén az 1863-ban felvett vármegyei statisztika 380 lovat, 148 ökröt, 402 tehenet, 2000 juhot, 38 kecskét és 239 sertést említ.⁴⁰ A tíz évvel később készült felmérés lényeges változást nem eredményezett. Az állattenyésztés meghatározó ágazata a szarvasmarha-tenyésztés mellett továbbra is a juhtenyésztés volt.⁴¹ A 19. század 90-es éveinek adatai azonban már lényeges eltolódást mutatnak az állattenyésztés területén. A nagy múltra visszatekintő hazai juhtenyésztés nem tudta felvenni a harcot a piacon megjelent olcsó és jó minőségű ausztrál gyapjúval. Azok tenyésztése Deákin is teljesen megszűnt. A hangsúly a szarvasmarha- és sertésenyésztésre helyeződött. 1896-ban már 1024 szarvasmarhát, 991 sertést, 341 lovat, 48 kecskét, 9488 baromfit és 228 méhcsaládot írtak össze. A szarvasmarhafajták közül legtöbbit a pirostarka és a magyar-erdélyi fajtából tartottak a deákiak.⁴² A gyümölcsstermesztés is népszerű maradt. 1896-ban 11 963 darab gyümölcsfát számláltak a községben, ezeknek több mint a fele szilvafa volt.⁴³

A paraszti gazdaságok mellett a mezőgazdasági termelésben a nagybirtoknak jelentősebb szerep jutott. A pannonhalmi apátság uradalma a 19. század második felétől jelentős nagybirtokká nőtte ki magát. A birtok két részre tagolódott: a községben lévő majorra és az ahhoz tartozó Gelencepusztára. Az apátsági birtok szerkezetére az 1897. évi Gazdacímtár alapján világítunk rá. Az 1722 katasztrális holdat kitevő összterületből 1504 hold volt a szántóföld, 153 az erdő, 15 a kert, 22 a rét és 3 katasztrális hold a legelő.⁴⁴ Az egész uradalom területén a 19. század végére teljesen megszűnt a nagy hagyományokra visszatekintő juhtenyésztés. Egyedül szarvasmarha-tenyésztéssel foglalkoztak. A 361 szarvasmarha mellett igavontatásra 13 lovat tartottak.⁴⁵ A negyven cselédnek munkalehetőséget biztosító gazdaság korszerű gépekkel, gazdasági eszközökkel rendelkezett.⁴⁶

A Vágon rendszeresen levonuló tél végi, tavaszi áradások következtében Deáki határának jelentős részét a feltört belvizek borították. A belvizek kialakulása mellett az elemi csapások is gyakran sújtották a gazdálkodókat. 1895-ben a belvíz és a jégverés a község határának kétharmadát – az apátsági birtokkal együtt – teljesen tönkretette. A károk enyhítésére a község száz személy részére közsegélyt javasolt, további kétszáz családnak a közsegély mellé munkalehetőséget igyekezett biztosítani télre, de ugyanakkor az állami támogatás megszervezésével is próbált enyhíteni az elszendvedett károkon az előljáróság. Az 1844-es elkülönülés és az 1868-ban befejezett tagosítás során a község jelentős mezőgazdasági ingatlanhoz jutott. Ekkor kerültek a község tulajdonába a Domosnya, Bánta és a Faluszérú nevű dűlőben levő szántók is, melyeket árverés útján adták bérbe hat évre a helyi gazdáknak.⁴⁷

Bár a deáki lakosság megélhetését a mezőgazdasági termelés biztosította, a község gazdasági életében csekély méretekben képviselve volt a kézművesipar is. A kézművesek száma a környező településektől semmivel sem maradt el. A 19. század hatvanas éveiben négy csizmadia, két kovács, két szabó, két asztalos, egy bogárnár, kilenc takács, két mézárós, egy borbély, egy festő, egy kádár, de ugyanakkor tizenkét kereskedő is élt a faluban.⁴⁸ A községi képviselő-testület saját hatáskörén belül folyamatosan befolyásolta a helyi ipar és kereskedelem színvonalát, minőségét a kocsmáltatási jog, a községi kovácsműhely és vágóhid, valamint a téglaegető-kemence bérbeadásával. A kocsmáltatási (bormérési) jogot a község a főapátságtól a 19. század végén nyerte el, addig azzal a község csak részben rendelkezett szabadon. A község negyedévre szóló bormérési jogát – Szent Mihály napjától (szeptember 29.) karácsonyig (december 24.) – árverés útján adta bérbe az előljáróság. 1882-ben a jog bérlője Csímma Sándor volt.⁴⁹ A község kovácsműhelyét a hozzá tartozó lakással szerződéses alapon adta bérbe a község. 1902-ben a község kovácsával, Néma János kovácsmesterrel az előljáróság nagyon elégedett volt, így megbízatását újabb három évre meghosszabbította.⁵⁰ A képviselő-testület 1886-ban többszöri sürgetés után arról döntött, hogy a falun kívül ott, ahol a község szétnája állt, vágóhidat építtet. A zsindellyel fedett téglaeépület elkészülte után a testület szabályrendelettel szabta meg az állatok vágási díját: egy birka után öt krajcárt, szopós borjú után tíz krajcárt, két éven aluli szarvasmarha után húsz és két éven felüli után harminc krajcárt voltak kötelesek fizetni az érintettek a bérlőnek.⁵¹ Az árverésen három évre elnyert használati jog bérlői közül 1890-ből Schil Ferenc, 1899-ből Szabó Sándor, 1902-ből Schultz Ferenc és 1907-ből Hirschler Salamon nevét ismerjük. A községi téglaegetőt a 19–20. század fordulóján két kemence alkotta. Egy-egy kemencét évi kétszáz koronáért adta bérbe a képviselő-testület. A bérlő évente két alkalommal égethetett téglát, ezen felül viszont a bérlési díjat felül kellett fizetnie. A községi téglaegetőt bérlők közül ismert Mágner Adolf.⁵² A község iparában jelentős előrelépést jelentett az 1897-ben iparjogot nyert Gőzmalomtársaság, melynek Száz Elek volt a vezetője.⁵³ A malmot több éven keresztül a környék legfontosabb ipari létesítményeként jegyezték. Serkentően hatott a község és a környék gazdasági és társadalmi fejlődésére a Bécs és Budapest közötti fővasútvonal Vágsellyéről Negyedig húzódó mellékszakasszal való kibővítése 1909 októberében. A Deákat is érintő vasútvonal kivitelezője a Gregerchon és fia budapesti cég volt, s 1909. október 17-én adták át a forgalomnak. A vasúti szakasz által érintett községek lakosai, miként a korabeli sajtó írja „éljenzéssel és koszorúslányokkal” fogad-

ták az első átvonuló szerelvényt.⁵⁴ A község a vasút által biztosított gazdasági előnyök kiaknázását megindokolva 1911-ben egy fogadó építését döntötte el, mivel a galántai piacra igyekvők a községen haladtak keresztül, és ugyanakkor a szomszédos települések többsége gazdasági és szállítási szempontból is a deáki vasútállomást vette igénybe. A terv megvalósításába beleszólt az első világháború, a fogadó felépítése elmaradt, de a községben lévő kocsmák számát így is eggyel növelték.⁵⁵

A község lakosainak műveltségét részben a kötelező elemi iskolai oktatás biztosította. A kétosztályos felekezeti katolikus elemi iskola fenntartója a bencés rend, míg az egyosztályos református iskoláé a helyi református gyülekezet volt. A 19. században a két iskolában tanító pedagógusok közül külön említést érdemel Markó Pál és Földes Lajos: ők az oktatás mellett aktív szerepet vállaltak a község közéletében is.⁵⁶ Az 1870-ben lezajlott népszámlálás adatait bemutató megyei kiadvány szerint a község összlakosságának 36,7%-a volt analfabéta, ez az arány azonban csaknem 10%-kal alacsonyabb volt a járási átlagnál.⁵⁷

A 19. század utolsó évtizedében a társadalmi változások eredményeként megalkultak az első társadalmi-kulturális egyesületek Deákiban is. Az 1894 és 1903 között létrehozott öt egyesület egy kivételével vallási alapon jött létre. A források csak nagyon szűkszavúan tudósítanak tevékenységükről. A legrégebb múltra az *Önkéntes Tűzoltó Egylet* tekint vissza. Megalakításában 1894-ben a község önkormányzata nyújtott segítő kezet, hiszen az egylet az egész faluközösség tűzvédelmére felügyelt.⁵⁸ A községi képviselő-testület 1902-ben az egylet „főszertárnokának”, Tok Sándornak a kérvényét elfogadta, és a tűzoltószerek megfelelő tárolására egy szertár és őrszoba megépítéséről döntött. A következő évben a testület megbízásából az egylet főparancsnoka, Pataky Géza jegyző egy új fecskendőt vásárolt. A község rossz anyagi helyzete sokáig nem tette lehetővé a megfelelő szertár felépítését. A tűzoltószereket éppen ezért több helyen: a pásztorházban, illetve a jegyző pajtájában tárolták.⁵⁹ Az Önkéntes Tűzoltó Egylettel egyazon évben, 1894-ben alakult meg a *Református Olvasókör*. Célja a művelődés kiszélesítése, népszerűsítése volt. Bejegyzett tagjainak száma elérte a hatvan főt.⁶⁰ Szintén a közművelődést és a keresztény erkölcs népszerűsítését szolgálta az 1903-ban százötven taggal megalakult *Római Katolikus Olvasókör*.⁶¹ A 19. század hatvanas éveiben megjelent izraeliták a század végén két jótékonyági egyesületet hoztak létre a községben. Az 1898-ban alakult zsidó temetkezési egyesületnek (*Chevra Kadischa*) tizenkilenc, míg az 1899-ben alakult *Izraelita Nőegyletnek* huszonnyolc tagja volt.

A község történetének e szakaszában a gazdasági-társadalmi változások természetes velejáróival találkozhatunk. Ez a fejlődés látványos átalakulást hozott minden területen. Gyökeresen megváltozott a falu arculata és jellege. Így volt ez annak ellenére, még ha a 19. század utolsó két évtizedében általában a község kasszája üres volt. 1887-ben ugyan a képviselő-testület megépíttette a vágóhidat, de további jelentős építkezésre, befektetésre nem volt képes pénzt biztosítani az önkormányzat. Az általános pénztelenség a rossz anyagi gazdálkodás eredménye volt. Ezt bankhitelek felvételével próbálták megoldani. Több esetben azonban már ez is járhatatlan útnak bizonyult, így kisebb összeget vagy az uradalom intézőjétől,⁶² vagy a faluban élő tehetősebb izraelita kereskedőktől vett fel kölcsönként az önkormányzat.⁶³ Azt követően, hogy Pataky Károly jegyzőt elmozdították állásából, a 20. század első éveiben az események más irányt vettek. Deáki a 20. század elején egy

rendezett nagyközséggé nőtte ki magát. Utcáit közmunkával évente kavicsozták, majd 1906-ban dr. Wargha Samu plébános javaslatára megkezdték a gyalogjárók (járdák) kiépítését a lakóházak előtt. Az utcarendező-bizottság döntése alapján minden lakos köteles volt a háza előtti járdarészt kiegyenlíteni és kavicssal fedni. Az első évben a Fő utcának a jegyzői laktól a plébániáig terjedő részén, illetve a Dora István előtti úton, a következő évben pedig a község további részében folyt a munka.⁶⁴ A utcaképet a községi faiskolából biztosított facsemeték kiültetésével tette rendezettebbé az előljáróság. Bár a tagosítás során a Pered irányába vezető utcában volt a faiskola, 1903-ban megszüntették, és az ún. kovácskertben alakítottak ki újat. Felügyeletével Kurucz Elek képviselőt bízták meg, mondván, ő „a fakezelés és ápolásához szakértelemmel bír”.⁶⁵ A község utcáinak szépítése után Tok Károly javaslatára 1908-ban a képviselő-testület új utcaneveket hagyott jóvá. A Rakottya utcát Milleneumi, a Kender utcát Rákóczi, az Új sort Új utcára keresztelték át, míg a községet hosszában kettészelő utca hivatalosan a Fő utca megnevezést kapta. Ezen kívül a Kálvin út, Felsőmalom utca, Alsómalom utca, Szt. Mihály utca és a Temető utca megjelöléseket is elfogadták.⁶⁶ Szintén ekkor cserélték ki a Főszegen felállított harangláb megsérült harangját a község anyagi hozzájárulásával, mely az ott lakóknak továbbította a templomi harangok jelzését. Szintén azzal jelezték a tüzeseteket és a községi éjjeliőrök az esti nyolc és kilenc órát is.⁶⁷ A falu belső képét csak emelte az 1908-ban épült községháza épülete, bár az egy évtizedig halasztgatott építkezésre rányomta bélyegét a község szűkös anyagi helyzete. Az építkezésre 1905-ben kiírt pályázatot Tomaschek János neves nyitrai építész nyerte el, azonban a főapátságot képviselő Galba Béla számtartó azt túlméretezettnek ítélte meg, és a főapátság részéről elutasította a kért anyagi hozzájárulást.⁶⁸ Az építkezés felülvizsgálását követően meghirdetett pályázatra Tomaschek már nem jelentkezett. A beérkezett ajánlatok alapján Szedlár Lőrinc helyi vállalkozóra esett a választás.⁶⁹ Az új épületben hivatali célra biztosítva volt a távbeszélő, melyet még a régi községháza épületébe 1905-ben vezettek be.⁷⁰

A település társadalmi-gazdasági fejlődésének velejárója volt a demográfiai növekedés. Az erőteljes demográfiai növekedés pótolta azt a csökkenést, melyet az 1849-ben és 1866-ban pusztító kolerajárvány okozott. Az első esetben 52, míg 1866-ban 115 személy esett áldozatul a dühöngő járványnak.⁷¹ A rendelkezésünkre álló statisztikai források alapján megfigyelhető, hogy 1851 és 1921 között a lakosság száma megkétszereződött. Mindezt a magas népszaporulat, de a községbe betelepült két új népcsoport – az izraeliták és a romák – megjelenése is eredményezte. Az izraeliták a szabadságharc bukása után, a 19. század hatvanas éveiben települtek tömegesen a faluba.⁷² Elsősorban a község gazdasági életébe hozták újat. Főleg iparral és kereskedelemmel foglalkoztak. Az egyházi közigazgatáson belül a galántai rabbinátushoz tartoztak, anyakönyvileg szintén. Az 1860-as években alakult izraelita hitközség elnöki tisztét a 19–20. század fordulóján Blau Simon töltötte be.⁷³

Az izraeliták megjelenésével megegyező időszakra tehető a romák (cigányság) megjelenése a községben. Számuk a 19. század végére jelentősen megnőtt, ezért a képviselő-testület 1903-ban megtagadta további letelepedésüket a faluban. A már ott élő romák helyzetének orvoslása miatt az előljáróság a főszolgabíróhoz fordult. Az idegen elemek letelepülését anyagi megszorításokkal is próbálta fékezni az ön-

kormányzat. 1901-ben negyven, 1906-ban viszont száz koronában állapították meg az idegenek számára az ún. letelepülési díjat. A lakosság számának ugrásszerű növekedése a közrend megromlását eredményezte. Elszaporodtak a különböző kihágások, elsősorban a lopások. Megfékezésükre az előjáróság létrehozta a hadnagyi és a tizedesi állást, valamint a koldusbírói hivatalt is a község területén lakó szegények és koldusok felügyeletének céljából.⁷⁴

Deákit mint színmagyar községet három vallási felekezet lakta. Az izraelitákon kívül a többségi katolikusok és a számarányuk tekintetében kisebbséget alkotó reformátusok. Mindkét felekezet parochiális templommal és önálló elemi iskolával rendelkezett. A község és a pannonhalmi apátság között a 19. században megszűnt földesúri viszonyok után sem szakadt meg a kapcsolat. Bevett szokás volt, hogy a katolikus gyermekek bérmlását a főapát végezte, ugyanakkor az új főapát megválasztását követően a községi képviselő-testület küldöttségileg hódoló látogatást tett Pannonhalmán, még a 20. században is. Dr. Hajdú Tibor főapáttá történt megválasztása alkalmából 1910 februárjában Futó Péter községi bíró, Varga Ernő községi jegyző, Tóth Kálmán református lelkész és Dora István mint a képviselő-testület tagjai személyesen jártak Pannonhalmán.⁷⁵

Az 1914-ben kitört első világháború Deáki életébe is beleszólt. Kettétörte a községben beindult dinamikus fejlődést. A férfi lakosság hadba vonulása miatt sok család, gazdaság maradt munkaerő nélkül. A közellátási nehézségek és a fokozatosan bevezetett kötelező beszolgáltatások mind súlyosbították a lakosság megélhetését. A frontra kivezényeltek hozzátartozóinak ellátására alakult meg 1917-ben a községi hadigondozó bizottság. Az év májusában 14 hadiözvegy és 23 hadiárva segélyezéséről döntött a 10 tagú bizottság, melynek tagjait a következő személyek alkották: Csimma Mór bíró, Varga Ernő jegyző, Kiss Pál közgyám, Tóth Kálmánné, a ref. esperes neje, Markó Pál kántortanító, Márkly Istvánné, az uradalmi kasznár neje, Tok Károly kisbirtokos, Földes Lajos ref. igazgató tanító, Dora István kisbirtokos és Epölyi Mainrád katolikus plébános.⁷⁶ A négy évig tartó értelmetlen öldöklésnek a községben 99 hősi halottja volt.⁷⁷

Év	1851	1870	1880	1900	1910	1921
Ház	-	266	300	478	510	491
Lakos	1584	2296	2487	2825	2949	3131

III. A Csehszlovák Köztársaság húsz éve alatt

Az első világháború és az azt követő időszak lényeges változásokat hozott a község lakosainak életében. Átmeneti jelleggel kettétörte a beindult gazdasági-társadalmi fejlődést, majd az első világegés után egy újonnan alakult, idegen állam fennhatósága alá kerültek. A Prágában 1918. október 28-án kikiáltott első Csehszlovák Köztársaság a párizsi béketárgyalások megkezdéséig az antant támogatásával és beleegyezésével 1918 novemberében megkezdte az ország északnyugati részének katonai megszállását. Deákiban, akárcsak a környező falvakban, teljes volt a zűrzavar. A szociális feszültségek rablásokhoz, fosztogatásokhoz vezettek, kárt okozva ezzel a gazdáknak és a főapátsági uradalomnak. Az elkeseredést csak fokozták a cseh és szlovák fegyveres csoportok előretöréséről szóló hírek. Éppen ezért a Vágsellyén megalakult Magyar Nemzeti Tanács egy küldöttséget menesztett Károlyi Mihály mi-

niszterelnökhöz Budapestre. A küldöttségnek – mely valóban járt Pesten – Deákiról Szabó Károly volt a tagja.⁷⁸ A december utolsó napjaiban Pesten járt küldöttség azalatt tért vissza, hogy a Felvidék katonai megszállása az antant beleegyezése alapján történik, és rövid időn belül be is fog fejeződni. 1919 januárjának első hetében megkezdődött a Mátyusföld és a Csallóköz katonai megszállása. Egyes források szerint Varga Ernő községi jegyző 1919. január 7-én egy 150 fős önkéntes csapatot irányított Galánta irányába, hogy megakadályozzák a cseh-szlovák fegyveres alakulatok előrenyomulását.⁷⁹ A túlerővel azonban nem tudták felvenni a harcot, és visszavonultak a községbe. A visszavonult nemzetőrség a jegyző kertjében építette ki figyelőállását, és egy hátrahagyott gépfegyverrel próbálta megállítani a cseh katonaságot. A kialakult rövid tűzpárbajban Kurucz Ernő életét veszítette, Csimma Elek pedig súlyosan megsebesült.⁸⁰ Ugyancsak életével fizetett Varga István községi mezőőr, akit zöld egyenruhába öltözve magyar katonának hittek, és szintén agyonlőtték.⁸¹ A községbe bevonult cseh katonaság elfogató hadjáratot indított a fegyveres ellenállók ellen. A jegyzőt kis híján agyonlőtték, csak a jegyzői lak udvarán levő kútba dobott gépfegyver előadása után menekült meg családjával.⁸² A fegyveres és részben a polgári ellenállást az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés állította meg a Felvidéken, mely a területet Csehszlovákia részeként ismerte el.

III.1. A községi önkormányzat és a politikai pártok szerepe

Az 1919-ben bekövetkezett államhatalmi váltás nem hozott újat Deáki közigazgatási beosztásában. Pozsony megyébe és azon belül továbbra is a Galántai főszolgabírói járásba tartozott. A közvetlen változást az elfogadott új közigazgatási törvény jelentette 1923. január 1-jei hatállyal, amikor Deákit – Pered és Zsigárd községgel együtt – a Vágsellyei járáshoz csatolták.

Az önkormányzatok működése lényeges változásokon ment keresztül a köztársaság húsz éve alatt. Elsősorban a községi választásokról szóló 1919/75. sz. és a községi rendtartásról szóló 1919/76. sz. törvény bevezetésének köszönhetően, viszont apró változtatásokkal továbbra is érvényben maradt a községekről szóló 1886:22. sz. törvénycikk. Deáki község önkormányzati jogát továbbra is képviselő-testületén keresztül gyakorolta. Az 1919 január elején bekövetkezett hatalmi változás után a megye zsupánja tavasszal feloszlatta az addig működő önkormányzati szerveket, s átmeneti jelleggel újat nevezett ki. Lényegesebb változást az 1920-as év hozott. Bár még mindig nem volt érvényben a községi választásról szóló törvény Szlovákia és Kárpátalja területén, az új önkormányzati szerveket az időközben lezajlott első képviselőházi választások eredményei alapján alakították ki. A választások során legtöbb szavazatot szerzett Keresztényszocialista Párt (600) mellett az új képviselő-testületben mandátumhoz jutott a Magyar Kisgazdapárt (590, a Magyar Nemzeti Párt jogelődje), a Magyar–Német Szociáldemokrata Párt (175) és a Zsidó Párt (68). A község bírójá Dora Lajos lett, a 10 tagú elöljáróság tagja volt még Bús Lajos, Kurucz Elek, Csimma Elek, Szócs István, Takács Ambrus, Beszédes József, Bábel János és a jegyző Varga Ernő.⁸³

Az első helyhatósági választásokra Deákiban a már említett választási törvény szerint 1923. szeptember 16-án került sor. Először fordult elő az önkormányzat történetében, hogy közvetlenül a pártlistákra leadott szavazatok alapján jutottak man-

dátumhoz a képviselők. A 30 tagú testület tagjait a községben kialakított két választókerületben választották: Nagy Lajos, ill. Kurucz Áron vendéglőjében kialakított szavazóhelyen. A választásokon indult négy párt közül leadott érvényes szavazatok alapján az Országos Magyar Kisgazda Párt tizennégy,⁸⁴ a Köztársasági Magyar Kisgazdák és Földművesek Szövetsége három,⁸⁵ az Országos Keresztényszocialista Párt (OKP) tizenkét,⁸⁶ a Zsidó Párt egy⁸⁷ mandátumhoz jutott.

A politikai pártok helyi szervezeteinek kialakulása egybeesett a szlovákiai magyar kisebbség politikai kezdeményezéseivel. A csehszlovákiai magyarság politikai pártjainak kialakulása az 1920-as képviselőházi választásokat megelőző időszakra tehető. Szervezett formában elsőként a községben az Országos Keresztényszocialista Párt alakult meg 1919. október 5-én.⁸⁸ A párt vezetőségét 1923-ban Beszédes József elnök, Néma Antal alelnök, Takács Ambrus titkár, Bús Rezső pénztáros és a két ellenőr, Cserge János és Pataki Mihály alkotta. Az OKP országos vezetésében az 1920-as évek közepén kialakult válság idején a helyi szervezet a Lelley-féle Nyugatszlovenszkói Keresztényszocialista Pártot támogatta.⁸⁹ A későbbiek folyamán, az 1930-as évek elején a helyi szervezet elnökségében bekövetkezett személycserék után a párt helyi választmányát Nagy Kolozs elnök, Takács Ambrus alelnök és Vágó Ferenc titkár alkotta.⁹⁰ A község legerősebb politikai pártja az Országos Magyar Kisgazda, Földműves és Kisiparos Párt (későbbi nevén Magyar Nemzeti Párt) volt. Az önkormányzati választásokon egyedül egy alkalommal szorult a második helyre. A pártnak már az 1920-as parlamenti választások alatt is sok támogatója volt Deákiban, hivatalosan azonban csak az 1923-as önkormányzati választások előtt alakult meg Bús Lajos elnök, Szabó Károly alelnök, Szabó Sándor ügyvezető elnök, Kurucz Elek pénztáros, Markó Pál jegyző és Puskás Lajos ellenőr összetételű választmánnyal.⁹¹ A párt 1925-ös országos fúziója során felvette a Magyar Nemzeti Párt nevet, s ezt követően a választásokon is ezen a néven szerepelt. Az 1930-as évek elején a 143 szervezett taggal bíró párt választmányát Tóth István (Simon) elnök, a két alelnök, Szabó Sándor és Tóth Ferenc (Simon), Pákozdi Ferenc ügyvezető elnök, Kurucz Endre pénztáros és Szabó Károly titkár alkotta.⁹² Az első bécsi döntést megelőző utolsó önkormányzati választásokon a két ellenzéki magyar párt Egyesült Magyar Párt (EMP) néven indult és szerzett többséget a képviselő-testületben.

A húsz év alatt a leglátványosabb átalakuláson a baloldali pártok mentek keresztül a községben. Az 1920-as képviselőházi választások során a leadott szavazatok alapján Deákiban a harmadik legnépszerűbb politikai pártként a Magyar–Német Szociáldemokrata Pártot jegyezték. Népszerűségét a továbbiakban azonban nem tudta kihasználni. A Varga Ráfel és Vörös Ferenc irányításával működő helyi szervezet a pártban bekövetkezett belső bomlást követően teljesen megszűnt, az önkormányzati választásokon sem indult. A szociáldemokrata párt helyét Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) vette át. A helyi szervezet alakuló ülésén 1924. január 28-án megválasztott választmányt Marczinkó János elnök, Csörge István alelnök, Hajdú Szilveszter pénztáros és Vince Éráz jegyző alkotta.⁹³ A párt tagjai a már megszűnt szociáldemokrata párt szimpatizánsaiból, valamint az időközben csődöt mondott Csánky-féle Köztársasági Kisgazdapárt csalódott tagjaiból kerültek ki. Mivel a húszas évek közepén az aratómunkások járandósága miatt keletkezett perben a kisgazdapárt nem volt képes az érintettek érdekeinek védelmében kellően fellépni, a

CSKP ezt kihasználva nagy sikert ért el az 1927-es választásokon. A leadott szavazatok alapján hét mandátumhoz jutott. A világgazdasági válság idején a CSKP befolyása egyre erősebb volt, amit az 1931-es választási eredmények igazoltak. Az azt követő időszakban viszont népszerűsége a holtpontra jutott.

A két világháború közötti Csehszlovákiában a magyar politikai pártok közül egyedül a Csánky-féle Köztársasági Magyar Kisgazdák és Földművesek Szövetsége folytatott nyilvános kormánypolitikát. A cseh Agrárpárt mellett politizáló tömörülés helyi szervezete 1923. július 26-án alakult. Elnöke Nagy Béla, alelnöke Bús Rudolf, pénztárnoka Marczinkó János és titkára Nagy Antal volt.⁹⁴ A párt elsősorban a mezőgazdasági munkásokra támaszkodott, de szerepét később átvette a CSKP. Az 1928-ban újjáalakult pártnak – Köztársasági Magyar Földműves Szövetség – a következő választásokon némileg sikerült a visszatérés, hiszen az 1931-es önkormányzati választásokon két mandátumhoz jutott, gyengítve ezzel az ellenzéki magyar pártokat.⁹⁵

Az egyedüli politikai tömörülés, mely vallási-faji alapon szerveződött, a helyi Zsidó Párt volt. A helyi izraelita közösség számarányához képest általában egy képviselővel volt jelen a képviselő-testületben (1923-ban Kolman Gyula, 1927-ben Eigner Gábor). 1931-ben azonban a CSKP az ő szavazótáboruktól is jelentős szavazatot hódított el, így képviselő nélkül maradt a párt az önkormányzati testületben.

A harmincas évek legelején a Fasiszta Párt szlovákiai központja Nyitra volt. Onét próbálta a párt titkára, Ludovít Fučík behálózni a Dél-Szlovákia magyar lakta településeit. 1935-ben Deákiban is megpróbálkozott a pártszervezet létrehozásával, de a kiszemelt személy az együttműködést nem vállalta.⁹⁶

A képviselő-testületi választások eredményei 1923-1938 között a szerzett mandátumok számával.

Év	OKP	MNP	Rep. Párt	CSKP	Zsidó Párt	Bíró
1923	12	14	3	-	1	Nagy Kolozs (OKP)
1927	11	11	-	7	1	Csimma Elek (MNP)
1931	8	9	2	11	-	Bús Lajos (OKP)
1938*	-	-	-	-	-	Tóth Ferenc (EMP)

*Az 1938-as képviselő-testületi választás pontos eredményeit nem ismerjük

Az önkormányzat és annak szervei a községi szabályrendelet alapján működtek. Az önkormányzat felépítésében és jogkörében bekövetkezett változásokat az 1924-ben elfogadott új községi szabályrendeletben követhetjük nyomon. A község élén a bíró állt. A képviselő-testület által választott bíró szerepe a jegyző szerepkörével szemben lényegesen meggyengült. A községi jegyző hivatalát államosították, ezzel a hatalom képviselője és a jogszerűség felügyelője volt az adott településen. Megbízhatatlansága és államellenes magatartása miatt Varga Ernő jegyzőt a csehszlovák hivatalok csaknem húsz éves szolgálat után 1923-ban elbocsátották a községből. Helyette Subík Gyulát nevezték ki, aki 1938 végéig látta el feladatát. Őt viszont a magyar hatóságok helyezték el Deákiról, a Varga Ernőnél említett szempontok miatt. A községi jegyző hivatalának ügyintézésében Alaksza Ferenc volt segítségére.⁹⁷ A meg-

változott jogszabályok szerint a községi elöljáróságot a községi tanács váltotta fel. Tagjainak számát a képviselő-testület egyharmada alkotta. Összetétele a választási eredményeket tükrözte. A községi tanács tagjai 1926-ban: Nagy Kolozs bíró, Csemma Elek helyettes bíró, Sutóczky Imre, Tóth Ferenc, Szabó Kálmán, Beszédes József, ifj. Nagy Antal, Ladányi János és Száz Ignác.⁹⁸ Szintén ebben az évben a képviselő-testület mellett létrehozták a tizenöt tagú pénzügyi bizottságot. A községi szabályrendelet szerint a bíró mellett fizetett tisztséget viselt a két helyettes bíró, a községi pénztáros és a közgyám. A község alkalmazottja az írnok és a két bába volt. Ugyanakkor szolgaszemélyzetét a bikabánó, a kisbíró, a községi tizedes, a két éjjeliőr, a három mezőőr, valamint a katolikus, illetve a református harangozó alkotta.⁹⁹ Deáki a 20. század első negyedében jelentős ingatlan vagyonnal rendelkezett. Az ún. pásztorházon kívül a község tulajdonát képezte a kovácsház, a jegyzői lak, a szegényház és járványkórház, valamint a vágóhíd. Ezek közül a kovácsház és a vágóhíd anyagi bevételt is hozott a község kasszájába csakúgy, mint a 117 katasztrális hold községi szántó. A község anyagi háztartásában-gazdálkodásában keletkezett hiányt pótdadók kivetésével próbálták csökkenteni. Ennek nagysága a világgazdasági válság előtt a minimálisra csökkent, 1929-től viszont elérte a 180%-ot.

III.2. A község gazdasági és társadalmi fejlődése

Csehszlovákia megalakulása után a Felvidék gazdasági-társadalmi helyzete lényegesen különbözött a cseh történelmi országrészétől. Ettől függetlenül Deáki és a környék gazdasági és társadalmi élete a sok megszorító intézkedés ellenére talpon tudott maradni, amit a nyelvében egységes faluközösség megtartó ereje biztosított. A település továbbra is mezőgazdasági jellegű volt, de ugyanakkor a 1920-as és 1930-as évekre jellemző kisipari növekedés itt is nyomon követhető.

Az új országhatár megvonása a község egyedüli nagybirtokát hátrányosan érintette. A pannonthalmi apátság deáki tulajdonjoga ugyan nem szűnt meg, de az egész birtokot a pozsonyi Egyházi Birtokok Központi Igazgatósága vette át. Az állami kezelés alatt lévő apátsági birtok összerülete 2394 magyar hold volt, melyből Gelencepuszta 670 magyar holdat tett ki.¹⁰⁰ Idegen cseh, szlovák és horvát gazdasági hivatalnokok kerültek a faluba. A volt uradalmi hivatalnokok elvesztették állampolgárságukat, s a köztisztviselőben álló Márkly István uradalmi számtartóval együtt kiutasították őket az országból.¹⁰¹ A szláv elem megjelenése 1930-ban az egyosztályos szlovák állami elemi iskola létrehozását eredményezte. A termelésben továbbra is a szarvasmarha-tenyésztés és a gabonatermesztés dominált. A világgazdasági válság idején, 1931-ben részben a rossz termés, részben a szarvasmarha árának csökkenése miatt 960 ezer koronás veszteséggel zárta az évet a gazdaság.¹⁰² Ennek az idénymunkások és a napszámosok látták a kárát. Javulást a dohány-, illetve a fűszerpaprika-termesztés bevezetése jelentette.

Deáki legjelentősebb ipari létesítménye továbbra is a Száz Elek és tsai Hengermalom volt. Az 1933-as társasági szerződés alapján a Hengermalom üzleti vezetésével ifj. Nagy Lajos, Madari Ernő, Tok Ferenc, Kurucz Áron és Nagy Miklós társasági tagokat bízták meg.¹⁰³ A tíz munkást alkalmazó üzem 1937-ben német technológia alapján modern gépházzal bővítették, annak meghajtását dízel-, ill. fagázmotorral cserélték fel.¹⁰⁴ A kereskedelem területén eredményes tevékenységet folyta-

tott az 1909-ben megalakult fogyasztási szövetkezet, amely részére a szükséges árut az 1925-ben alakult galántai Hanza Áruközpont biztosította. Kocsmát, valamint egy fő- és két fiókküzetet tartott fenn. A főüzlet új épületét 1927-ben emelték Farakas János pozsonyi építész tervei alapján. 1924-ben a szövetkezet elnöke a község bírája, Nagy Kolozs volt. Csimma Elek igazgatósági elnöknek 1934-ben a huszonöt éves jubileum alkalmából készült beszámolója szerint a szövetkezet forgalma megalkulása óta meghaladta a 7,5 millió koronát. A szövetkezetnek akkor 467 tagja volt 716 üzletrésszel.¹⁰⁵ A szövetkezeti mozgalom másik jelentős intézménye a helyi hitelígények kielégítésére alakult hitelszövetkezet volt, melyet 128 tag 247 darab ötvenkoronás üzletrésszel hozott létre 1928. március 12-én. A közgyűlés által megválasztott igazgatósági elnök Dora Lajos, alelnök Szabó Sándor, a felügyelő bizottság elnöke Csimma Elek, alelnöke Baranyai Mór s a szövetkezet könyvelője Somogyi Aladár tanító lett.¹⁰⁶

A kereskedelem területén új színt vitt a község életébe a húszas évek elején kért vásártartási jog későbbi megadása. Az önkormányzat hat országos állat- és kirakodóvásár engedélyezését kérte az Ipari és Kereskedelmi Minisztériumtól 1923-ban. Bár a járási szervek politikai színezetet vittek a jog megadásának pártolásába, ennek ellenére 1927-ben évente egy, szeptember első hetének keddjén megrendezendő állatvásár tartására nyert csak engedélyt a község.¹⁰⁷ A kirakodóvásár jogának engedélyezését nemzetgazdasági szempontból károsnak ítélte a hatóság. Az önkormányzat további kezdeményezése alapján 1930-ban végül is az Országos Hivatal évente négy állatvásár megrendezését engedélyezte a községnek: március, június, szeptember és december hónap első hetének keddi napján. A hiányzó vásártér a katolikus templomhoz közeli részen, a Vágsellyére vezető út mellett, a református és a zsidó temető által közbezárt területen lett kialakítva.¹⁰⁸ A községben megrendezett állatvásárok a járás legnagyobb vásárai közé tartoztak.

Az ipar és a kereskedelem fejlődésének fontos tényezője volt a villamos áram bevezetése a községbe. A Nyugatszlovenszkói Villamosművek Rt. vezetékhalózatára való csatlakozást a képviselő-testület 1928-ban hagyta jóvá. A villamosáram-szolgáltatás a községi közvilágítást és a magánfogyasztók igényeit is biztosította. A községben kiépített villanyhálózat felülvizsgálatára 1931 nyarán került sor.¹⁰⁹ Az 1930-as évek végén a községben 72 iparos és 23 kereskedő volt.

A két világháború közötti húsz év alatt a község kulturális életét az állam által biztosított törvényes keretek és az önszerveződés alapján létrejött egyesületek gazdagították. A törvényes intézkedések keretein belül szervezett népművelést az állampolgári nevelésről szóló 1919. évi 67. sz. törvény indította el országszerte. Az ellenzéki magyar pártok negatívan viszonyultak a törvényhez, annak lehetőségeit csak az 1920-as évek második felében kezdték kiaknázni.¹¹⁰ A törvény alapján létrehozott helyi közművelődési bizottság Deákiban 1925-ben jött létre. Elnöke Epölyi Mainrád, titkára pedig Somogyi László igazgató tanító volt.¹¹¹ Tevékenysége az iskolán kívüli népművelés csaknem minden ágára kiterjedt. A másik törvény szerint garantált, a népművelési keretrendszer jelentős intézménye a községi magyar könyvtár megalakítása volt. A könyvtár a római katolikus elemi iskolában volt elhelyezve, vezetésével Somogyi Aladárt bízták meg.¹¹² A községi költségvetésből évente 600–800 koronával támogatott könyvtárban 1931-ben 329 kötet állt az olvasást kedvelők rendelkezésére.¹¹³ Egy következő törvényerejű rendelet – a 1932/169. sz.

törvény – az önkormányzatokat a községi krónika vezetésére kötelezte. Deákiban a képviselő-testület ennek elkészítésével és vezetésével 1934-ben eredetileg Somogyi Lászlót bízta meg, aki azonban a következő évben lemondott megbízatásáról Szabó Ágoston tanító javára.¹¹⁴

A törvényes intézkedések keretein belül biztosított művelődési lehetőségek mellett fontos szerepet játszottak Deáki társadalmi és kulturális életében a különböző egyesületek. Az Önkéntes Tűzoltó Testület csak hosszú vajúadás után alakult újjá. Új alapszabályzatát 1929-ben hagyta jóvá a hatóság. Főparancsnoka a község jegyzője, Subík Gyula volt.¹¹⁵ Négy év múlva, 1933-ban teljesült az egyesület régi vágya az új szertár felépítésével. A Haladó Iparoskört 1920. május 24-én ötvenöt helyi iparos alakította meg. A Madari Béla elnök, Szapucsek Lajos alelnök, Kolman Gyula jegyző, Szedlár Lőrinc pénztáros és Sutóczki Imre választmányi tagokból álló egyesület az iparos- és kereskedőosztály érdekeinek védelmére alakult.¹¹⁶ Az egyesületen belül létrehozott műkedvelő kör tagjai azonban több sikeres népszínművet vittek színpadra. Az Iparoskör elnöke a harmincas évek közepén Vörös Domonkos volt.

Az 1930-as évek közepén alakult ifjúsági egyesületek közül említést érdemel az 1935-ben alapított SZKIE (Szlovenszkói Katolikus Ifjúsági Egyesület) helyi szervezete, amely elsősorban az ifjúság vallásos, erkölcsi nevelését tűzte zászlajára. Első tisztikarát Herczeg Frigyes egyházi elnök, Somogyi László világi elnök, Varga Flórián alelnök, Vájlók Ferenc pénztáros, Janits István titkár és a két pénztári ellenőr, ifj. Pákozdy Domonkos és Takács András alkotta.¹¹⁷ 1937-ben a 95 fiú tagot tömörítő egyesületet Varga László tanító irányította.¹¹⁸ A deáki szervezet élénk kapcsolatot tartott Esterházy Lujza grófnővel, aki több alkalommal tartott előadást a községben. Deáki adott volna otthont 1938. augusztus 13–14-én az egyesület országos kongresszusának. A szervezők több tízezer résztvevővel számoltak, de a rendezvényt a járásban kitört száj- és körömfájás járvány miatt a hatóság betiltotta.¹¹⁹ Szintén a katolikus erkölcs ápolására hozták létre 1937-ben a tizenkilenc tagú Szent Imre cserkészrajt Herczeg Frigyes katolikus plébános kezdeményezésére.¹²⁰ Herczeg Frigyesnek döntő szerepe volt az 1935-ben megalakult a Katolikus Kör létrehozásában is. A Kör célja a katolikus szellemű kultúra művelése és terjesztése volt. Ennek megvalósítására részben önerőből, részben állami támogatással Vörös Domonkos tervei alapján 1935-ben korszerű kultúrház építésébe kezdtek. Az épület ünnepélyes felszentelésére 1937. szeptember 26-án került sor ezer vendég jelenlétében. Az ünnepi házavatót Esterházy Lujza tartotta.¹²¹ A község kulturális életének egyik jellegzetessége a virágzó amatőr színjátszás volt. Az említett egyesületek tagjain kívül a két elemi iskola diákjai is színpadra léptek, de gyakori vendég volt a faluban Földessy Sándor „Magyar Staggione Színtársulata” is.¹²²

A kulturális egyesületek tevékenysége mellett üde színfoltja volt a község társadalmi életének az 1930-as évek legelején megalakult sportegyesület. A Deáki SC megalakítása az egyesület első elnökének, Goldstein Gábornak a nevéhez fűződik. 1933-ban ugyan az Országos Hivatal formai hibákra hivatkozva elutasította az egyesület alapszabályának jóváhagyását, de már abban az évben a Čs. A. F. Magyar Labdarúgók Szövetsége által kiírt bajnokság déli kerületében szerepelt a csapat.¹²³ A Deáki Sport Club módosított alapszabályát a legfelsőbb hatóság 1935 nyarán hagyta jóvá.

Az első világháború négy éve alatt a községből 99 honvéd halt hősi halált. A tiszteletükre emelt emlékművek felavatása nagy külsőségek közepette zajlott. A reformátusok és a katolikusok között megbűvő ellentétre vezethető vissza, hogy a két felekezet külön-külön emlékezett meg halottaikról. A katolikusok 1929. szeptember 29-én nagy ünnepélyességgel avatták fel az első világháborús emlékművüket a templomkertben. Az avatás és rövid megemlékezés után a több mint ezer fős tömeg a Fogyasztási Szövetkezet elé vonult, ahol az OKP országos elnöke, Szüllő Géza mellett Turcsányi Imre, Alapy Gyula, Piegler István és Mikuláš Fedor ellenzéki magyar politikusok részvételével nagygyűlést, majd este táncmulatságot tartottak.¹²⁴ A református gyülekezet kezdeményezésében emelt másik emlékmű felavatására két évvel később, 1931. május 17-én került sor. A református plébánia előtti téren felállított emlékmű Ivány Ferenc tervei alapján és Fischer Emil vágsellyei kőfaragó kivitelezésében készült.¹²⁵ A megemlékezésnek kevésbé volt politikai jellege: a két szónok Balogh Elemér református püspök és Nagy Ferdinánd az egyház főkurátora volt. Az ünnepi szónoklatok elhangzása után az öreg iskola épületében ünnepi ebédre, majd este két színelőadás bemutatására került sor.¹²⁶

A község iskolaügyében a legnagyobb változást a szlovák nyelvű állami elemi iskola megnyitása jelentette. A Slovenská liga hathatós támogatásával megalakult egyosztályos iskola 1930 szeptemberében nyitotta meg kapuit a volt zsidó iskola épületében. Növendékei a községben élő napszámosok és cselédek gyermekeiből kerültek ki. Az 1934/35-ös tanévben 35 diák látogatta. Az iskola minden évben tanyszer- és szociális juttatásban részesítette a diákokat, ezzel próbált éket verni a helyi magyar nyelvű elemi oktatásba. 1937-ben az Iskolaügyi Minisztérium jóváhagyásával új iskolaépület felépítéséről döntöttek. Az 1938. november 2-án meghozott első bécsi döntés azonban meghiúsította annak felépítését.¹²⁷ A katolikus elemi iskola 1933-ra hatosztályosra bővült, hat fős tanítói karral. Az iskolát az 1933/34-es tanévben 312 diák látogatta. A kétosztályos, két tanerős református elemi iskola 1928. szeptember 1-jén új épületbe költözött. Az új emeletes iskola, amely Batisz László pozsonyi építész tervei alapján épült, másfél év alatt készült el.¹²⁸ A harmincas évek közepén az oktatási intézményt 107 gyerek látogatta.¹²⁹

1918 és 1938 között a község jelentős gazdasági és társadalmi fejlődésen ment keresztül. A 20-as és a 30-as évek fordulóján felépült az új kántorlakás, az emeletes református elemi iskola, a római katolikus plébániahivatal új épülete, az uradalmi gazdatiszti lakás Gelencepusztán és 1933-ban az új tűzoltószertár. Ennek ellenére a statisztikai adatok alapján 1919 és 1930 között a lakóházak száma hatvanhárommal, a lakosok száma pedig nyolcvankilenc fővel csökkent. 1930-at követően egy viszonylagos növekedés figyelhető meg, azonban 1938-ban az összlakosság száma még mindig alacsonyabb volt, mint 1919-ben. A magyarizációt erre az alacsony népszaporulat adja, de a népességcsökkenés arányát csak emelte, hogy az államfordulat után többen kényszerből vagy önkéntesen Magyarországra költöztek. A világgazdasági válság idején a nagy munkanélküliség miatt viszont sokan az ország távolabbi vidékein próbáltak új otthonra lelni.¹³⁰ A húsz év alatt a község nemzetiségi összetételében jelentős százalékos változás történt. A természetes és az erőszakos asszimiláció hatása folytán a cseh-szlovák nemzetiségű lakosság száma megtízszereződött. A bécsi döntést követően elvégzett felvidéki népesség-összeírás

azonban alaposan rácáfolt erre. Az 1930-as népszámláláskor eloször alkalmazták az izraelita (zsidó), sőt az egyéb megjelölés alatt a cigány (roma) nemzetiséget is.

*A község nemzetiségi és vallási statisztikája*¹³¹

Év	Lakos	Magyar	Cseh, ill. szlovák	Német	Izraelita	Cigány
1919	3 088	3 075	10	2	-	-
1930	2 999	2 682	104	-	52	157
1938	3 038	3 031	6	1	-	-

Év	R. katolikus	Református	Izraelita
1919	2 182	733	159
1930	2 167	716	90
1938	2 235	715	69

IV. Deáki története a visszacsatolástól 1945-ig

A világpolitikai események 1938 késő őszen újra beleszóltak Deáki történelmébe. A masaryki demokrácia alapelveire felépített Csehszlovákiát a megoldatlan belpolitikai, kisebbségi problémái romba döntötték. A müncheni egyezmény aláírói felszólították Magyarország és Csehszlovákia képviselőit, hogy a felmerült kisebbségi problémák megoldására három hónapon belül találjanak megfelelő megoldást. Az október elején Révkomáromban folyt kétoldalú szlovák–magyar tárgyalások azonban kudarcral végződtek. A tárgyalásokat megelőzően 1938. október 5-én a környék falvaiban több tömegmegmozdulásra került sor. A magyar revíziós törekvéseket támogatva a községben harminc házra tüzték ki a magyar lobogót, ugyanakkor több száz fős tömeg vonult a peredi honvédelemkü megkoszorúzásához.¹³² Az 1938. november 2-án Németország és Olaszország képviselői által meghozott ún. első bécsi döntés alapján Dél-Szlovákia magarlakta területe az anyaországhoz került, többek között Deáki is. A II. magyar honvéd hadtest egységei 1938. november 10-én érték el a községet.¹³³ A visszacsatolás után a katonai közigazgatást december végén a polgári közigazgatás váltotta fel. A hatalmi változás átmeneti jelleggel érvényben hagyta a csehszlovák jogszabályokat, azonban azoknak fokozatos kiszorítása és a hatályos magyar jogszabályok bevezetése az élet minden területén éreztette hatását. A bécsi döntéssel ugyan megszűntek a vélt vagy valós nemzeti sérelmek, a kiépített gazdasági szálakat és kapcsolatokat a meghúzott határvonal szinte egyszerre megszüntette.

A községi igazgatásban újra érvényre jutott a régi 1886:22. számú törvénycikk, mely apró jogi változtatásokkal egészen 1945-ig volt érvényben. Az újjáalakult képviselő-testület tagjait a főszolgabíró nevezte ki. Többségüket az 1938-as községi választásokon indult EMP listáján szerepelt jelöltek alkották. A harminctagú önkormányzat élén továbbra is az 1938-ban megválasztott bíró, Tóth Ferencet állt.¹³⁴ Hivatalát 1942-ig viselte. Ekkor vitéz Dora Lénárd váltotta őt fel.¹³⁵ A község hivatalos ügyeit továbbra is a jegyző vezette. A visszacsatolás után az állásából eltávolított Subík Gyula helyett Gáspár Lajos lett kinevezve.¹³⁶ Hivatalát egészen 1945-ig töltötte be. A megnövekedett hivatali ügyintézésben 1938-tól Sass József mint segéd-

jegyző, később viszont mint adóügyi jegyző volt segítségére. Továbbra is a község alkalmazásában állt Alaksza Ferenc írnok.

A visszacsatolás a község gazdasági életét hátrányosan érintette. Érvényes volt ez a mezőgazdasági és az ipari termelésre is. Hiába került vissza a pannonhalmi főapátság kezelésébe a deáki birtok, az új országhatár meghúzásával a Csehországba irányuló marhakereskedelem és a fűszerpaprika-kivitel teljesen megszűnt.¹³⁷ Az 1940-es években a főapátsági birtokot Tóth Ferenc főintéző és két gazdasági írnok, Vámosi József és Pollák István felügyelte. A gazdaság két majorjában – Gelencepusztán és benn a faluban – összesen negyven család (178 személy) dolgozott.¹³⁸ A kereső lakosság fő megélhetését továbbra is a mezőgazdasági termelés biztosította. Az 1938-as statisztika szerint az őstermelők 58%-át a törpebirtokok alkották, ugyanakkor nyolcvanhárom kereső cselédet és 329 napszámot írtak össze a községben.¹³⁹

Az ipari termelés a kisiparra összpontosult, amely 218 kereső személy számára biztosított megélhetést. Az iparrevízió során főleg zsidó iparosok számaránya csökkent jelentősen. A felújított cégbejegyzés alapján továbbra is a környék malomiparának egyik legjelentősebb üzeme volt a Száz Elek és tsai Hengermalom. 1940-ben a malom igazgatótanácsának tagja Nagy Lajos, Nagy Miklós, Kurucz Áron, Madari Ernő és Tok Ferenc.¹⁴⁰ A Fogyasztási Szövetkezetet a megváltozott viszonyok ellenére továbbra is a galántai Hanza Áruközpont látta el áruval. A módosított alapszabállyal működő szövetkezet igazgatóságát Somogyi László, Vájlók Lukács, Varga Géza, Pákozdi Ernő és Futó Elek alkotta.¹⁴¹ Szintén megújult a helyi Hitelszövetkezet, amely csatlakozott az Országos Központi Hitelszövetkezethez. A szövetkezet a tagok által jegyzett üzletrészek ötszöröséig vállalt felelősséget. Az öttagú igazgatóság tagja volt Tóth Ferenc, Takács Dániel, Nagy Lajos, Bús Benedek és Tóth Géza.¹⁴² A már említett ipari-gazdasági intézmények mellett 1939-ben megalakult a helyi tejszövetkezet. Az Országos Tejszövetkezeti Központ tagszövetkezeteként tejfölöző kisüzemet hozott létre a faluban a Kurucz Árontól vett 393. házszámú ingatlanon. A szövetkezet üzemvezetője Liska Lajos, majd Kiss István volt.¹⁴³

A község társadalmi-kulturális életének formálásában jelentős szerepet vállaló egyesületek szintén alapszabály-felújításra voltak kötelezve. Az 1938-at megelőző időszakban alakult Szlovenszói Katolikus Ifjúsági Egyesület (SZKIE) deáki szervezetéből hasonló küldetéssel jött létre 1939-ben a Katolikus Agrárfjúsági Legényegylet (KALOT) helyi csoportja. A Levente egyesület szintén 1939-ben alakult. Az ifjúság katonai előképzése mellett jelentős szerepet játszott a község kulturális életében. A Gáspár Lajos községi jegyző irányításával működött egyesület parancsnoka Ivány Ferenc tanító volt. Tagjai színelőadásokkal és műsoros estekkel szórakoztatták a község lakosait. Az egyesület kulturális tevékenysége Zsilinszky Sándor tanító nevéhez fűződik, aki mint leventeoktató az egyesületen belül néptáncsoportot és énekkart is alakított.¹⁴⁴

Felújított alapszabállyal továbbra is működött az Önkéntes Tűzoltó Testület és a Haladó Iparoskör. Ez utóbbi 1940. november 4-én alakult újjá a Csimma Elek elnök, Tóth Joákim alelnök, Vágó Ferenc jegyző, Pákozdi Béla pénztárnok, Alföldi Árpád ellenőr és Tóth Ernő könyvtáros által alkotott tiszttal.¹⁴⁵ A volt Katolikus Kör vezetősége 1940-ben létrehozta a Gazdasági Népházat, amely szervezett formában biztosította az új kultúrház közművelődési célokra való kihasználását. Az intézmény

vezetősége arra törekedett, hogy a Népház „a községbeli gazdasági foglalkozású lakosság társadalmi, szellemi, gazdasági és szociális haladásának központja legyen”.¹⁴⁶ A Népház működését a római katolikus egyházközség tanácsa felügyelte. Gondnoka vitéz Dora Lénárd és Tóth István, egyházi elnöke Herczeg Frigyes, jegyzője pedig Somogyi László volt.¹⁴⁷

A második világháború kitörése, majd az ország hadba lépése fokozatosan érezte hatását a községben. A gazdasági megszorítások, a közszükségleti cikkek forgalmazásának korlátozása és a jegyrendszer bevezetése mellett csak fokozta az elkeseredést, hogy egyre több férfi kapta kézhez a katonai bevívót, és egyre több lett a keleti fronton hősi halált halt honvédek száma. A nyilas hatalomátvétel után 1944 májusában megkezdődött a magyarországi zsidóság gettókba gyűjtése. A községben élt 108 zsidót¹⁴⁸ először május 8-án helyben összpontosították, majd 11-én beszállították a vágsellyei gettóba. Vágsellyéről a hónap végén a járás többi községében élt zsidóval együtt a hitleri koncentrációs táborokba szállították, ahonnan csak töredéküknek sikerült élve hazatérniük.¹⁴⁹

A keleti front összeomlása után 1944 őszétől egyre több magyar és német katonai egység került elhelyezésre a községben. Az első világháború történéseihez hasonlóan 1944. május 30-án hadi célokra leszerelték, majd elszállították a katolikus templom 211 kg-os kisharangját.¹⁵⁰ 1944 tele nagy megpróbáltatások elé állította a községet. A faluban és a környéken állomásozó magyar és német katonai egységek állandóan váltották egymást. 1944 novemberében a községben tartózkodott egy 400 fős német alakulat, a harminc főnyi honvéd tábori kórház és a miskolci légvédelmi tüzérség 60 katonája.¹⁵¹ November 20-án a község légterén átvonuló amerikai repülőgépek két bombát dobtak le. Mindkettő a község határában robbant, így emberéletet nem követelt, és az anyagi kár is jelentéktelen volt.¹⁵² A község élelmiszer- és gabonakészletét a beszállásolt katonák csaknem teljes egészében felélték. A tél elején viszont már tüzelő sem volt a faluban. A főszolgabírónak tett jelentésében a jegyző szerint a község teljesen kimerült, s nem képes sem polgári menekültek, sem katonai egységek befogadására.¹⁵³ Szintén ebben az időszakban, 1944 telén érte el a szomorú vég a fiatal leventéket, akiket Németországba hurcoltak, ahol a német hadiipari termelésben és a védelmi állások kiépítésében vettek részt. A Deákiról elhurcolt 150 levante csak a világháború befejezése után került haza szülőfalujába.¹⁵⁴

A feltartóztathatatlan szovjet offenzíva 1945 húsvét szombatján érte el Deákit és a többi szomszédos települést. A község nagy árat fizetett az értelmetlen háborúban. A köz- és lakóépületekben keletkezett kár meghaladta 330 ezer pengőt, ugyanakkor 182 hadiárva és 113 hadiözvegy sose látta viszont legközelebbi hozzátartozóját.¹⁵⁵

Jegyzetek

1. Štátny oblastný archív v Nitre (Állami Területi Levéltár – Nyitraivánka, a továbbiakban: ÁTL-Ny). Deáki község úrbéri és tagosítási iratai. 30. doboz.
2. Štátny oblastný archív v Bratislave (Állami Területi Levéltár – Pozsony, a továbbiakban: ÁTL-P). Pozsony vármegye Állandó Bizottmánya 1848/49 (a továbbiakban: PvmÁB), i. sz. 549/768.
3. Uo. i. sz. 534/748, 10. doboz.

4. ÁTL-P. Pozsony megye királyi biztosa. 5. doboz 1849.
5. Uo.
6. Uo. Pozsony megyei Honvédegylet iratai, i. sz. 5/1871.
7. Uo. PvmÁB. i. sz. 1131/293.
8. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest. 1848/49, i. sz. 1, csomó 34/150.
9. Uo. i. sz. 1, csomó 33/534.
10. Uo. i. sz. 85, csomó 34/209.
11. Anyakönyvi adatok alapján. A felekezeti anyakönyvek részben Pozsonyban (ÁTL-P), részben Nyitraivánkán (ÁTL-Ny.) vannak elhelyezve.
12. *Vebersicht über die administrative und gerichtliche eintheilung Pressburger verwaltungsgebietes*. Pressburg, 1854. E szerint Deáki (Diakowce) lakosainak száma 1856 fő, a községhez tartozik Gelencepuszta, s egész területe 3991 kat. hold.
13. Kiss E.: *Községi jegyző ismerettára*. Kolozsvár, 1896, 365. p.
14. Štátny okresný archív v Šali (Állami Járási Levéltár – Vágsellye, a továbbiakban: ÁJL-V). Notárský úrad v Diakovciach (Deáki község jegyzői hivatala, a továbbiakban: KJ-D). Deáki község képviselőtestületi üléseinek jegyzőkönyve 1877–1902. (KKT). Az 1879. II. 21-i ülésen a következő tagok vettek részt: Bús Lőrinc bíró, Jobbágy Mihály törvénybíró, Piroska Ferenc, Piroska István, Tóth Benedek és Took Illés esküdtek, Tóth Imre, Szabó Sándor, Száz Ignác, Tóth Lőrinc, Nagy Márton, ifj. Puskás Lőrinc, Nagy Pál, Tok Károly, Víg János, Jónás János, Kolman Jónás, Puskás Lőrinc, Császár Ferenc, Polák János, Takács András, Szabó Pál, Száz Mihály, Pákozdy Zsigmond, Tóth István, Gányi István és Cserge Benedek.
15. Uo. Az 1913. XI. 10-én tartott ülés meghívója szerint: Csimma Mór bíró, Nagy János törvénybíró, Hajdú Menyhért pénztáros, Kis Pál közgyám, Bús Benedek, Tóth István, Varga Ignác és Jónás János esküdtek, Varga Ernő jegyző, Márkly István, dr. Wargha Samu, Száz Elek, Markó Pál, Kuruc Elek, Nagy Lajos, Szabó Sándor id., Tok Ferenc, Szabó Sándor, Tok Károly, Jónás Jenő, Pogány József, Nagy Gusztáv, Takács Ambrus, Varga János id., Szöcs István, Bús Lajos, Vörös István, Víg Ambrus, Polák Flórián, Cserge Mihály, Dora István, Tóth Kálmán, Császár Mihály, Hajdú László és Komjáti Dániel képviselők.
16. Uo. 1882-től 1886-ig Blau Simon és Kolman Jónás.
17. Uo. A KKT 1878. II. 18-i ülése.
18. Uo. A KKT 1888. IX. 15-i ülésén említik először a községi pénztárnok személyét, id. Puskás Lőrincet.
19. Uo. A KKT 1911. V. 29-i ülése.
20. Uo. A KKT 1878. VIII. 28-i ülése.
21. Uo. A KKT 1888. I. 4-i ülése.
22. Uo. A KKT 1909. IV. 17-i ülése.
23. Uo. A KKT 1904. IV. 13-i ülése.
24. Uo. A KKT 1899. II. 10-i ülése.
25. Uo. A KKT 1898. VII. 20-i ülése.
26. Uo. A KKT 1908. V. 8-i és VI. 16-i ülése. Az épület átalakítására kiírt versenytárgyalást Szedlár Lőrinc deáki építkezési vállalkozó nyerte meg.
27. Uo. A KKT 1904. VIII. 28-i ülése. A javaslat előterjesztője Száz Elek volt.
28. Uo. A KKT 1890. IV. 19-i ülése.
29. Uo. A KKT 1906. II. 1-jei ülése, valamint lásd a *Galántai Naptár* 1902. évi hivatalok és tisztviselők címjegyzékét.
30. Uo. A KKT 1905. III. 7-i ülése.
31. Uo. A KKT 1902. XII. 30-i ülése.
32. Uo. A KKT 1909. XII. 11-i ülése.
33. Nováková, V.: *Pečate miest a obcí v regióne Galanty a Šale*. H. é. n. 19–20. p. Az leírt pecsét a képviselő-testület jegyzőkönyveiben 1900-tól fordul elő először.

34. ÁJL-V. KJ-D. A. KKT 1904. XII. 5-i ülésének jegyzőkönyvében szerepel először a leírt pecsét.
35. Uo. Az 1910. XI. 18-i ülés jegyzőkönyvében használják először.
36. ÁTL-Ny. Deáki község úrbéri és tagosítási iratai. 30. doboz. s. n.
37. Uo. i. sz. 204/1868.
38. Fényes E.: *Magyarország geographiai szótára*. I. köt. Pest, 1851, 244. p.
39. *Statistische Nachweisungen über das Pressburger Comitát*. Pressburg, 1864, 94. p. (a továbbiakban: *Statistische...*). A statisztika szerint Deákinak 2071 lakosa és 231 lakóháza volt.
40. *Statistische...* 78–79. p.
41. *Pozsony Vármegye 1870-ik évi népszámlálása*. Pozsony, 1871, 13. p. A forrás szerint 421 lovat, 673 szarvasmarhát, 2301 juhot, 29 kecskét, 438 sertést és 168 méhkast írtak össze Deákiban.
42. *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája*. I köt. Budapest, 1897, 82. p. (a továbbiakban: *Mez. Statisztika*).
43. Uo.
44. Uo. IV. köt. *Gazdacímtár*. 48–49. p.
45. Uo.
46. Uo.
47. JÁL-V. KJ-D. A KKT 1882. VII. 18-i ülése.
48. *Statistische...* 130. p.
49. JÁL-V. KJ-D. A KKT 1882. II. 27-i ülése.
50. Uo. A KKT 1902. IV. 9-i ülése.
51. Uo. A KKT 1887. II. 10-i ülése.
52. Uo. A KKT 1908. XII. 16-i ülése.
53. Uo. A KKT 1901. X. 19-i ülése.
54. *Kis Magyar Alföld*, 1909. 43. sz.
55. ÁJL-V. KJ-D. A KKT 1911. IX. 30-i ülése.
56. 1894-ben mindkettőjük tagja lett a Szegényház felügyelő bizottságának.
57. *Pozsony Vármegye 1870-ik évi népszámlálása*. Pozsony, 1871, 12–13. p. A járási átlag 45,4% volt.
58. ÁTL-P. Pozsony vármegye megye alispánjának iratai. S. n. Egyesületek nyilvántartása. 75. p.
59. ÁJL-V. KJ-D. A KKT 1905. IV. 27-i ülése.
60. Lásd az 58. sz. jegyzetet.
61. Uo.
62. ÁJL-V. KJ-D. A KKT 1885. II. 25-i ülése. Az uradalom intézője 7%-os kamattal mellett folyósított 300 forintot.
63. Uo. A KKT 1887. V. 7-i ülése. Blau Simon 220 forintot adott hitelbe a községnek 6%-os kamattal.
64. Uo. A KKT 1906. IV. 27-i ülése.
65. Uo. A KKT 1903. XI. 7-i ülése.
66. Uo. A KKT 1908. XII. 16-i ülése.
67. Uo. A KKT 1909. XII. 11-i ülése.
68. Uo. A KKT 1905. VIII. 26-i ülése. Az apátság részéről maximum 10 000 koronát tudott csak biztosítani.
69. Uo. A KKT 1908. VI. 16-i ülése.
70. Uo. A KKT 1905. III. 28-i ülése.
71. A r. katolikus és a református halotti anyakönyvek alapján, melyek Pozsonyban, ill. Nyitraivánkán vannak elhelyezve.
72. Fényes Elek 1851-ben megjelent *Magyarország geographiai szótára* szerint a faluban csak katolikusok és reformátusok éltek. Ennek ellentmond a bencés rend Schematizmusa, mely szerint már ezt megelőzően is éltek Deákin izraeliták.

73. ÁJL-V. KJ-D. A KKT 1904. XII. 5-i ülése.
74. Hadnagy 1903-ban Futó Péter, tizedes 1903-ban Puskás Ignác, 1912-ben Tóth István, koldusbíró 1904-ben Nagy János, 1912-ben Szócs István.
75. ÁJL-V. KJ-D. A KKT 1910. II. 12-i ülése.
76. A Galánta járási hadigondozók megállapított névjegyzéke. A szerző tulajdonában.
77. Czibor J.: *Viharok szárnyán*. Komárno, 1935, 18. p.
78. ÁJL-V. Okresný úrad v Šali (Vágsellyei Járási Hivatal levéltára, a továbbiakban: JH-V), i. sz. XIX 3439/1928.
79. Uo. i. sz. 123/1923 Prez.
80. Lásd a 78. sz. jegyzetet.
81. Uo.
82. Uo.
83. ÁJL-V. JH-V. i. sz. I 2818/1923. A képviselő-testület további tagjai: Epölyi Mainrád, Takács Rókus, Bús Rezső, Néma Lajos, Néma Antal, Pavel János, Vörös Jenő, Vími Mihály, Nagy János, Szabó Sándor, Tóth Kálmán, Bús Benedek, Nagy Gusztáv, Dora István, Sutóczki Imre, Tok Illés, Száz Ignác, Vörös Ferenc, Sutóczki János és Kolman Gyula.
84. Az Országos Magyar Kisgazda, Földműves és Kisiparos Párt listáján a következők jutottak be: Dora Lajos, Szabó Benedek, Bús Benedek, Száz Ignác, Dora István, Kurucz Elek, Tóth Ferenc, Tóth Kálmán, Sutóczki Imre, Csímma Elek, Bús Lajos id., Tok Illés, Markó Pál és Szabó Kálmán.
85. A Republikánus Párt képviselői: Nagy Béla, Nagy Antal és Bús Rudolf.
86. Az OKP képviselői: Nagy Kolozs, Takács Ambrus, Varga Géza, Ladányi János, Beszedes József, Kovács János, Takács Rókus, Takács Ambrus ifj., Néma Antal, Szapucsek István, Vörös Ferenc és Szapucsek Lajos.
87. A Zsidó Párt egyedüli képviselője Kolman Gyula.
88. ÁJL-V. JH-V. i. sz. III 5274/1923.
89. Az 1925 novemberében megtartott képviselőházi választásokon a Lelley-féle párt 495, míg az OKP 63 szavazatot kapott.
90. ÁJL-V. JH-V. i. sz. P 25/1932 Prez.
91. Uo. I. sz. III 5709/1923. A párt alakuló ülésére 1923. VII. 29-én került sor.
92. Uo. i. sz. P 25/1932 Prez.
93. Uo. i. sz. III 803/1924.
94. Uo. i. sz. III 5274/1923.
95. Lásd a 15. sz. jegyzetet. Az újjáalakult párt vezetőségi tagja lett Kuczka János elnök, Nagy Kálmán alelnök, Pollák László titkár, Tok Gyula titkár és Németh Mór pénztáros.
96. ÁJL-V. JH-V. i. sz. 472/1938 Prez.
97. Uo. i. sz. I 4395/1931 Prez.
98. Uo. IV. Volby. 161. doboz.
99. Uo. i. sz. I 10988/1929.
100. Czibor J.: i. m. 15. p.
101. ÁJL-V. JH-V. i. sz. 56/1923 Prez. 1920. VI. 14-én tiltakozó nagygyűlést rendeztek Márkly elbocsátása ellen. A helyiek a tejhatalmú szlovák miniszterhez írt levelében a termés felgyújtásával fenyegettek.
102. Uo. i. sz. S 8/1932 Prez.
103. Uo. Hlavnoslúžnovský úrad v Šali II. (Vágsellyei járás fősolgabírája, a továbbiakban: Fszb-V), i. sz. 5012/1939.
104. Uo. JH-V. i. sz. IX 3970/1937.
105. *Hanza Szövetkezeti Újság*, VII. évf. 20. sz. Idézi Pukkai L.: *A Hanza Szövetkezeti Áruközpont Galánta*. Pozsony, 1994.
106. ÁTL-Ny. Cégbíróság B XII 109.
107. ÁJL-V. JH-V. i. sz. XV 51/1930. A járási tanács a jog megadását azzal indokolta, hogy az amúgy is köztársaságellenes lakosságot meg lehetne nyerni annak támogatására.

108. Uo. Ugyanakkor a *Jézus Szive-Naptára az 1937-ik évre* (Pozsony, 1936) szintén négy vásárról tesz említést, Czibor József idézett könyvében viszont öt vásár megtartásáról ír.
109. Uo. i. sz. X 12 715/1931.
110. Turczel L.: A csehszlovákiai magyar közművelődés alakulása 1918-tól 1945-ig. In: *Felvezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Pozsony, 1993, 234. p.
111. ÁJL-V. JH-V. i. sz. VI 3526/1928. Turczel szerint országos viszonylatban 1926-ban csak egy magyar helyi közművelődési bizottság működött. Ezt cáfolja meg az idézett forrás, mely szerint 1926-ban a Galántai és a Vágsellyei járás területén 18 magyar községben volt megalakítva és fejtett ki aktív munkát.
112. Uo. i. sz. I 3698/1928.
113. Uo. i. sz. I 4395/1931.
114. Uo. i. sz. XIX 358/1936. A krónika vezetésére a Bús Lajos, Szabó Sándor és Takács Ambrus összetételű bizottság ügyelt.
115. Uo. i. sz. VI 945/1929.
116. Uo. i. sz. VI 8761/1920.
117. Uo. i. sz. XX 5222/1935.
118. *SzKIE 1937. Az egyesület országos közlönye*. Rozsnyó, 1937, 40. p.
119. ÁJL-V. JH-V. i. sz. 575/1938 Prez.
120. Fogarassy L.: *Magyar cserkészmozgalom Csehszlovákiában 1919–1939*. Dunaszerdahely, 1992, 112. p.
121. ÁJL-V. JH-V. i. sz. 173/1938 Prez.
122. Uo. i. sz. XIX 1981/1927. 1927 márciusában Molnár Ferenc *Az ördög és a Játék a kastélyban* című két vígjátékával szerepeltek Deákin.
123. *A csehszlovákiai magyar kisebbségi sport szervezete és tevékenysége 1933*. Összeállította Révay István. Léva, 1934, 10. p.
124. ÁJL-V. JH-V. i. sz. III 2677/1931.
125. Uo. i. sz. XII 5925/1931.
126. Uo. i. sz. XIX 7421/1931. Kálmán Imre: *Az obsitos és Zilahy Lajos: A rongyos katonára* című színműve került színpadra.
127. Uo. i. sz. XII 4483/1938. Az iskola megépítésére Blau Simon és Baranyai Móric ingatlanának kisajátításában egyeztek meg.
128. Uo. i. sz. XII 8047/1928.
129. Czibor: i. m. 18. p.
130. ÁJL-V. JH-V. i. sz. 782/1930 Prez.
131. *Štatistický lexikon obcí v krajine Slovenskej*. Praha, 1936, 99. p.; Magyar Statisztikai Közlemények. 108. köt. *Az 1938. Évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás*. Budapest, 1939, 106–107. p.
132. ÁJL-V. JH-V. i. sz. 1041/1938 Prez.
133. *Nyitra-Pozsony közigazgatásilag egyselőre egyesített vármegyék*. Budapest, 1940, 120. p.
134. ÁJL-V. Hlavnoslúznovský úrad v Šali II (a Vágsellyei járás fősztgabirája, a továbbiakban: Fszb-V.), i. sz. 2845/1940. A képviselő-testület tagjai 1940-ben a következő személyek voltak: Tóth Ferenc bíró, Gáspár Lajos vezetőjegyző, dr. Hercegh Frigyes, Czibor József, Somogyi László, Ivány Ferenc, Kurucz Endre, Takács Ambrus, vitéz Nagy Mór, Tóth Géza, Pavel Gáspár, Kiss Gergely, Varga Gábor, Varga Mihály, Tok Rezső, Takács Rezső, Kertész Nándor, Szabó Kornél, Liska Lajos, Tóth Joákim, ifj. Szőcs Menyhért, Szabó Ernő, Szőcs Ernő, Szabó Rezső, Takács Rókus, Takács Jenő, Tok Ferenc, Pap Lajos, Tóth Jenő és Pákozdi Ernő.
135. *Tiszti címtár 1943*. Budapest, 1943, 428. p.
136. ÁJL-V. Fszb-V. i. sz. 397/1938.
137. Uo. i. sz. 100/1939.
138. Uo. i. sz. 730/1940.
139. *Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok és állatösszeírás*. Budapest, 1939, 142. p.
140. ÁJL-V. Fszb-V. i. sz. 6072/1940.

141. Uo. i. sz. 5618/1939.
142. Uo. i. sz. 6686/1939.
143. Uo. i. sz. 976/1944.
144. Uo. i. sz. 5965/1942.
145. Uo. i. sz. 512/1942.
146. Uo. i. sz. 4798/1941.
147. Uo.
148. ÁJL-V. Miestný národný výbor v Diakovciach (a Deáki Helyi Nemzeti Bizottság iratanyaga, a továbbiakban: MNV-D), i. sz. 85/1945.
149. Uo. Fszb-V. i. sz. 2273/1944.
150. A deáki templom krónikája.
151. ÁJL-V. Fszb-V. i. sz. 5180/1944.
152. Uo. i. sz. 5152/1944.
153. Uo. i. sz. 5259/1944.
154. Uo. MNV-D. i. sz. 685/1945.
155. Uo. i. sz. 453/1945.

LÁSZLÓ BUKOVSKY

CHAPTERS FROM THE PAST OF DEÁKI (1848–1945)

Deáki has one of the most important place in the Slovak and general Hungarian history. His historical past goes back to the 11th century that is evidenced with the foundation document issued by St. István, at the Pannonhalma Abbey. The word „Terra Wag” in the document according to the present-day interpretation means Deáki and its close neighbourhood.

The author in his study introduces the most important/revolutionary one hundred years of the history of Deáki. The civil revolution in 1848 and the consequent War of Independence, the consolidation of land-strips that ended the arrangement of land property relationships of villeins, and the social and economic results of the civil transformation during the dualism had a significant impact on the every-day life of the – from the legal point of view – large village (incorporated municipality). To the 19th – 20th century Deáki was one of the most dynamically developing territory of the Külső (meaning outer) district of the Pozsony county that has agricultural character, but also having significant mill industry. During fifty years the number of population of the territory lived only by Hungarians raised with 86 per cent. The First World War and the consequent change of imperium hindered this development for a short time, but in spite of the world-wide depression, the village could survive. For the thirties of the last century beside the economic boom, a very varied social life was characteristic. The village’s community – of which language was unified, but it had more religions – created for its own purposes the most different associations for the protection of interests, education, charity, and religion, and political party system, as well. The twenty-year-long peaceful developing period in the first one-third part of the 20th century were interrupted by the political events of the world. When according to the first Vienna Agreement the territory was annexed to Hungary, a new situation arose. Although the Czechoslovak country policy’s efforts for assimilation ended, but not even Deáki, but also the most part of re-annexed territories could not join the economic system of the mother country in such extent as it was characteristic for the previous period. It was to a great extent hindered by the Second World War, that except for material losses required significant losses of human life.

GYÖNYÖR JÓZSEF

1920–2003

Curriculum vitae: „Gyönyör József 1920. október 25-én született Szalatnya községben. Hároméves korában Egegre költözött szüleivel együtt, majd a család kivándorol Franciaországba. A betűvetést francia iskolában sajátította el. Az ipolysági reálgimnázium elvégzése után jogot tanult. Amikor a szovjet hadsereg bekerítette Budapestet, golyózapor után szovjet hadifogságba került. Egy golyót ma is őriz testében. Hazatérte után édesanyja kérésére nem távozott Nyugatra, annak ellenére, hogy édesapja és rokonainak nagy része Kanadában élt. Az enyhülés időszakában kb. 300 magyarral együtt nem kapta meg a csehszlovák állampolgárságot. Közel tíz esztendőn át tartózkodási engedéllyel élhetett szülőföldjén és vállalatot munkát. Időnként nehéz testi munkával kereste kenyerét. Még az ötvenes évek elején is olyan üldözésnek volt kitéve, hogy az egész családjának egy éjszaka folyamán át kellett titokban költöznie Szalatnyára. A negyvenes évek második felében népbíróság elé került egyebek közt azzal vádolva, hogy támogatta »Nagy-Magyarország feltámasztását és további csehszlovák területek Magyarországhoz csatolását«. Később nem kerülte el a letartóztatást sem, ült vizsgálati fogságban, majd éveken át megfigyelés alatt tartották. Hétszer került olyan életveszélybe, amikor nem rajta múlt, hogy életben maradt. 1966 karácsonyán beállt nála a klinikai halál. Már a koporsó került szóba, amikor újból megindult a szívverése. Az 1948. év végén a Korponai Járási Hivatalba került, majd húsz éven át a kerületi nemzeti bizottság alkalmazottja volt, s 1969-től a kormány nemzetiségi főosztályán dolgozott. Mint közíró 1968 márciusában elsőnek vitte a bőrét a vásárra, amikor még kockázatos volt kiállni a magyarságért és tájékoztatni az Új Szó olvasóit azokról az eseményekről, amelyek a második világháború után érték a csehszlovákiai magyarságot. Általános érdeklődést kiváltó cikkei közt található: *Mi lesz velünk, magyarokkal?*; *Ártatlanok védelmében*; *Az emberi jogok és az eltitkolt határozatok*; *Végre értsünk szót!*; *Lesz-e végre hazánk?*; *Ne hagyjuk el népünket!*; *A nemzetiségi jogok félévszázad tükrében*; *Félelem nélkül*. Későbbi tanulmányai közül legjelentősebb: *Anyanyelvünk használatának néhány időszerű kérdése*; *Csehszlovákia népességének nemzetiségi megoszlása*; *A személynevek anyanyelvi változatának anyakönyvi bejegyzéséről* (A hűség nyelve. Második kiadás. Madách, 1987); *A nemzetiségek jogai Csehszlovákiában 1948–1989* (Magyarok Szlovákiában. NDC Évkönyv, 1993); *Ne hagyjuk elveszni anyanyelvünket!*; *A vádak alaptalanok* (Szabad Újság, 1991. november 16. 3. old., december 21. 3. old., december 23. 6. old.); *Európa vagy a balkanizálódás felé?* (Új

Szó, 1990. október 16. 4. old., október 17. 4. old., október 18. 4. old.); *A jó viszony próbaköve* (Új Szó, 1990. október 25. 5. old.). Ismereteit és tapasztalait könyvekbe is öntötte. Az 1989-es politikai változás előtt látott napvilágot az *Államalkotó nemzetiségek*, majd utána a *Mi lesz velünk, magyarokkal?* c. könyve. A kilencvenes évek első felében jelent meg egy trilógiája a csehszlovákiai magyarság hét évtizedes tragédiájának történetéről a tények és a számok tükrében: *Határok születtek, Közel a jog asztalához* és *Terhes örökség* címmel. Nyugdíjas korában visszavonultan él Egeg községben.”

Dr. Gyönyör József életének 83. évében, 2003. január 13-án hunyt el az ipolysági kórházban. Földi maradványait január 16-án helyezték örök nyugalomra az egegi temetőben.

Hagyatékában találtuk saját kézzel írt önéletrajzát, melyet valószínűleg néhány évvel halála előtt írt. Ennyit tartott fontosnak elmondani életéről, személyes dolgaiáról. Számára mindig a vállalt feladat teljesítése, a szlovákiai magyarok részére írott tényfeltáró tanulmányok és munkák mind szélesebb körben való megismertetése jelentette a fő célt. Életrajzi adatait azonban mégis fontosnak tartjuk kiegészíteni egy olyan adalékkal, amely mindeddig nem volt ismeretes számunkra. Az érettségi után Gyönyör Józsefet felvették az egri érseki jogakadémia rendes hallgatói közé, ahol 1939. szeptember 30-tól 1943. június 7-ig elvégezte a jog- és államtudományok tanfolyamot. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán tett államtudományi szigorlatot, melynek eredményeként 1943. december 11-én doktorrá avatták (Doctorem Politices). Közben családjával Budapesten él, és 1939. november 16-tól 1947. január 7-ig havidíjas hivatalnokként a Központi Városházán dolgozik.

1990-ben a Madách Könyvkiadó Nívódíját ítelték oda Gyönyör Józsefnek az *Államalkotó nemzetiségek* című könyvéért, és Fábry-díjjal tüntetik ki. 2000-ben Kemény Zsigmond-díjjal tüntetik ki, de az elismerést visszautasítja, a díjat nem veszi át. 80. születésnapja alkalmából Csáky Pál miniszterelnök-helyettes meglátogatja otthonában, és a Szlovák Köztársaság Ezüstplakettjével tünteti ki.

Gyönyör József halálával nagy veszteség érte a szlovákiai magyar társadalomtudományt. Hagyatékának szakszerű feldolgozása bizonyára sok új adalékkal gazdagítja majd kisebbségünk Trianon utáni sorsának sokrétű megismerését. Munkásságával gazdag örökséget hagyott ránk, úttörő jellegű kutatásainak eredményei példamutatóak, és további rendszeres történettudományi, politológiai és jogtörténeti vizsgálatok elvégzésére ösztönöznek. Példamutató és tiszteletreméltó munkabírása és az a kitarító „megszállottsága”, melynek eredményeként napvilágot láttak tanulmányai és könyvei. Miközben azt is el kell mondani, hogy az 1968–1969-es időszaktól eltekintve főleg a „konszolidáció” éveiben rendre akadályokat gördítettek művei megjelenése elé. Hivatali munkája mellett évekig az asztalfióknak dolgozott, és csak az 1989 utáni változások tették lehetővé, hogy sorra megjelenjenek alapvető munkái, melyek a szlovákiai magyarok 1918–1995 közötti története megismerésének hasznos kézikönyveivé váltak. Közírói tehetségének köszönhetően a széles olvasóközönség számára is érthetően tudott tárgyilagos szakmai elemzéseket közvetíteni. Írásai mindig hitelesek, mert olyan ember tollából születtek, aki kisebbség- és jogtörténeti vizsgálatai tárgyát képező diszkriminatív intézkedéseket saját maga is egzisztenciálisan átélte.

Gyönyör József művei

Könyvek

- Államalkotó nemzetiségek. Tények és adatok a Csehszlovákiai nemzetiségekről. Bratislava, Madách, 1989, 324 p.
- Mi lesz velünk, magyarokkal? Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből 1918-tól napjainkig. Pozsony/Bratislava, Madách, 1990, 160 p.
- Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye. Pozsony/Bratislava, Madách, 1992, 253 p.
- Közel a jog asztalához. A csehszlovák állam kezdeti nehézsége, területi gyarapodása, ideiglenes alkotmánya, alkotmánylevele és annak sorsa. Pozsony/Bratislava, Madách, 1992, 215 p.
- Terhes örökség. A magyarság lélekszámának és sorsának alakulása Csehszlovákiában. Pozsony/Bratislava, Madách, 1994, 323 p.

Tanulmányok, cikkek

- Mi lesz velünk, magyarokkal? *Új Szó*, 21. évf. (1968. március 19.) 78. sz., 6. p.
- Alkotmányunk és a magyar kisebbség. *Új Szó*, 21. évf. (1968. március 29.) 88. sz. 9. p.
- Az ártatlanok védelmében. *Új Szó*, 21. évf. (1968. április 12.) 102. sz. 8–9. p.
- Az emberi jogok és az eltitkolt határozatok. *Új Szó*, 21. évf. (1968. május 9.) 128. sz. 5. p.
- Végre értsünk szót. *Új Szó*, 21. évf. (1968. június 21.) 170. sz. 8. p.
- Lesz-e végre igazi hazánk? *Új Szó*, 21. évf. (1968. augusztus 2.) 212. sz. 9. p.
- Ne hagyjuk el népünket. *Új Szó*, 21. évf. (1968. szeptember 28.) 268. sz. 5. p.
- A nemzetiségi jogok fél évszázad tükrében. *Új Szó*, 21. évf. (1968. október 27.) 297. sz. 3–4. p.
- Félelem nélkül. *Vasárnapi Új Szó*, 2. évf. (1969. január 26.) 4. sz. 8. p.
- Többet vártunk, többet reméltünk. Gyönyör József ünnepi beszéde a losonci Kármán-ünnepségeken. *Hét*, 14. évf. (1969) 15. sz. 10–11. p.
- Hogy állunk a nemzetiségi képvisellel? *Hét*, 14. évf. (1969) 17. sz. 9. p.
- A javaslatból törvényt! *Hét*, 14. évf. (1969) 51–52. sz. 19. p.
- Kétnyelvűség a közéletben. *Hét*, 18. évf. (1973) 35. sz. 10. p.
- Egyenlő jogok azonos feltételek. *Hét*, 18. évf. (1973) 37. sz. 10. p.
- Nemzetiség és anyanyelv. *Irodalmi Szemle*, 19. évf. (1976) 3. sz. 240–246. p.
- Egyenlő jogok és egyenlő köteleességek. Adalékok és tények a csehszlovákiai magyarság helyzetéről. *Új Forrás*, 8. évf. (1976) 3. sz. 57–72. p.
- Rajtunk is múlik. *Hét*, 22. évf. (1977) 17. sz. 23. p.
- Nemzetiség és anyanyelv. In: Zalabai Zsigmond (szerk.): *A Csallóköztől a Bodroghözégig*. Bratislava, Madách, 1977, 292–312. p.
- Népképviselői szervek Csehszlovákiában. *Irodalmi Szemle*, 24. évf. (1981) 2. sz. 147–166. p.
- A csehszlovákiai magyarság létszámának és nyelvterületének alakulása 1919–1938 között. *Műhely*, 4. évf. (1981) 4. sz. 93–107. p.
- A szlovákiai magyar oktatásügy helyzete. *Irodalmi Szemle*, 25. évf. (1982) 4. sz. 316–320. p.
- Csehszlovákia népességének nemzetiségi megoszlása. *Irodalmi Szemle*, 26. évf. (1983) 1. sz. 30–38. p.
- A személynevek anyakönyvi bejegyzéséről. *Irodalmi Szemle*, 26. évf. (1983) 6. sz. 510–515. p.
- Csehszlovákia népességének nemzetiségi megoszlása. In: Zalabai Zsigmond (szerk.): *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről*. 1. kiad. Bratislava, Madách, 1985, 18–31. p.
- Anyanyelvünk használatának néhány időszerű kérdése. In: Zalabai Zsigmond (szerk.): *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről*. 1. kiad. Bratislava, Madách, 1985, 32–36. p.

- Adalékok Csehszlovákia népességének demográfiai fejlődéséhez. In: *Új Minden Gyűjtemény*. 6. köt. Bratislava, Madách, 1987, 119–165. p.
- Csehszlovákia népességének nemzetiségi megoszlása. In: Zalabai Zsigmond (szerk.): *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről*. 2., bővített kiad. Bratislava, Madách, 1987, 16–43. p.
- Anyanyelvünk használatának néhány időszerű kérdése. In: Zalabai Zsigmond (szerk.): *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről*. 2., bővített kiad. Bratislava, Madách, 1987, 44–59. p.
- A személynevek anyanyelvi változatainak anyakönyvi bejegyzéséről. In: Zalabai Zsigmond (szerk.): *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről*. 2., bővített kiad. Bratislava, Madách, 1987, 60–75. p.
- A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye. 1. rész. *Irodalmi Szemle*, 31. évf. (1988) 7. sz. 727–741. p.
- A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye. 2. rész. *Irodalmi Szemle*, 31. évf. (1988) 8. sz. 949–968. p.
- A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye. 3. rész. *Irodalmi Szemle*, 31. évf. (1988) 9. sz. 1064–1077. p.
- A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye. 4. rész. *Irodalmi Szemle*, 31. évf. (1988) 10. sz. 1183–1194. p.
- A csehszlovák állam alkotmánylevele – nemzetiségi szemmel. 1. rész. *Irodalmi Szemle*, 32. évf. (1989) 4. sz. 402–415. p.
- A csehszlovák állam alkotmánylevele – nemzetiségi szemmel. 2. rész. *Irodalmi Szemle*, 32. évf. (1989) 5. sz. 502–521. p.
- A csehszlovák állam alkotmánylevele – nemzetiségi szemmel. 3. rész. *Irodalmi Szemle*, 32. évf. (1989) 6. sz. 617–640. p.
- Magyarok képviselete az államhatalmi szervekben. *Irodalmi Szemle*, 33. évf. (1990) 3. sz. 270–289. p.
- Európa vagy a balkanizálódás felé? 1. rész. Gondolatok a nyelvtörvénytervezetről. *Új Szó*, 43. évf. (1990. október 16.) 243. sz. 4. p.
- Európa vagy a balkanizálódás felé? 2. rész. A „hetek” törvényjavaslata. *Új Szó*, 43. évf. (1990. október 17.) 244. sz. 4. p.
- Európa vagy a balkanizálódás felé? 3. rész. És a felelősség..? *Új Szó*, 43. évf. (1990. október 18.) 245. sz. 4. p.
- A jó viszony próbaköve. *Új Szó*, 43. évf. (1990. október 25.) 251. sz. 5. p.
- Valóban ilyen törvényt érdemeltünk? *A Hét*, 36. évf. (1991) 15. sz. 4–5. p.
- Valóban ilyen törvényt érdemeltünk? A speciális jogszabályok. II. *A Hét*, 36. évf. (1991) 16. sz. 4–5. p.
- Ne hagyjuk elveszni anyanyelvünket! I. rész. *Szabad Újság*, 1. évf. (1991. november 16.) 229. sz. 3. p.
- Ne hagyjuk elveszni anyanyelvünket! II. rész. *Szabad Újság*, 1. évf. (1991. november 18.) 230. sz. 6. p.
- A vádak alaptalanok. Valóban fogy a szlovákság Dél-Szlovákiában? 1. rész. *Szabad Újság*, 1. évf. (1991. december 21.) 259. sz. 3. p.
- A vádak alaptalanok. Valóban fogy a szlovákság Dél-Szlovákiában? 2. rész. *Szabad Újság*, 1. évf. (1991. december 23.) 260. sz. 6. p.
- Megszűnésre ítelve. Visszaemlékezések és gondolatok a csehszlovák állam létrejöttének 74. évfordulóján. *Vasárnap*, 25. évf. (1992. október 30.) 44. sz. 4. p.
- Bízva a törvényhozók bölcsességében. A helységnevek magyar változatának használata. *Vasárnap*, 26. évf. (1993. február 7.) 5. sz. 6. p.
- Tárgyi ismeretek vagy a szlovák nyelv: Az ún. alternatív iskolák létesítésének tíz éve történt kísérlete. *Vasárnap*, 26. évf. (1993. szeptember 5.) 35. sz. 5. p.
- A nemzetiségek jogai Csehszlovákiában 1948–1989. In: Varga Sándor (szerk.): *Magyarok*

- Szlovákiában. *NDC Évkönyv 1993*. Pozsony, Nemzetiségi Dokumentációs Központ, 1994, 116–127. p.
- Törvény a hivatalos nyelvről Szlovákiában. In: Varga Sándor (szerk.): *Magyarok Szlovákiában. NDC évkönyv 1993*. Pozsony, Nemzetiségi Dokumentációs Központ, 1994, 174–186. p.
- A kassai kormányprogramtól a jogtipró „Beneši dekrétumokig”, avagy a magyartalanítás sáttáni „forgatókönyve”. In: *Edvard Beneš elnöki dekrétumai, avagy a magyarok és a németek jogfosztása*. Pozsony, Pannónia Könyvkiadó, 1996, 74–107. p.

Recenziók, könyvismertetések Gyönyör József műveiről

- Trócsányi László: Államalkotó nemzetiségek. Néhány szó Gyönyör József könyvéről. *Regio*, 1. évf. (1990) 1. sz. 160–165. p.
- Fazekas József: A Madách Könyvkiadó Nívódíjai. *Irodalmi Szemle*, 33. évf. (1990) 9. sz. 1007–1008. p.
- Zsilka László: Államalkotó nemzetiségek. Beszélgetés Gyönyör Józseffel, a nívódíjas könyv szerzőjével. *Vasárnap*, 23. évf. (1990. október 19.) 42. sz. 3. p.
- Mács József: Mi lesz velünk, magyarokkal: Gyönyör József könyvéről. *A Hét*, 36 évf. (1991) 7. sz. 14–15. p. (*Mi lesz velünk, magyarokkal? Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből 1918-tól napjainkig*. Pozsony/Bratislava, Madách, 1990.)
- Varga Sándor: Születésről, agóniában. *Új Szó*, 45. évf. (1992. augusztus 5.) 183. sz. 5. p. (Határok születtek. *A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye*. Pozsony/Bratislava, Madách, 1992.)
- Váradai Vilmos: Gyönyör József: Közel a jog asztalához. A csehszlovák állam kezdeti nehézségei, területi gyarapodása, ideiglenes alkotmánya, alkotmánylevele és sorsa. Madách, Pozsony, 1993. *Regio*, 4. évf. (1993) 4. sz. 206–208. p.
- szg- [Szabó Mihály Gizella]: Két könyv egy már nem létező állam születéséről. *A Hét*, 38. évf. (1993) 40. sz. 1. p. (*Közel a jog asztalához. A csehszlovák állam kezdeti nehézségei, területi gyarapodása, ideiglenes alkotmánya, alkotmánylevele és annak sorsa*. Pozsony/Bratislava, Madách, 1993; *Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye*. Pozsony/Bratislava, Madách, 1992.)
- Zsilka László: Lehangoló eszmével. Gondolatpárhuzamok Gyönyör József trilógiája harmadik kötetének olvasása közben. *Vasárnap*, 28. évf. (1995. augusztus 27.) 35. sz. 3. p.
- Kovács Győző: Hetvenöt év történelem – Közép-Európában. Gyönyör József történelmi trilógiája. *Magyar Tudomány*, 1995. 9. sz. 1137–1139. p.
- Turczel Lajos: Hol él, mit csinál Gyönyör József? *Vasárnap*, 33. évf. (2000. április 12.) 15–16. sz. 19. p.
- Mács József: Töretlenül. *Irodalmi Szemle*, 53. évf. (2000) 9–10. sz. 124–128. p.
- Csanaky Eleonóra: Sorsunk krónikása. *Szabad Újság*, 8. évf. (2000. november 2.) 44. sz. 8. p.
- Gyönyör József 70 [80] éves. *Új Szó*, 53 évf. (2000. november 18.) 266. sz. 5. p.

Megemlékezés

- Korpás Árpád: Gyönyör József halálhírére. *Új Szó*, 56. évf. (2003. január 15.) 11. sz. 6. p.
- Mács József: Isten veled, kedves barátom! *Új Szó*, 56. évf. (2003. január 16.) 12. sz. 6. p.
- Fónod Zoltán: Gyönyör József halálára. *Szabad Újság*, 11. évf. (2003. január 22.) 4. sz. 5. p.
- Danis Ferenc: Tiszteletadás és rekviem az egegi dr. Gyönyör József történésznek (1920–2003). *Honti Lapok*, 12. évf. (2003) 2. sz. 6. p.
- Fónod Zoltán: „Én szállok vagy ő jön felém...” Gyönyör József halálára. *Irodalmi Szemle*, 56. évf. (2003) 2. sz. 55–58. p.

A Valamikor védett kisebbség voltunk című kéziratrészlete elé

Gyönyör József az 1970-es évek közepén egy terjedelmes monográfiát írt, melyben a Csehszlovákiában élő magyarok 1918–1938 közötti sorsának, létszámának és jogainak alakulásával foglalkozik. Az Új hazában című kézirat 1979-ben készült el, de mivel a Madách Kiadóban több mint egy évig hevert, a szerző visszavette. Az akkori politikai hatalom számára a magyar szerző tollából készült eredeti elemző munka nem volt kívánatos. A kézirat terjedelme lenyűgöző: több mint 800 oldalon írja le a Csehszlovák Köztársaság megalakulásának körülményeit, alkotmányos rendszerét, demográfiai viszonyait, a kisebbségek helyzetét, a nemzetiségi iskolaügy és a nyelvhasználat kérdéseit. A felhasznált irodalom és forrásmunkák több mint 300 tételt tartalmaznak, a 280 oldalas, 669 tételt tartalmazó jegyzetapparátushoz még 50 különböző statisztikai táblázatot is mellékel a szerző. Az Új hazában című munka egyes fejezetei csak 1989 után jelenhettek meg, részben a Határok születtek, Közel a jog asztalához, valamint a Terhes örökség című munkákban. A kéziratban külön fejezet foglalkozik a kisebbségvédelmi rendszerrel. A több mint 100 oldalas tanulmány számba veszi a kisebbségvédelem kialakulásának történetét, továbbá ismerteti a Trianon utáni kisebbségvédelem nemzetközi jogi vonatkozásait. Gyönyör József ezt a fejezetet egy külön kötetben készült megjelentetni Valamikor védett kisebbség voltunk címmel, de szándékát már nem tudta megvalósítani. A Terhes örökség megjelenése után főleg emlékiratainak írásával volt elfoglalva, és vidéki otthonában hiányzott számára a további kutatásokhoz, pontosításokhoz szükséges tudományos könyvtári háttér.

Végh László

Valamikor védett kisebbség voltunk

JÓZSEF GYÖNYÖR

342.72/.73(437)

WE WERE A PROTECTED MINORITY SOMETIME

Peace-treaties that closed the First World War. Minority rights in the successor states of the Austria-Hungarian Monarchy. The role of the League of Nations in guaranteeing minority rights. The Permanent International Court. Individual and collective rights. International legalising of minorities. The issue of nationality. Guaranteeing and protecting minority rights. Minority complaints.

A kisebbségi jogok

A kisebbségi szerződések nem tartalmazzák valamiféle rendszer szerint azokat a jogokat, amelyeket védeni akarnak. Ezen a téren sok a pontatlanság. A kisebbségi szerződések tulajdonképpen a következő jogokat védik:

- az élet és a szabadság joga (a 2. cikkely),
 - jog az állampolgárságra és annak megváltoztatására (a 3–6. cikkely),
 - a jogegyenlőség (a törvény előtti egyenlőség, a polgári és politikai jogok, a közszolgálat, a hivatal és méltóság elnyerése, a foglalkozások és iparok gyakorlása, 7–8. cikkely),
 - a vallásszabadság (2., 8. és 11. cikkely),
 - a művelődés szabadsága (8–9. cikkely),
 - a szabad nyelvhasználat joga (7. cikkely),
 - a bíróság előtti nyelvhasználat (7. cikkely),
 - a költségvetések méltányos részére való jog, amelyet nevelési, vallási vagy jótékonyági célra fordíthatnak az etnikai, a vallási és a nyelvi kisebbségek tagjai (9. cikkely),
 - az autonómiára való jog,¹
- Csehszlovákia esetében még a fentiekhez járul:
- a ruténok igazságos képviselője az országos törvényhozó testületben (13. cikkely),
 - a ruténok joga az autonómiára (10–13. cikkely).

A kisebbségi szerződésekben szavatolt kisebbségi jogokat különböző személyek számára állapítják meg. Ezek közé tartoznak elsősorban:

- az olyan jogok, amelyek az állam minden lakosát megilletik származásra, állampolgárságra, fajra, vallásra és nyelvre való tekintet nélkül (az élet és a szabadság védelme, a vallás szabad gyakorlása),

– az olyan jogok, amelyek az állampolgárokat illetik meg (a törvény előtti egyenlőség, a polgári és politikai jogok, a szabad nyelvhasználat),

– az olyan jogok, amelyek a kisebbségeket csak abban az esetben illetik meg, ha azok bizonyos területen (járásokban, községekben) a törvény által megkövetelt arányban laknak,

– az olyan jogok, amelyek az etnikai, a vallási vagy a nyelvi kisebbségekhez tartozó állampolgárokat ugyanúgy megilletik, mint a többi csehszlovák állampolgárt,

– az olyan jogok, amelyek bizonyos vallási kisebbségekhez tartozó állampolgárokat illetnek meg (a törökországi keresztények és zsidók vallási és iskolai automatikus jogai, a lengyelországi zsidók jogai az iskolák segélyezési módjára és a szombat megtartására, a muzulmánok vallási jogai, a görögországi zsidók vallási jogai, a romániai zsidók állampolgársági joga),

– az olyan jogok, amelyek bizonyos etnikai vagy nyelvi kisebbségeket illetnek meg (az erdélyi székely és szász közületek vallási és iskolai autonómiája, a Kárpát-alja részére biztosított autonómia, a görögországi pindusi oláhok önkormányzati joga).

Végeredményben a szerződésekben megállapított jogokat a fentiek alapján három csoportba lehet osztani:

1. az ország minden lakosa számára biztosított jogok,
2. az ország minden állampolgára számára biztosított jog,
3. az etnikai, a vallási vagy a nyelvi kisebbségekhez tartozó állampolgárok vagy bizonyos vallási kisebbségekhez tartozó állampolgárok, illetve bizonyos etnikai vagy nyelvi kisebbségek részére biztosított jogok.

A szerződések nemcsak a kisebbségekhez tartozó állampolgárok részére állapítanak meg jogokat és biztosítanak jogvédelmet, hanem a külföldi állampolgárok és a hontalanok részére is, amennyiben azok az állam területén laknak, és olyan személyekről van szó, akik valamely faji, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartoznak. Tágabb értelemben tehát ezek is kisebbségi jogoknak számítanak.

Egyéni és kollektív jogok

A szerződések rendszerint nem a „nemzeti kisebbség” fogalmat használják, hanem csak „a faji, a vallási vagy a nyelvi kisebbségekhez tartozó állampolgárokról” vagy „a többségtől eltérő nyelvű állampolgárokról” tesznek említést („les ressortissants... appartenant à minorités ethniques, de religion ou de langue” vagy „une proportion considerable de ressortissants... de langue sutre que la langue...”).

Különböző szóhasználattal úgy is említik a kisebbségeket, mint kollektívákat. Ilyen rendelkezéssel találkozhatunk a 9. cikkely 2. bekezdésében, amely leszögezi, hogy azoknak a csehszlovák állampolgároknak a számára, akik valamely faji, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartoznak, és azokban a városokban és kerületekben, ahol jelentékeny arányban élnek, méltányos részt kell biztosítani a költségvetésből nevelési, vallási vagy jótékony célra. Az eredeti francia szövegben a kollektivitás fogalma ezekkel a szavakkal található: „...ressortissants... appartenant à des minorités ethniques...” Tehát mind a csehszlovák, mind a többi kisebbségi szerződés vitathatatlan jelét adta annak, hogy a kisebbségeket mint egészeket akarják el-

ismerni, nem csak mint azok tagjait. Ezt azonban nem támasztották alá megfelelő jogi rendelkezésekkel.

A kisebbségi szerződéseket általában a szabatosság hiánya, a pontatlanság, a fogalmak nem egységes használata és sokszor a következtelenség jellemzi. Nem deklarálják érthetően és határozottan, hogy a szerződésekben biztosított kisebbségi jogok csak a kisebbségek tagjaira, az individuumokra vagy pedig magukra a kisebbségekre mint kollektívákra vonatkoznak. Általánosságban azt sem mondják ki, tulajdonképpen kik képviselik a kisebbségeket.

Jellegüknél fogva a szerződésekben lefektetett jogok között olyanok is találhatóak, amelyek a kisebbségeket mint kollektívákat, mások pedig az egyéneket illethetik meg. Ezek között említhető a kisebbségi iskola fenntartásának a joga, amely mind a kollektívákat, mind az egyéneket megillesheti. Találkozunk olyan jogokkal is, amelyek csak a kisebbségekhez tartozó egyéneket illetik meg (személyes szabadság), s akad olyan jog is, amely a kisebbségeket mint egészet illeti meg (az autonómiára vonatkozó jog). Csehszlovákia esetében a szerződés az autonómiára való jogot valójában a „ruténoknak a Kárpátoktól délre fekvő területe” („le territoire des Ruthènes au sud des Carpathes”) részére biztosította. A kisebbségi szerződés általános, a köztudatba átment értelmezése alapján ez a jog csupán a rutén nemzetiséget s nem a kárpátaljai terület egész népét illeti meg. Így tehát csak a rutének részesültek a csehszlovák állam keretén belül a legmagasabb fokú kisebbségvédelemben.

A kisebbségek nemzetközi jogalanyisága

A kisebbségek jogi képviseletét nem szabályozzák nemzetközi jogszabályok. Nem lehetnek felek a Népszövetség Tanácsa előtti eljárásban. A kisebbségeket a szerződések és egyéb jogszabályok sem ismerik el mint jogalanyokat. A kisebbségeknek tehát nem volt joguk arra, hogy panaszukat a Népszövetség megtárgyalja. Maguk a kisebbségek felhívhatták ugyan a Tanács figyelmét a kisebbségi szerződések rendelkezéseinek megsértésére vagy annak veszélyeire, de ez nem volt jog, csak lehetőség. Nem járt semmiféle jogi következményekkel.²

Beadványokat csak a Tanács tagjai terjeszthettek elő a kisebbségi szerződések rendelkezéseinek megsértése vagy annak veszélye esetén.

A kisebbségek védelme azoknak az államoknak volt a kiváltsága, amelyek a Népszövetség Tanácsát alkották. A kisebbségi szerződések alapján a Népszövetség Tanácsának hatáskörébe tartozott, hogy ellenőrizze a kisebbségek védelmével kapcsolatos kötelezettségek teljesítését.

A kisebbségek a szerződések alapján a nemzetközi jognak nem lehettek alanyai, csak tárgyai.³

Az állampolgárság kérdése

Az állampolgárság kérdése rendszerint nem tárgya a nemzetközi jogi szabályozásnak. Az államok belügye. A kisebbségi szerződések ennek ellenére felölelik ennek a kérdésnek a szabályozását is. Nem történt ez minden ok nélkül. Az új államoknak és a megnagyobbodott államoknak érdekében állt, hogy lakosságuk nemzetiségi

összetétele minél egyöntetűbb legyen, területükön minél kisebb számú nemzeti kisebbség éljen.

A szerződések alkotói, tudatosítva felelősségüket az államhatárok változásaiért, elejét akarták venni annak az egyre fokozódó törekvésnek, hogy bizonyos államok valóra válthassák nacionalista, sok esetben sovinszta elképzeléseiket. Eleve lehetlenné akarták tenni, hogy az utódállamok lakosai közül hontalanokká váljanak azok, akik a határváltozások előtt még az átcsatolt területek többségi nemzeteihez tartoztak. Így történhetett meg, hogy a nagyhatalmak a kisebbségi szerződések útján korlátozták egyes államok intézkedési jogát. Azt szerették volna elérni, hogy az érdekelt államok bizonyos feltételek mellett lehetőleg megadják az állampolgárságot az átcsatolt területek lakosainak, s megadják mindazokat a jogokat, amelyek az állampolgárokat megilletik. Főképp ne lehessen őket megfosztani polgári és politikai jogaiktól. Meg akarták akadályozni azt is, hogy egyetlen új és megnagyobbodott állam se tagadhassa meg tőlük az állampolgárságot faji, vallási vagy nyelvi okokból, s ne vágghassa el azokat a kötelekeket, amelyek a lakóhelyükhöz fűzik őket.

Az állampolgárságnak további jelentősége is van. Ugyanis az egész kisebbségvédelem alapját az állampolgárság képezi. A kisebbségi jogok túlnyomó többsége azokat az állampolgárokat illeti meg, akik valamely etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartoznak. Tehát kisebbségi jogról van szó, amely a kisebbségi szerződések szerint nemzetközi jellegű kötelezettség. Ez pedig a Népszövetség védelme alatt áll.

A kisebbségek védelmével összefüggő rendelkezések közé számítanak a kisebbségi szerződéseknek azok a cikkelyei, amelyek a csehszlovák állampolgárság rendezésére vonatkoznak, történetesen a 3–6. cikkely. Ezeknek viszont nem szabad ellentétben vagy ellentmondásban állniuk a csehszlovák állam törvényeivel, rendeleteivel és hivatalos intézkedéseivel. Erre Csehszlovákia ünnepélyesen kötelezte magát.

Az állampolgárságra vonatkozó rendelkezések két csoportba oszthatók:

- amelyek az állampolgárságra való jogot biztosítják,
- amelyek az állampolgárság feladásával egy másik állampolgárság megszerzésének a jogát szabályozzák.

A szerződés rendelkezéseinek általános ismérve, hogy egyik sem adja az új állampolgárságot egyszerűen a megelőző állampolgárság alapján. Egyes rendelkezések nagy eltéréseket mutatnak a tekintetben, miként állapítják meg a területhez való tartozás ismérveit, illetve annak fogalmát.

A lengyel, a román és a görög szerződés szerint az állampolgársági jog azokat illeti meg, akiknek a lakóhelye, a csehszlovák és a délszláv szerződés szerint pedig azokat, akiknek az eset körülményei szerint lakóhelye vagy illetősége, a magyar és az osztrák békeszerződés szerint pedig azokat, akiknek az illetősége az illető államhoz csatolt területen van.

Csehszlovákia és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság saját állampolgárainak ismeri el mindazokat a személyeket, akiknek a szerződés életbe léptének időpontjában csehszlovák, illetve délszláv területen volt községi illetőségük (indigénat, pertinezza, Heimatsrecht), Németország pedig azokat, akiknek az említett területeken volt állandó lakóhelyük („domicile”).

A 3. cikkely 2. bekezdése a 18 évesnél idősebb személyek számára elismeri az ún. opciójogot. Egyébként már régi gyakorlat, hogy a területek átcsatolásával végző-

dó háborúk után a békeszerződések biztosítják az átcsatolt területeken élő lakosság számára azt a jogot, mely alapján bizonyos határidőn belül a régi állampolgárság mellett nyilatkozhatnak. Az opcióra vonatkozó főbb alapelveket a trianoni békeszerződés 63–66. cikkelyei tartalmazzák, illetve a versailles-i békeszerződés 84. cikkelye.

Az állampolgárságra való jogon kívül a kisebbségi szerződés biztosítja az állampolgárságról való lemondás jogát is. Továbbá azt a jogot, hogy mindenki az őt megillető állampolgárság helyett, annak mintegy az elhárításával egy más állampolgárságot szerezhessen.

A kisebbségi szerződés 6. cikkelye kimondja, hogy „A csehszlovák területen való születés pusztán tényével jogérvényesen megszerzi a cseh-szlovák állampolgárságot minden személy, akit születésénél fogva valamely más állampolgárság nem illet meg”. Tehát „par le seul fait de la naissance”. Nos, ennek a rendelkezésnek az alkalmazását szolgálta Csehszlovákia képviselőjének az a kijelentése, amelyet a 4. cikkely 2. bekezdése tartalmaz. Csehszlovákia ugyanis szerződésben állampolgárainak ismeri el, jogérvényesen és minden alakítás nélkül, mindazokat a magyar állampolgárságú személyeket, akik az új államhoz csatolt területeken születtek oly szülőktől, akiknek ott van a községi illetőségük, még ha nekik maguknak a szerződés életbe léptekor nincs is ott a községi illetőségük. Ezek a személyek két éven belül kijelenthetik az illetékes csehszlovák hatóságok előtt, hogy lemondanak az ily módon szerzett csehszlovák állampolgárságról.

A kisebbségi szerződés említett rendelkezéseit az 1920. évi 236. számú csehszlovák törvény volt hivatva átültetni a gyakorlatba. Ez a törvény az illetőség megszerzését nem a szerződés életbe léptének napjához, avagy a köztársaság megalakulásának napjához kötötte, hanem ezektől egy jóval korábbi időpontot jelölt meg teljesen logikátlanul, éspedig 1910. január 1-jének napját, sőt még azt sem vette figyelembe, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia lényegében két állam volt két jogrenddel. A csehszlovák törvény idevonatkozó rendelkezései, elsősorban az 1. és a 9. § nem álltak összhangban a Saint-Germain-en-Laye-i kisebbségi szerződés szellemiségével. Embertelen volt elsősorban a magyar lakossággal szemben. Ez a nemzeti kisebbség olyan területen élt, amelyen a történelem folyamán országhatár sohasem választotta ketté az ott élő népeket. A törvény rendelkezései folytán sorra váltak hontalanokká a szlovákiai magyarok tízezrei.⁴

Csehszlovákia mindenáron meg akart szabadulni a területén élő nemzetiségektől. Ezt bizonyítja az 1920. évi 236. számú állampolgársági törvény 4. §-ának 3. pontja is, amely minden további nehézség nélkül lehetővé tette mindazoknak az állampolgároknak, akik „nyelvi és faji” szempontból nem csehszlovákok, hogy az opció jogával éljenek.

Az illetőséggel kapcsolatban számos panasz érkezett a Népszövetség Tanácsához is, amelynek egyébként Edvard Beneš is tagja volt. Az 1925 áprilisában Prágában keltezett petícióban a csehszlovák képviselőház magyar képviselői – rámutatva a trianoni békeszerződés és a Saint-Germain-en-Laye-i kisebbségi szerződés illetőségi rendelkezései közt fennálló ellentmondásokra – arra kérték a Tanácsot, állapítsa meg, melyik szerződés szabályozza azoknak a volt magyar állampolgár csehszlovák lakosoknak az állampolgárságát, akiknek a lakóhelye vagy az illetősége a csehszlovák állam területén 1910. január 1-jénél korábbi keletű. Megállapították, hogy

abban az esetben, ha nem a Saint-Germain-en-Laye-i szerződés 3., hanem a trianoni békeszerződés 62. cikkelye lenne alkalmazható, a csehszlovák kormány eljárása törvénytelen és a szerződéssel ellentétes azokkal a volt magyar állampolgárokkal szemben, akiket a trianoni békeszerződés 62. cikkelye értelmében csehszlovák állampolgároknak kell tekinteni.⁵ A petíciót kiadták a csehszlovák kormánynak válaszadás céljából.

Végeredményben az említett beadvány hasznosnak bizonyult, hisz a csehszlovák törvényhozás 1926. július 1-jén alkotmánytörvényt fogadott el a csehszlovák állampolgárság megszerzéséről, amely részben módosította az 1920. évi állampolgársági törvényt, s részben enyhítette a csehszlovák állampolgárság megszerzésének feltételeit. A kicsinyesség és a rosszindulat jeleit azonban ez a jogszabály is magán viseli.

A kisebbségi jogok biztosítékai és védelme

A kisebbségi szerződések, s természetesen a békeszerződések is, nemzetközi kötelezettségként állapítják meg mindazokat a jogokat, amelyeket az aláíró államoknak meg kell adniuk kisebbségi polgáraiknak.

A szerződések rendelkezései a ratifikálás által az egyes államok jogrendjének szerves részévé válnak. Tekintettel azonban keretjellegükre, megvalósításukat az egyes államoknak saját jogszabályaikkal kell részletesen szabályozniuk. Csak így tudják valóra váltani mindazokat a nemzetközi jogi kötelezettségeket, amelyeket a szerződésekkel magukra vállaltak.

A kisebbségvédelmi szerződések bizonyos korlátok közé szorítják az államok törvényalkotói tevékenységét. Meghatározzák annak tartalmát, éspedig vagy negatív irányban (bizonyos tartalmú jogi szabályozást tiltanak), vagy pedig pozitív irányban (bizonyos jogi szabályozást kötelezővé tesznek). A nemzetközi jognak felsőbb jellegeből következik, hogy az államok nem hozhatnak olyan törvényeket, és nem fogadhatnak olyan intézkedéseket, amelyek ellentétben állnának a megkötött szerződés rendelkezéseivel. Amennyiben azonban ez mégis megtörténnék, akkor az ilyen jogszabályok semmisek lennének.⁶

A nemzetközi szerződések, amelyek még az első világháború előtt születtek, a kisebbségvédelemmel kapcsolatban nem tartalmaznak olyan rendelkezéseket, amelyek biztosítanák az ilyen rendelkezések megtartását, megvalósítását. Az új, kisebbségi szerződések és deklarációk viszont már külön garanciákról is gondoskodtak, amikor a kisebbségek anyagi jogát a Népszövetség védelme alá helyezték.

A kisebbségi szerződések részben különböznek egymástól. Többek közt abban is, hogy az államok nem kötelesek minden rendelkezésüket alaptörvényül elfogadni. Ez a rendelkezés az Ausztriával, a Magyarországgal és a Bulgáriával kötött békeszerződések s az albán és a litván deklaráció szerint a kisebbségek védelmére vonatkozó valamennyi rendelkezésre kiterjed, a Lengyelországgal, a Csehszlovákiával, a Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal és a Görögországgal megkötött kisebbségi szerződés értelmében csupán a meghatározott cikkelyekre, éspedig a szerződés 2–8. cikkelyére. A Törökországgal megkötött békeszerződés szerint ugyancsak a szerződés egyes cikkelyeit kell elismerni alapokmányként (a sèvres-i szerződés 140. cikkelye szerint a 141., 145. és 147. cikkelyt, a lausanne-i szerző-

dés 37. cikkelye szerint az összes rendelkezést, azaz a 38. és 44. cikkelyt), és nem valamennyit.

A kisebbségi szerződések feltételezték, hogy rendelkezéseiket az államoknak be kell iktatniuk saját jogrendjükbe. Erre utal a kisebbségi szerződés 1. cikkelye is.

A szerződések alkotói tudatában voltak a nemzetközi jogi védelem hiányosságainak, ezért tartották szükségesnek, hogy az államok saját jogrendjük keretén belül biztosítsák a szerződések valóra váltását. A kisebbségi szerződés 1. cikkelyében Csehszlovákia is arra kötelezte magát, hogy a 2–8. cikkely rendelkezéseit mint alaptörvényeket ismeri el, s ezekkel semmiféle törvény, rendelet és hivatalos intézkedés sem lesz ellentmondásban vagy ellentétben, s hogy velük szemben semmiféle törvény, rendelet vagy hivatalos intézkedés nem lesz hatályos.⁷

A szerződések első cikkelyei az alaptörvény fogalmát anyagi, tartalmi értelemben tartalmazzák. Az alaptörvény a valóságban alkotmánytörvényt jelent. A kisebbségi jog tehát valamennyi érdekelt állam közjogában az alaptörvény jogi jellegével rendelkezik.⁸

Az 1. cikkely értelmében tulajdonképpen csak az tartozik az alaptörvény fogalmához, hogy a szerződés rendelkezéseivel egyetlen törvény sem lehet ellentétben. Ha pedig maguk a törvények nem állhatnak ellentétben a szerződés rendelkezéseivel, akkor a rendeletek és a hivatalos intézkedések sem. Ez magától értetődő. A szerződések megalkotói azonban ennek ellenére szükségesnek tartották, hogy mindezt hangsúlyozzák a szerződésekben. Céltudatosan jártak el, amikor az aláíró államokat arra kötelezték, hogy a szerződések rendelkezéseit saját alkotmányukba foglalják. Kétségtől szem előtt tartották azt a régóta ismert általános közjogi elvet, hogy a törvények nem ellenkezhetnek az alkotmánnyal. Az alkotmánnyal szemben azonban az a jogi elv sem érvényesülhet, hogy „lex posterior derogat priori”.

A szerződések alkotói jól ismerték a valóságos helyzetet, s éppen ezért elejét akarták venni annak, hogy a kisebbségi szerződések rendelkezéseit az aláíró államok csak közönséges törvényekbe foglalják. Az egyes államokban ugyanis az is megtörténhetett volna, hogy az elfogadott közönséges törvénnyel szemben egy későbbi olyan törvény érvényesül, amely ellentétben áll a szerződés rendelkezéseivel. Az alkotók tehát mindenáron el akarták érni, hogy az államok a szerződések rendelkezéseinek egy alkotmánytörvény erejét adják, és pedig azzal a nemzetközi kötelezettséggel, hogy azokat iktassák saját jogrendjükbe.

Az alaptörvényjelleg egyébként abban áll, hogy az említett rendelkezések magasabb rendű jogot alkotnak, amely magasan felette áll nemcsak a hatósági intézkedéseknek és a rendeleteknek, hanem a közönséges törvényeknek is. Az alaptörvénnyel szemben viszont a közönséges törvénynek nincs hatálya.

Az államok nem tettek maradéktalanul eleget a szerződés 1. cikkelyében foglalt kötelezettségüknek. A kisebbségi szerződés rendelkezéseit nem minden állam foglalta az alkotmányba. Akadt olyan is, amely úgy vélte, hogy arra nincs szükség, ha az általános polgári jogegyenlőségre vonatkozó rendelkezéseket felveszik az alkotmányba. Ilyen helyzet állt elő Romániában. Az 1923. évi új alkotmányba nem iktatták bele a kisebbségi szerződés rendelkezéseit.⁹ Ennek következtében a kisebbségeket megfosztották mindattól az alkotmányos garanciától, amellyel az alkotmányi rendelkezések bírnak a közönséges törvényekkel szemben.

Az 1. cikkely szerint a kisebbségi szerződések rendelkezéseivel sem a törvények, sem a rendeletek nem ellenkezhetnek, de elsősorban nem kerülhet velük ellentétbe maga az állam alkotmánya. Kárpátalja létrehozásával kapcsolatban viszont ennek az ellenkezője történt: az alkotmánylevél 3. §-ának 6. pontja nincs összhangban a szerződés 11. cikkelyével, továbbá az alkotmánylevél 128. cikkelyének 4. bekezdése ellentétben áll a kisebbségi szerződés 7. cikkelyének 3. bekezdésével. Figyelemre méltó még az is, hogy az alkotmánylevél egyes rendelkezései (a 128. § 2. és 3. bekezdése, a 130. §, a 131. §, a 132. §) gyakran használják a „v mezích všeobecných zákonů” korlátozó rendelkezést, azaz hogy bizonyos jogok a kisebbségeket csak az „általános törvények keretei közt” illetik meg. Ez még azonban nem azt jelenti, hogy az általános törvények ellentétben állnának a kisebbségi szerződés rendelkezéseivel.

Az állam törvényein kívül a rendeletek sem állhatnak ellentétben a szerződések rendelkezéseivel. Ez más szóval azt jelenti, hogy a szerződések rendelkezéseivel a végrehajtási utasításoknak is összhangban kell állniuk. Sőt még a közigazgatási szervek intézkedései sem ellenkezhetnek velük, s a hatósági eljárások sem sérthetik a kisebbségek jogait.

Közismert, hogy nem minden állam köteles valamennyi rendelkezést elfogadni alaptörvényül. Míg a békeszerződések szerint ez a kötelezettség a kisebbségek védelmére vonatkozó rendelkezéseket teljes egészében magában foglalja,¹⁰ addig a kisebbségi szerződések szerint ez csak bizonyos rendelkezésekre vonatkozik, mégpedig a 2–8. cikkelyekben foglalt rendelkezésekre. Az alaptörvényül való elismerés kötelezettsége tehát a következő jogokat megállapító rendelkezésekre terjed ki:

- az élet és szabadság védelmére,
- a vallásszabadságra,
- az állampolgárságra és az opciójogra,
- a jogegyenlőségre,
- a szabad nyelvhasználatra és a bíróság előtti nyelvhasználat megkönnyítésére,
- jótékonyági, vallási vagy szociális intézmények, iskolák és más nevelőintézetek létesítésére, amely a kisebbségeknek és a többségieknek egyenlő joga.

Az alaptörvényül elismerés kötelezettsége viszont nem terjed ki:

- a kormányoknak arra a kötelezettségére, hogy a kisebbségi állampolgárok gyermekeinek saját anyanyelvükön való taníttatásáról gondoskodjanak az elemi iskolákban,
- a közsegélyezési jogra,
- az egyes kisebbségek külön biztosított jogaira (a kárpátaljai autonómia).

Sajnos azok az államok, amelyek az első világháború előtt és annak idején állandóan sérelmezték a kisebbségi jogok betartását a központi hatalmak egyes államaiban, a kisebbségi szerződések következetes valóra váltását nem minden esetben tartották szükségesnek, és sokszor csak azok színleges betartására törekedtek.

Az államjogi garanciák nem mutatkoztak kielégítőnek, ezért szükség volt nemzetközi jogi biztosítókra is. Ez a feladat a Népszövetségre hárult.

A Népszövetség nemzetközi jogi garanciát képező védelmét egységesen szabályozzák a kisebbségi szerződések, s szabályozza a velük egyező albán és litván deklaráció. A kisebbségi szerződések rendelkezései tehát nemzetközi érdekű kötele-

zetségek („obligations d'intérêt international”), és a Népszövetség védelme („garantie”) alatt állnak.¹¹

Az előbbi megállapítás (nemzetközi érdekű kötelezettségek) valójában nem mond semmi újat, hisz az csak természetes, hogy a nemzetközi szerződésben, illetve deklarációkban vállalt kötelezettségek mind nemzetközi jellegűek, s mint ilyenek, egyoldalúan nem módosíthatók. A második megállapítás viszont egészen újszerű. A nemzetközi kötelezettségek speciális garanciájáról van szó.

A kisebbségi szerződések lényeges újítása a hasonló célú korábbi szerződésekkel szemben, hogy a kisebbségi szerződések végrehajtását nem a szövetséges és társult főhatalmak szavatolják, tehát azok, amelyek ezeket megkötötték, hanem a Népszövetség. Ezt a garanciát a Népszövetségre bízták. A nagyhatalmak garanciáját, amelynek eszköze a diplomáciai intervenció volt, felváltotta a nemzetközi jogi biztosíték. Ennek eszköze a Népszövetség eljárása.

A kisebbségvédelemre kötelezett államok, így Csehszlovákia is, hozzájárultak a kisebbségi szerződés 14. cikkelyének 1. bekezdése szerint ahhoz, hogy „amennyiben az előző cikkelyek rendelkezései olyan személyeket érintenek, akik faji, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartoznak, ezek a rendelkezések nemzetközi érdekű kötelezettségek, és a Népszövetség védelme alatt fognak állni”.¹² A szerződések rendelkezései természetüknél fogva kivétel nélkül nemzetközi érdekű kötelezettségeket állapítanak meg, de csak annyiban állnak a Népszövetség védelme alatt, amennyiben oly személyeket érintenek, akik faji, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartoznak. Tehát ez a védelem a többséghez tartozó személyekre már nem vonatkozik. Ezek védelmét csak az alkotmány biztosítja.

A Népszövetség védelme alá helyezés következtében a kisebbségi és a békeszerződéseket ratifikált nagyhatalmak (az USA kivételével) a kisebbségi és a békeszerződések kisebbségvédelmi rendelkezéseivel kapcsolatban többé nem gyakorolhatták a politikai intervenciót.

A Népszövetségnek a szerződést garantáló hatásköre nem az Egyezségokmányból következett. Minthogy a Népszövetség nem írta alá a kisebbségi szerződéseket, számára azok rendelkezései nem is voltak kötelezők. A Népszövetség Tanácsa tehát el is utasíthatta volna a szerződések kisebbségvédelmi rendelkezéseit. Gyakorlatilag azonban ez lehetetlen volt, ezért a Népszövetség Tanácsa minden egyes esetben külön határozta el a védelem alá helyezést.¹³

A Népszövetség által nyújtott védelem mindenekelőtt a következőket jelenti:

- a kisebbségi szerződések rendelkezéseit a Népszövetség Tanácsa többségének hozzájárulása nélkül nem lehet megváltoztatni,
- a szerződés rendelkezéseinek megtartása a Népszövetség Tanácsának ellenőrzése alatt áll.

A kisebbségi szerződések kimondják, hogy a rendelkezései „a Népszövetség Tanácsa többségének hozzájárulása nélkül nem változtathatók meg”.¹⁴ Ez kivételt képez az általános szabály alól. A nemzetközi szerződéseket ugyanis általában azok az államok, amelyek azokat megkötötték, szabadon megváltoztathatják. A kisebbségi szerződések esetében azonban ez csak a Tanács többségének hozzájárulásával lehetséges. Ennek szükségessége viszont a garancia vállalásából következik. Egyébként a hozzájárulásra nemcsak akkor van szükség, ha a szerződéseket a kisebbségek rovására szándékoznak megváltoztatni, hanem akkor is, ha a szerződés

rendelkezéseit bármilyen néven módosítani akarják. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a kisebbségi szerződések a Tanács hozzájárulás nélkül nemcsak megváltoztatni nem szabad, hanem megszüntetni sem.

Az eljárásról

A nemzetközi eljárási jog alapját a kisebbségvédelem terén a lengyel kisebbségi szerződés 12. cikkelye képezi, amelyet 14. cikkelyként iktattak a Csehszlovákiával megkötött kisebbségi szerződésbe. E téren a többi szerződésben is változás állt be. A délszláv szerződés 11. cikkelyét, a román szerződés 12. cikkelyét, a görög szerződés 16. cikkelyét, továbbá az osztrák békeszerződés 69. cikkelyét, a magyar békeszerződés 60. cikkelyét, és a bolgár békeszerződés 57. cikkelyét képezi. Kisebb módosítással a lausanne-i szerződés 44. cikkelyét, az albán deklaráció 7. cikkelyét és a litván deklaráció 9. cikkelyét alkotja. Tartalmuk – csekély eltérésekkel – teljesen megegyezik. Ebben a cikkelyben a szerződő felek kijelentik, hogy a nemzetiségi kötelezettségek nemzetközi jellegűek, s azokat a Népszövetség védelme alá helyezik.¹⁵ Nem módosíthatók, ha ahhoz a Népszövetség Tanácsának többsége nem járul hozzá.

Csehszlovákia is beleegyezett abba, hogy a Tanács valamennyi tagjának joga lesz felhívni a Tanács figyelmét a kötelezettségek valamelyikének megsértésére vagy megsértésének a veszélyére. Ahhoz is hozzájárult, hogy a Tanács olyan intézkedéseket foganatosítson, és olyan utasításokat („instruction”) adjon, amelyeket az adott körülmények között a legmegfelelőbbnek tart.¹⁶ Csehszlovákia azzal is egyetértett, hogy minden olyan véleménykülönbséget, amely az említett szerződés rendelkezéseivel összefüggő kérdésekben felmerül a csehszlovák kormány és a szövetséges és társult főhatalmak valamelyike között, vagy más olyan hatalom között, amely tagja a Népszövetség Tanácsának, a Népszövetség Egyezségokmányának 14. cikkelye¹⁷ értelmében nemzetközi jellegű vitának tekintsenek, s minden ilyen vitás esetet, ha azt mindkét fél kívánja, az Állandó Nemzetközi Bíróság elé vigyenek.¹⁸ A bíróság döntése („arrêt”) ellen azonban nincs helye fellebbezésnek, s a határozat ugyanolyan érvényű, mint az Egyezségokmány 13. cikkelye értelmében hozott határozat.

Az Állandó Nemzetközi Bíróság szakvéleményt is nyilváníthatott a Tanács vagy a közgyűlés elé terjesztett vitás kérdésekben vagy más ügyekben. Döntéseit és szakvéleményét a kisebbségi szerződések magyarázatául kellett tekinteni. Ugyanígy nek vették a Népszövetség Tanácsának azokat a határozatait, amelyeket kisebbségi ügyekben hozott.

A Tanács eljárása egyébként két részből állt: a jogsérelem megállapításából és a jogorvoslásra vonatkozó intézkedésekből. A *modus procedendi* nem szabályozta sem a Tanács, sem a közgyűlés határozata. A jogsérelem megállapítását a Tanács úgy végezhette, ahogy azt jónak látta. Ebben mindenekelőtt a titkárság volt segítségére. Részben minden szükséges felvilágosítást megadott neki, részben pedig minden új adatot megszerzett számára.

A Tanács bizottságokat küldhetett ki a kérdés megvizsgálására, felvilágosítókat kérhetett az érdekelt kormányoktól, továbbá meghallgathatta (szóban és írásban) az érdekelt nemzetiségeket. Helyi vizsgálatokat is tarthatott. Minden esetben

felkérhette az érdekelt kormány képviselőjét, hogy a bizottsági jelentésbe foglalt jogi kérdéseket a titkársággal együtt vizsgálja meg. Az eljárás egész folyamán bármikor kikérhette az Állandó Nemzetközi Bíróság jogi véleményét.¹⁹

A kisebbségi szerződés 14. cikkelyéből kitűnik még az is, hogy a szerződés csupán a Tanács tagjainak biztosított felszólalási jogot a rendelkezések megszegése esetére. A Népszövetség Tanácsa azonban az 1920. október 22-én Brüsszelben tartott ülésén a Tittoni-féle javaslat alapján határozattal tette lehetővé, hogy a szerződések rendelkezéseinek megsértésére kérelem formájában maguk a kisebbségek, tájékoztatás formájában pedig a Népszövetségben képviselt hatalmak is felhívhatták a figyelmet. A Tanács viszont ebben az esetben is csak akkor foglalkozhatott hivatalosan a kérdéssel, ha a kérelemben vagy a tájékoztatásban foglaltakat a Tanács valamelyik tagja magáévá tette.

A kisebbségi panasz (bejelentés, kérelem) a szó szoros értelmében nem is minősült panasznak. Kérelem jellegével bíró panaszt bárki benyújthatott a Népszövetséghez. Egyetlen korlátozás a panasz benyújtója tekintetében az volt, hogy a panasznak nem volt szabad névtelennek lennie vagy kétes forrásból származnia.²⁰

A kisebbségi szerződések nem tartalmaztak olyan rendelkezést, hogy a kisebbségek indíthatnak-e eljárást, és soraikból vagy a nevükben indíthat-e valaki eljárást a vállalt kötelezettségek be nem tartása miatt. Ezt a kérdést a Népszövetség határozatai olyképp szabályozták, hogy a beadványt a kisebbséghez tartozó minden természetes személy vagy ilyen személyek csoportja előterjeszthet, esetleg jogi személy vagy „maga a kisebbség”.²¹

A panasz beadására jogosítottnak kellett tehát tekinteni nemcsak az egyes kisebbségi polgárokat és csoportokat, hanem a kisebbség képviselőiben annak mindazokat a szerveit, amelyek az állam jogszabályai szerint képviselőre jogosultak.²² Lehetett panaszos továbbá a kisebbségen kívül álló egyén is, vagy az egyének kisebb csoportja, egyesülete, testülete stb. Nemzetközi egyesületek is.²³

A kisebbségi sérelmeket panaszoló beadványokat a benyújtók kérvénynek (pétition) vagy emlékiratnak (mémoire) nevezték.²⁴

Határozataival a Tanács új jogokat alkotott. A kisebbségek alaki jogát ugyanis a szerződések egyáltalán nem szabályozták, csak bizonyos alapelveket fektettek le. A Népszövetség Tanácsának határozati képezik a kisebbségvédelem alaki jogának forrásait.

Az említett határozat állapította meg azt is, hogy mit kell a Népszövetség Tanácsának védelmén érteni.²⁵

A kisebbségi panaszok

A kisebbségeknek alapvető joga, hogy a Népszövetség védelmében részesüljenek minden elnyomással szemben. A Tanács figyelmét annak tagjai hívhatták fel a kisebbségvédelmi kötelezettség valamelyikének megsértésére vagy a megsértés veszélyére. A Tanács tagjainak ez nem is csupán joga volt, hanem kötelessége is, minthogy a garancia elvállalása következtében köteles volt őrködni a szerződések rendelkezéseinek betartása felett. Ez a jog és ez a kötelesség a Tanács minden tagját megillette.

A Tanács azonban csak akkor tudott eljárni egyes ügyekben, ha a kisebbségi sérelmek tudomására jutottak.

Az érintett államok kormányai az ünnepélyes ígéretek ellenére sem mutattak hajlandóságot arra, hogy a vállalt kötelezettségeket becsületesen teljesítsék. A kisebbségek között a legtöbb országban általános elégedetlenség uralkodott. A Népszövetséget elárasztotta a petíciók sokasága. Elintézésük vontatottnak és nehézkesnek bizonyult.

A panaszok csak akkor képezhették a Tanács határozataiban megállapított eljárás tárgyát, ha megfeleltek a következő feltételeknek:

- tárgyukat a szerződések értelmében a kisebbségek védelmének kellett képeznie,
- a kérvényeket nem volt szabad olyan formában előterjeszteni, amely a kisebbség és az állam közti politikai kapcsolat megszakítását követelte volna,
- nem volt szabad névtelen vagy kétes forrásból származniuk,
- nem volt szabad azokat sértő modorban („sans violence de language”) szövegezni,
- olyan tájékoztatásokat kellett tartalmazniuk, vagy olyan tényeket kellett jelezniük, amelyek előzőleg nem képezték tárgyát egy rendes eljárás tárgyát képező kérvénynek.²⁶

A főtítkár feladata volt annak megállapítása, vajon a petíciók megfelelnek-e az említett feltételeknek. Ha a főtítkár azon a véleményen volt, hogy nem felelnek meg, akkor azokat visszautasították, illetve nem váltak az eljárás tárgyává.

A petíciók jelentős részét az ún. kisebbségi bizottságban vitatták meg, s rendszerint ott is intézték el. Megtörtént azonban, hogy a kitűzött kérdést egy háromtagú ad hoc bizottság tárgyalta meg a kisebbségi bizottságtól függetlenül.

További lehetőség kínálkozott eljárás indítására az Állandó Nemzetközi Bíróság előtt. Ezzel a lehetőséggel azonban csak kevesen éltek.

A kisebbségi ügyek előkészítésénél jelentős szerepet játszott a Népszövetség főtítkárságánál szervezett Kisebbségi Osztály. A Tanácsnak ez az osztály szolgáltatta a panaszok elbírálásához szükséges bővebb információkat. A Saar-vidék és Danzig ügyeivel foglalkozó közigazgatási osztállyal együtt alkotta a főtítkárság egy külön szekcióját (La Section des commissions administratives et des minorités).

Nem titok, hogy Csehszlovákiát általában a „nagy hatalmak kegyéből” létrejött „műalkotásként” tartották számon.²⁷ Az új csehszlovák államnak el kellett fogadnia a kisebbségvédelmi szerződést, ám a későbbiek folyamán azt szerette volna elérni, hogy a vállalt kötelezettségeket ne terjesszék ki újabb rendelkezésekre és előírásokra.

Magyar szempontból figyelemre méltó az a deklaráció, amelyet az ún. Beneš-féle memorandum tartalmaz. Még a trianoni békeszerződés aláírása előtt terjesztették a békekonferencia elé. Arra a kérdésre, mi lesz azzal a magyar lakossággal, amely a csehszlovák állam határának megvonása után Csehszlovákiában találja magát, a csehszlovák delegáció az említett memorandumban a következő választ adta: „Kijelentettük már... hogy az a rendszer, amelyet valamennyi nemzetiségi kisebbséggel szemben érvényesítünk Csehszlovákiában, a szabadság rendszere lesz, s általa minden szükséges jogot elnyernek, hogy biztosított legyen minden nemzetiség szabad fejlődése...”²⁸

Később a felelős politikusok iparkodtak a deklarációra a feledés homályát borítani. Ám ez csak részben sikerült. Abból sem volt köszönet.

A beadványok elintézésével kapcsolatos nehézségekről némi áttekintést nyújt az a néhány számadat, amely csak később vált ismertté. Az 1921 szeptemberétől 1929 júniusáig beadott petíciók számát nem állapították meg, mert azokat bizalmas ügyként kezelték. Nem is tették közzé, s nincs is róluk nyilvántartás. Még a Népszövetség Tanácsának 1928. június 13-i határozata alapján megalakított különbizottság sem tudta megállapítani a petíciók és a beadványok pontos számát. Egyébként ez 300-ra tehető, s ennek a felét – mint elfogadhatatlant – elutasították. Az 1929 júniusa és 1939 júniusa közti időszakban összesen 585 petíció érkezett a Népszövetséghez. Ebből 245 elutasításban részesült, 338 esetben pedig 157 petíciós bizottság tárgyalási alapjául szolgált.²⁹

Az Állandó Nemzetközi Bíróság tevékenysége azt bizonyítja, hogy a Népszövetség, történetesen a Népszövetség Tanácsa a kisebbségi szerződések ügyében kerülte a bírósági megoldást. Előszeretettel alkalmazta a titkos diplomáciát, s elkerülte a nyilvános vitákat, sőt a beadványok betérjesztőit is nagyon szűkszavúan tájékoztatta azok sorsáról. Rendszerint tanácsadással intézte el a vitás kérdéseket.

A kisebbségek, elsősorban a nemzeti kisebbségek elégedetlenek voltak és bizalmatlanok maradtak a Népszövetséggel szemben. Ennek ellenére egyre több intézmény foglalkozott e kényessé váló kérdéssel. Több országban tudományos intézeteket tartottak fenn, szakintézményeket alapítottak, folyóiratokat adtak ki, amelyek mind a nemzetiségi kérdéssel foglalkoztak. Ezek közé tartozott elsősorban a „l'Union des Associations pour la Sociétés des Nations”, amelynek tanácsa 1921. október 15-én külön nemzetiségi bizottságot alakított. Egyik feladata az volt, hogy adatokat gyűjtsön a kisebbségekről. További nem hivatalos, a kormányoktól független szervezet volt az Union Interparlementaire, az International Law Association és az Európai Államokban Szervezett Nemzeti Csoportok Kongresszusa (Kongress der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas).³⁰

A nemzetiségi kérdés megoldása idővel égetővé vált Európában. Az érintett államok és a Népszövetség illetékes szervei azonban nem fogták fel kellő időben annak jelentőségét, s a következmények súlyosakká váltak.

Jegyzetek

1. A csehszlovák kisebbségi szerződés 10–13. cikkelye, a román szerződés 11. cikkelye, a török szerződés 147. és 149. cikkelye, a görög szerződés 12. cikkelye.
2. Balogh Arthur: *A kisebbségek nemzetközi védelme a kisebbségi szerződések és a békeszerződések alapján*. Berlin, 1928, 103. p.
3. Duparc: *La protection des minorités de race, de langue et de religion*. Paris, 1922, 254., 292. p.; Grünwald: *Das Recht der nationalen Minderheiten und der Völkerbund*. 1926, 64. p.
4. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint Csehszlovákiában 27 646 magyar nemzetiségű személy vált hontalanná. Magában Szlovákiában 20 349, Kárpátalján pedig 6333. – *Československá statistika*. Svazek 98. Řada VI. (Sčítání lidu, sešit 7); *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. Díl I. Praha, 1934, 59. p., 8. sz. tábla.
5. A csehszlovák Nemzetgyűlés magyar nemzetiségű tagjainak petíciója: *La question de la Nationalité sur la base de l'indigénat et la Minorité hongroise en Tchecoslovaquie*.

- Genève, Imprimerie Sonor, 1925, 34. p. A csehszlovák kormány 1925. december 2-i részletes válasza: Protection des Minorités en Tchécoslovaquie. Pétition de quelques députés de race hongroise au Parlement tchécoslovaque au sujet de la question de la nationalité...” C 788.1925.I. – Genève le 10 décembre 1925. N. 8, 21. p.
6. Az Állandó Nemzetközi Bíróság 7. számú határozata ezt így fejezi ki: „A nemzetközi jog szempontjából az állami törvények csak egyszerű tények.” (Francia eredetiben: „Au regard du droit international les lois nationales sont de simples faits.” A „lois nationales” szó szerinti fordításban: „nemzeti törvények.”) – Publications de la Cour, Série A. Recueil des arrêts, No. 7, 19. p. (Közli Balogh: i. m. 228. p.)
 7. „La Tchéco-Slovaquie s’engage à ce que les stipulations centenues dans les articles 2 à 8 du présent Chapitre soient reconnues comme lois fondamentales, à ce qu’ aucune loi, aucun règlement ni aucune action officielle ne soient en contradiction ou en opposition avec ces stipulations et à ce qu’ aucune loi, aucun règlement ni aucune action officielle ne prévalent contre elles.” – *Sbírka zákonů a nařízení*, 1921. évf. 2304–2309. p.
 8. Buza László: *A kisebbségek jogi helyzete a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében*. Budapest, 1930, 138. p.
 9. Balogh: i. m. 235. p.
 10. Balogh: i. m. 241. p.
 11. Buza: i. m. 139. p.
 12. A 14. cikkely első mondata így hangzik a francia szövegben: „La Tchéco-Slovaquie agréé que dans la mesure où les stipulations des Chapitres I et II affectent des personnes appartenant à des minorités de race, de religion ou de langue, ces stipulations constituent des obligations d’interêt international et seront placées sous la garantie de la Société des Nations.” – *Sbírka...*, 1921. évf. 2304–2309. p.
 13. Balogh: i. m. 246–247. p.
 14. A 14. cikkely második mondata: „Elles ne pourront être modifiées sans l’assentiment de la majorité du Conseil de la Société des Nations.”
 15. A francia szövegben: „...affectent des personnes appartenant à des minorités de race, de religion ou de langue, ces stipulations constituent des obligations d’interêt international et seront placées sous la garantie de la Société des Nations”. – Egyébként a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal és Romániával, valamint Csehszlovákiával kötött szerződést a Népszövetség Egyezségokmányának 18. cikkelye értelmében a Szövetség titkáránál iktatták, s az említett szerződésnek a kisebbségek védelmére vonatkozó rendelkezéseit a Szövetség Tanácsa az 1920. november 29-én, illetve az 1921. augusztus 30-án tartott ülésén a Népszövetség védelme alá helyezte. – Vö. Baranyai Zoltán: *A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve*. Második, átdolgozott kiadás. Bratislava–Pozsony, 193. p.
 16. A 14. cikkely 2. bekezdésének második fele így hangzik: „...le Conseil pourra procéder de telle façon et donner telles instructions qui paraîtront appropriées et efficaces dans la circonstance.”
 17. „Pacte de la Société des Nations.”
 18. „Cour permanente de Justice.”
 19. Balogh: i. m. 264–265. p.
 20. A Tanács 1923. szeptember 5-i határozatának 1/c pontja.
 21. Rehák László: *A kisebbségek Jugoszláviában*. Novi Sad, 1967, 86. p.; Resoluce Mezinárodní Unie sdružení pro Společnost Národů ve věci ochrany menšín (Hajn, Alois: *Problém ochrany menšín*. Praha, 1923, 270–283. p.).
 22. Balogh: i. m. 274. p.
 23. A magyarországi „numerus clausus” ügyében (az 1920. évi XXI. tc.), amellyel a Népszövetség tanácsa foglalkozott, a „Joint Foreign Committee of the Jewish Board of Deputies and the Anglo-Jewish Association” és az „Alliance israélite universelle” intéztek petíciókat a Népszövetséghez.

24. A Népszövetség hivatalos nyelve szerint is kérvény (pétition, demand), panasz (plainte) a neve (az 1921. június 27-i és az 1922. szeptember 21-i közgyűlés határozata).
25. A védelem elsősorban azt jelentette, hogy a kisebbségvédelmi rendelkezések az elismert jogok kárára és védelmére nem módosíthatók, s azokat csak a Tanács többségének hozzájárulásával lehet megváltoztatni, továbbá hogy a Népszövetség köteles volt ellenőrizni, vajon a rendelkezéseket valóban megvalósították-e. A határozatok szövege megtalálható: Baranyai: i. m. 128–150. p.
26. A Népszövetség Tanácsának 1923. szeptember 5-i határozata (1. pont) ezeket a feltételeket tartalmazza:
 - a) Doivent avoir pour objet la protection des minorités conformément aux traités,
 - b) En particulier, elles ne doivent pas être présentées sous la forme d'une demande de rupture des liens politiques entre la minorité en question, et l'Etat dont elle fait partie,
 - c) Elles ne doivent pas émaner d'une source anonyme ou mal établie,
 - d) Elles doivent être rédigées sans violence de langage,
 - e) Elles doivent contenir des informations ou signaler des faits qui n'ont pas récemment fait l'objet d'une pétition soumise à la procédure ordinaire. – *A Journal officiel* 1923. évi 11. szám, 1293. old. (Hozzáférhető: Balogh: i. m. 278. p.)
27. Peroutka, Ferdinand: *Budoványi státu*. 3. Rész, Rok 1920. Praha, 1936, 1547. p.
28. A Beneš-féle „Memorandum a békekonzferencia számára a szlovák határok kérdésében” idézett része megtalálható Peroutka említett művében, 2. rész, Rok 1919, Praha 1934, 1102–1105. p.
29. Rehák: i. m. 82–83. p.
30. Rehák: i. m. 86. p.; Hajn: i. m. 270–283. p.

JÓZSEF GYÖNYÖR

WE WERE A PROTECTED MINORITY SOMETIME

The author in his study examines the peace-treaties that closed the First World War from the legal point of view. These Treaties besides the rights ensured to all the inhabitants or citizens, directed the rights ensured to citizens belonging to ethnical, religious, or language minorities or certain citizens belonging to religious minorities, or certain ethnic or language minorities. Later, he analyses the individual and collective rights of national minorities, that the Treaties do not declare unanimously that these rights refer only to the rights of the minorities or that they refer to minorities collectively (they even do not state resolutely who are the representatives of the minority). We even face rights that concern only individuals belonging to the minority (personal liberty), and there are even rights that concern minorities as a whole (right concerning autonomy). In the case of Czechoslovakia the right for autonomy e.g. concerned only the Ruthenian nationality and not the whole nation of the Carpathian territory. The minorities according to the Treaties could not be subject to the international right, only their objects, i.e. the minorities did not have any rights to propose their complaints to the League of Nations. The minorities could call attention of the Council to the breaking or the dangers of the orders of the Treaties of Minorities, but it was not a right, only a possibility. Consequently, the author examines the issues of nationality of minorities, because the vast majority of minority rights concern citizens that belong to one of the ethnic, religious, or language minority. And this was under the protection of the League of Nations. Although, the League of Nations examined the complaints of the minority a rather slowly with which the minorities were not satisfied.

Gyönyör József

HATÁROK SZÜLETTEK

Ročník 1922.

311

Sbírka zákonů a nařízení
státní československého.

Částka 29.

Vydána dne 28. března 1922.

Ilust. 102. 800.

Uložená v ústřední knihovně a Madátskému, Protokol a Deklarace.

102.

MÍROVÁ SMLOUVA

MEZI MOCNOSTMI SPOJENÝMI I SDRUŽENÝMI

A MAĎARSKEM,

PROTOKOL A DEKLARACE.

DNE 4. ČERVENA 1920

(TRIANON).

TRAITÉ DE PAIX

ENTRE LES PUISSANCES ALLIÉES ET ASSOCIÉES

ET LA HONGRIE,

PROTOCOLE ET DÉCLARATION.

DU 4 JUIN 1920

(TRIANON).

Madách

Etnikai immundeficites szindróma*

PÉTER HUNČÍK

ETHNIC IMMUNE-DEFICIT SYNDROME

301.151

323.1(439)

327(439):323.113(4=945.11)

Social-psychological factors of Hungarian-Hungarian intra-ethnic relations. Minority policy of Hungarian governments after 1989. The Hungarian Advantage Law. Relationship of the mother country with the Hungarians living beyond its borders. Relationship of Hungarians living in minority position to the mother country – development and signs of the dependence relationship. Formation of minorities after joining the EU. Importance of the creation of the minority elite. Importance of the creation of minority institutions.

Dolgozatomban a magyar kisebbségpolitika eleddig elhanyagolt területével, a magyar–magyar kapcsolatok *szociálpszichológiai* tényezőivel kívánok foglalkozni. A szakemberek nagy része egyetért azzal, hogy az elkövetkező két esztendőben az lesz a magyar nemzeti politika egyik legfontosabb feladata, hogy felkészítse a határon túl élő magyar kisebbségeket az EU-csatlakozást követő változásokra. A politikusok a változások alatt elsősorban a kisebbségvédelem jogi kereteinek módosulására gondolnak, pedig ennél lényegesen többről van szó.

Annak ellenére, hogy az elmúlt években több olyan kutatás eredménye látott napvilágot, amely a többségi–kisebbségi viszony társadalmi-lélektani vetületeit boncolgatta (jómagam három könyv megírásában vettem részt: *Ellenpróbák (A szlovák–magyar viszony vizsgálata szociológiai és etnopszichológiai módszerekkel Szlovákiában)*, 1995; *Feszültség-előrejelző rendszer*, 1999); *Confidence building in the Carpathian basin*, 1999), a politikai elit nemigen vett tudomást ezekről a felmérésekről. Pedig ezek a kutatások sok érdekes eredményt hoztak a felszínre. Ebben az dolgozatban nem kívánok részletesebben foglalkozni a szlovák–magyar, illetve a román–magyar kapcsolatok közti eltérésekkel, azokkal a különbségekkel, melyek az eltérő történelmi háttér és szocializációs folyamat eredményeként jöttek létre. Ezzel kapcsolatban csupán annyit szeretnék leszögezni, hogy igenis vannak eltérések a két interetnikus kapcsolat között, és ennek a különbözőségnek egyik leképződése az, hogy a romániai magyarok és a szlovákiai magyarok nemzeti identitása is különbözik egymástól. Másképp látja és fogalmazza meg önmagát az Erdélyben élő magyar értelmiségi, mint a Szlovákiában élő kor- és sorstársa, másként viszonyul a többségi nemzethez, különbségek vannak a szociális távolságtartásban, az interetnikus kapcsolatok intenzitásában és gyakoriságában, a többségi nemzet percepciójában és megítélésében, valamint az auto- és heterosztereotípiákban.

* A szerző vitaindító dolgozatára lapunk következő számában visszatérünk.

Mindezekből arra lehet következtetni, hogy eltérések vannak abban is, ahogyan a szlovákiai, illetve romániai magyar kisebbségi polgár a magyarországi magyarokat látja és értékeli. A *Feszültség-előrejelző rendszer* című könyvben elemeztük a magyar–magyar intraetnikus kapcsolat néhány szociálpszichológiai tényezőjét, és rámutattunk arra, hogy különösen az 1989-et követő időszakban komoly változásokra került sor ebben a kapcsolatban. Az egyre intenzívebbé váló magyar–magyar kapcsolatok minősége az 1989-et követő társadalmi-politikai eseményeknek köszönhetően megváltozott, és ennek hatására egymás percepciójában és értékelésében is elmozdulás történt. Ne feledjük, hogy a hatvanas-hetvenes években a magyar–magyar kapcsolatok elsősorban a rokonlátogatásokra és szabadságolásokra korlátozódtak, viszont az 1989-et követő változások után egyre gyakoribbá váltak az üzleti és kereskedelmi jellegű érintkezések, és ezek nemegyszer „kijózanító” hatásúak voltak mind a két oldalon. Vége lett a mítoszokra és a szép emlékekre alapozott idealisztikus viszonyoknak, hiszen a kemény üzleti kapcsolatok mind a két oldalon felszínre hozták a negatívumokat is. Így talán érthető, hogy felmérésünkben a szlovákiai magyarok miért értékelték sok esetben negatívabban a magyarországi magyarokat, mint a szlovákokat.

Tudomásom szerint arról mindeddig nem készült átfogó felmérés és elemzés, hogy a magyarországi magyarok hogyan látják és értékelik a határokon túl élő magyar kisebbségeket. Egy komplex elemzés valószínűleg igazolná azt a feltevésemet, hogy a többségi nemzet percepciójában is hasonló „kijózanító” változások zajlottak le az elmúlt tíz-tizenkét év alatt.

A magyarországi politikai elit (és a közvélemény) viszont továbbra is abban a sémában gondolkodik, hogy a Kárpát-medence országaiban élő, magát magyar nemzetiségűnek valló emberek egy viszonylag egységes csoportosulást alkotnak, akiknek gondolatvilága, eszmerendszere, értékhierarchiája, nemzettudata, attitűdrendszere, szocializációja azonos.

Ez a homogenizáló látásmód természetesen felületes, és frusztrálja a kisebbségi sorban élő magyarokat, de emellett van egy káros hatása is, mégpedig az, hogy a környező országok többségi nemzeteit megerősíti abban a paranoid téveszméjében, mely szerint a magyarok egy titkos célért küzdő homogén csoportosulást alkotnak, tehát nem egy differenciált kisebbségként látják és értékelik a területükön élő magyarokat, hanem egy mindenben együttgondolkodó, közös célokért küzdő csoportosulásként fogják fel őket. (Lásd például a zsidókról szóló tévhitet, mely szerint a pesti boltost, a New York-i bankárt és a sydneyi színművészt egy láthatatlan, Jeruzsálemből mozgatott háló fogja össze közös céljuk, a zsidó világalalom megvalósításáért.)

Tehát már az alapelgondolás is téves, hiszen a kisebbségi létben élők jogi, társadalmi és személyi helyzetét végtelenen leegyszerűsítve, szimplifikálva látja és látatja, és ezen szimplifikáció nemegyszer mitizáló jellegű, tehát a vágyálmokra, illetve valós vagy vélt történelmi hagyományokra épül.

A kisebbségben élő magyarokat frusztrálja ez a magatartás, és azt a következtetést vonják le belőle, hogy a magyar politikai elit számára a határon túl élő kisebbségek problémája egyike az ún. erkölcsileg kötelező feladatoknak. Ebben a meggyőződésében megerősíti őket az 1990 óta használatos magyar nemzetpolitikai trend, amelynek mozgását leginkább az ingaóra kilengéseire lehet hasonlítani.

A kisebbségben élők kénytelen-kelletlen elfogadták azt a tényt, hogy a második világháborút követő négy évtizedben a magyar politika nem tudta (és a proletár in-

ternacionalizmus szellemében nem is akarta) lényegesen befolyásolni helyzetüket az utódállamokban. Ám azt már nehezebben fogadták el, hogy az anyaországi politikai elit és ennek hatására az egyszerű állampolgárok többsége gyakran még a pusztá létezésükről sem vett tudomást. Nem véletlen, hogy a kisebbségben élő magyarok egyik leggyakrabban hangoztatott sérelme ebben az időszakban (és még a kilencvenes évek elején is) az volt, amikor a magyar vámosok, hivatalnokok, bolti eladók, sőt néha még a rokonok is „lecseszkózták”, „lerománozták” őket, pedig ők úgy érezték, hogy turista- vagy rokonlátogatásuk idejére a valóságban az „övéikhez” jöttek Magyarországra.

Nem véletlen az sem, hogy a nyolcvanas évek elején hatalmas, már-már kultikus tisztelet övezte értelmiségi körökben Pozsgay Imrét, akiről úgy vélték, hogy ő az a magas beosztásban lévő magyar politikus, aki akar és tud segíteni a kisebbségben élő magyar értelmiségieken. És az sem véletlen, miért lett annyira népszerű az a néhány sportriporter, aki az olimpiai vagy világbajnokságok közvetítésének hevében azzal biztatta a magyar sportolókat, hogy most nemcsak otthon, de a határon túl is szurkolnak nekik. És 1988–1989-ben nem véletlenül lett a határon túli magyarság körében annyira népszerű az MTV Panoráma stábja, illetve a Magyar Rádió néhány tudósítója, hiszen ők voltak az elsők, akik részletesen beszámoltak a nagyközönségnek arról, hogy Szlovákiában, Romániában stb. valódi hús-vér magyar emberek élnek.

És természetesen az sem véletlen, miért lett olyan elementáris hatása Antall József ama kijelentésének, hogy ő lélekben 15 millió magyar miniszterelnökének érzi magát. A magyar miniszterelnök volt az első, aki verbálisan is megfogalmazta azt, hogy az anyaországi és a határokon túl élő magyarok között igenis van kapcsolat. Az Antall-kormány létrehozta a Határon Túli Magyarok Hivatalát (HTMH), és megalakított egy kulturális támogatási rendszert is, de a határon túli magyarság társadalmi helyzete mélyebb elemzésének hiányában – minden jó szándéka ellenére – a patetikus hangnem és az esetlegesség jellemezte a kormányzati ciklus nemzeti politikáját. Viszont a kisebbségi mentalitásra nagyon jellemző volt ennek a politikai kurzusnak a fogadtatása, vagyis az, hogy bár az első demokratikusan megválasztott magyar kormány nemzeti politikája alig tudott elrugaszkodni a verbális szinttől, ez már kevésbé érdekelte a határon túl élő magyar közvéleményt. Ami a kisebbségi sorban élő magyarokban nyomot hagyott, az a patetikus hangnemben megfogalmazott üzenet volt, mely szerint Budapesten igenis számon tartanak bennünket, figyelnek ránk, és ha kell, segítenek nekünk.

Horn Gyula kormányának kisebbségpolitikája az inga mozgását követve lendült ki, tehát ellentétes irányba. A szociálliberális koalíció politikusai a reálpolitika elveit hangsúlyozva félretették a patetikus hangnemet, és a nemzetközi jog normáihoz igazodva próbáltak tárgyalni a környező országok többségi vezetőivel. De az MSZP politizálásában továbbra is jelen voltak a hamis proletár internacionalizmus azon elemei, melyek szerint a kölcsönös előnyökön alapuló kétoldalú gazdasági, együttműködési stb. szerződések automatikusan magukkal hozzák a bizalom megszilárdulását és ezzel együtt a kisebbségi gondok megoldását is, míg az SZDSZ politikusai a jól ismert emberi jogok – polgárosodás – gazdasági fellendülés által behatárolt háromszögben vélték fellelni a probléma megoldását, csak éppen arról feledkeztek meg, hogy ezeknek a fogalmaknak a térség országaiban (Mečiar Szlovákiája, Milosevic Jugoszláviája, Iliescu Romániája, Kucsma Ukrajnája) szinte semmi súlyuk nem volt.

Kisebbségi körökben megelőlegezett bizalommal várták Orbán Viktor kormányának működését, azt, hogy a fiatal politikusok felismerik az előző kormányok hibás lépéseit, és végre rátérnek a helyes útra. Ehelyett az történt, hogy a Fidesz sem tudott lényegesen újat felmutatni a kisebbségi politikában. Igaz, hogy új megoldásokat keresett és talált is a kedvezménytörvény formájában, de ezt nem tudta megfelelően előkészíteni és megvalósítani, tehát az igazi, vagyis az ún. másodfokú változás helyett mindössze annyi történt, hogy visszalendítette az ingát az Antall-kormány által meghatározott irányba. Vagyis maradt a pátosz, jöttek az új retorikai fogások, növekedett az interetnikus és az intraetnikus (magyar–magyar) feszültség a térségben.

Az interetnikus feszültségről nem kell bővebben szólnunk, jelei ma is megtalálhatók a magyar–szlovák, magyar–román viszonyban. Kevesebbet hallhattunk a kedvezménytörvényt követő ún. intraetnikus bonyodalmakról. A híradásokban alig esett szó arról, hogy a kedvezménytörvény nyomán a környező országok magyar berkeiben újra fellángolt a kilencvenes évek elejére jellemző „Ki az igazi magyar?” színezetű vita.

Csak emlékeztetőül: a kilencvenes évek elején még három (sőt volt egy időszak, amikor négy) magyar párt működött Szlovákiában. Ezek a pártok a klasszikus európai normáknak megfelelő irányzatokat képviselték, tehát volt egy kereszténydemokrata, egy liberális és egy nemzeti-népi jellegű mozgalom az országban, és képviselőik természetesen a magyarországi politikai palettán is keresték partnereiket.

Az viszont már nem tekinthető olyan természetesnek, hogy a magyarországi politikai elit az országban éppen kialakult belpolitikai erőviszonyoknak megfelelően kezelte a határokon túl élő magyarok egyes politikai csoportjait, és ennek a sajtóban és közgondolkodásban meg is volt a visszhangja. A szlovákiai kisebbségi sajtóban pedig ebben az időszokban mindennapos szófordulat volt egymás leárusítása, a történelem ítélszékével való fenyegetés.

1998-ban a Mečiar által elfogadtatott törvények értelmében a három magyar párt egyesült, és frigyükből létrejött a Magyar Koalíció Pártja (MKP). Mivel az akkori ellenzék politikai prioritása Mečiar populista pártvezér eltávolítása volt a hatalomból, valamint az ország, Szlovákia visszajuttatása az európai politikai vérkeringésbe, az MKP politizálásának egyik legnagyobb erénye az egységes fellépés volt, ezért a párton belül nem alakultak ki a politikai platformok. Az MKP egészen máig, vagyis több mint öt esztendőn keresztül erre az egységes fellépésre helyezte a fő hangsúlyt, és ennek egyik pozitív mellékhatása az lett, hogy a magyarországi belpolitikai csatározások hullámverése most nem okozott olyan belső viharokat a szlovákiai magyarok körében, mint 1998 előtt.

Tehát az Orbán-kormány időszakában talán emiatt is olajozottabb volt a szlovákiai magyar–magyar párbeszéd, amely aztán csak a kedvezménytörvény bevezetésének időszakában kapott ismét olyan felhangokat, melyek szerint magyar ember csak az lehet, akinek van magyarigazolványa. Akinek nincs, az gyáva vagy nem igazi magyar. A választási előkészületek során (2002-ben) voltak olyan vélemények is, melyek szerint a párt listáján csak olyan jelöltek szerepelhetnek, akik már kiváltották magyarigazolványukat.

Személy szerint semmi bajom sem lenne az ún. magyarigazolvánnyal, ha az

a) kizárólagosan szimbolikus jelentőségű lenne, melyhez szimbolikusnak tűnő, ám néha gyakorlati jelentőségű előnyök kapcsolódnának;

b) valóban a magyar nemzetrészek egyenrangúvá tételét szolgálná, vagyis a ket-tős állampolgársággal járna együtt.

Jelen formájában viszont infantilizáló hatása van a kisebbségekre, mert a lényeges dolgokat nem oldja meg, csak azt a kóros anya–gyermek kapcsolatot erősíti, melynek káros hatásaitól a kisebbségek már hosszú ideje szenvednek.

Kérdés, hogy kinek van erre szüksége? Úgy gondolom, hogy nem is annyira a kisebbségeknek, mint inkább a kapcsolatban magasabb rendű szerepet játszó anyának.

Az említett ingaeffektusnak pedig erozív hatása van a kisebbségekre, és joggal kelti (elsősorban értelmiségi körökben) azt az érzést, hogy az anyaország számára a határon túli magyar kisebbségek kérdésének megoldása nem olyan prioritás, melynek megoldásában konszenzus lenne Magyarországon, hanem igenis egy pontosan körülhatárolható, négyéves választási ciklusokra osztható pártpolitikai kérdés, akár az adók vagy a privatizáció ügye.

Megfelelő retorikával természetesen jól kozmetikázható ez a probléma is, és a kisebbségi közvélemény végül is elhiszi azt (hiszen tehet-e mást?), hogy mindegyik magyar kormányzat tenni akar az érdekében valamit. Emlékezzünk csak vissza a választások után elhangzó kisebbségi reagálásokra, amikor a határon túli magyar politikusok uniszónóban mondják a szabványszöveget, mely szerint a kisebbségeknek a mindenkori magyar kormánnyal *kell együttműködniük!* Ám a lényeg, hogy *miben, minek a megvalósításában kell együttműködni*, továbbra is rejtve maradt.

Mintha az ingaeffektus kigondolói épp azt szeretnék belesulykolni a kisebbségi vezetőkbe, hogy automatikusan, spontán módon, a dolog lényegére való rákérdezés nélkül fogadják el azt a kapcsolatot, melyet az anyaország kínál fel számukra.

A Kárpát-medencében élő magyar kisebbség a világháborút követő négy évtizedben többszörös infantilizáción esett át. Elsősorban infantilizálta őt a kommunista hatalom ideológiája (természetesen nemcsak őt, hanem a többségi nemzeteket is). Másodsorban infantilizálták őket a kommunista országok többségi nemzetei is, hiszen meggátolták mind az egyéni, mind az intézményes fejlődésüket. A hivatalos érintkezésben anyanyelvüket nem használhatták szabadon, korlátozták a magyar személy- és helységnevéhasználatot. Csehszlovákiában még a kisebbségek megnevezését, vagyis a terminus technicust is oly módon változtatták meg, hogy annak frusztráló és infantilizáló hatása legyen. A magyar (német, ukrán, lengyel stb.) kisebbséget ugyanis nem nemzeti kisebbségnek, hanem nemzetiségi kisebbségnek titulálták, és ezzel minőségi alárendeltségüket is hangsúlyozni akarták. Az államilag engedélyezett és irányított intézményeken kívül (pl. Csemadok) a kisebbségek nem hozhattak létre nemzeti-etnikai jellegű csoportokat, kulturális, érdekvédelmi és szakmai testületeket, így nemzeti identitásuk, önértékelésük súlyos károsodást szenvedett. Ezek a gátló intézkedések mind azt szolgálták, hogy a kisebbségi ember tudatosítsa, hogy önálló társadalmi életre képtelen, hogy egyetlen lehetősége egy szoros, függő viszony kialakítása a többségi nemzettel, mert csakis a politikai haza domináns nemzetével együttműködve képes funkcionálni. Ez a kényszerű dependens kapcsolat természetesen rendkívül erősen frusztrálta a kisebbségi magyarokat, és ellenérzést váltott ki belőlük a domináns nemzettel szemben. A többségi nemzethez fűződő kapcsolat negatív hatásait megpróbálták valamilyen módon ellensúlyozni. És ezt az ellensúlyt épp az anyaországban találták meg. De a Magyarországhoz fűződő kapcsolat nemcsak ellensúly volt, hanem egyben csapdahelyzet is.

Mert annak a történelmi-politikai helyzetnek, pontosabban az ebből fakadó tudatnak, hogy a Duna túlsó partján igenis van egy igazi haza, az anyaország, amelyik

nehéz helyzetében segítségére siet vagy bizonyos komplikált feladatokat elvégez helyette, ugyancsak infantilizáló hatása volt a kisebbség számára. Hiszen érzelmileg is azonosulni tudott azzal a gondolattal, hogy valahol távol, az olimposzi magaslatokban létezik egy valódi főváros, Budapest, ahol magyar nyelven játszanak a színházakban és mozikban, ahol az utcán nyugodtan és hangosan használhatja az ember az anyanyelvét, ahol megértik a gondjait és a vicceit is, és ahol a rendőrrel, sőt még a titkosrendőrséggel is bátran megbeszélheti a dolgait (a közlekedési kihágásait vagy akár a kommunista rendszert érintő kifogásait), hisz az is egy magyar ember, akárcsak mi, tehát segíteni fog.

A két utóbb említett infantilizáció között tehát annyi a különbség, hogy az egyik negatív, a másik pedig pozitív előjelű infantilizációnak fogható fel.

Az ideológiai előjelű infantilizáció – bár hatásfokában nem volt kisebb – mégis kevésbé frusztrálta a kisebbségeket, mint a többségi nemzet részéről történő hasonló folyamat. Ez érthető is, hiszen az ideológiai hatás homogén módon érintette a béketábor valamennyi állampolgárát. Ezzel szemben a többségi nemzet részéről megnyilvánuló infantilizációnak diszkriminatív jellege volt, mely kimondottan az etnikai kisebbségek (esetünkben a magyar minoritás) ellen irányult. Érthető tehát, hogy a kisebbségben élő magyaroknak az anyaország felé kiépített érzelmi kötelékei az évek során miért nem gyengültek lényegesen.

Az első világháborút követő húsz év során Kelet-Közép-Európában a „mindent vissza”, ill. a „csonka Magyarország nem ország” szellemisége volt a jellemző. A kisebbségi sorban élő magyarok nap mint nap azt látták, tapasztalták, hogy a magyar politikai elit küzd értük. Érzelmi kapcsolatuk az anyával (anyaországgal) megerősödött, és ezen az sem változtatott, hogy az anyaországhoz való visszacsatolás után, 1938–1945 között a hazai politikai vezetés gyakran mostohán bánt velük, és a világháborút követően – ismét kisebbségi sorsba kerülve – kemény megtorlásban volt részük minden környező államban.

A szocialista tábor időszakában a kisebbségi kérdés egészen más dimenzióban jelent meg. Az olyan fogalmak, mint nemzet, nemzeti kisebbség, nemzeti identitás eltűntek a közbeszédből, és a háborút megelőző korszakért mintegy vezeklő magyar kommunista vezetők élen jártak abban, hogy a proletár internacionalizmus szellemisége véglegesen gyökereket eresszen a régióban. A fentebb említett, többségi nemzetek által végzett kisebbségellenes lépéseket (kitelepitések, áttelepitések, majd az enyhébb formában megnyilvánuló diszkriminációt – a kisebbség infantilizációját) a folyamat szerves részének tekintették, melyet Magyarország területén ők maguk is nap mint nap alkalmaztak saját kisebbségeikkel szemben.

Csakhogy akár a mai politikai elit, ők is megfeledeztek azokról a lélektani száklakról, azokról a néhány évtized alatt létrejött, ámde mégis kitörölhetetlen érzelmi nyomokról, melyek a magyar kisebbséget a magyar nemzethez kötötték. És ahogy mélyült és szélesedett a szakadék Magyarország és a környező államokban élő magyarok között, úgy szövődött Pomádé király ruhájának mintájára láthatatlan szövete-nekként a selyemfonál, amely a felhők ködébe vesző Budapestet kötötte össze a Felvidékkel, Erdéllyel, a Vajdasággal és Kárpátaljával. A kisebbségi magyar úgy viselkedett, mint az a mostohagyerek, aki képtelen elfogadni sorsát, és mítoszokat teremt a hűtlen anyáról. A kisebbségben élő határon túli magyarok érzelmi megnyilvánulásai búvópatakként törtek a felszínre egy-egy olyan társadalmi történést (az 1956-os forradalom), sporteseményt (az 1954-es labdarúgó-világbajnokság döntője, olimpiák, világbajnokságok, illetve olyan sportesemények alkalmával, ahol Magyar-

ország küzdött a politikai haza sportolóival), néhány irodalmi és művészeti alkotás (Szász György, Görgey Gábor, Nemeskürty István, Kodály Zoltán stb. művei, melyekben expressis verbis papírra kerültek olyan kifejezések és nevek, mint Felvidék, Rozsnyó, Erdély, Galánta Kolozsvár stb.) kapcsán, melyben az anyaország vagy saját nagyszerűségét, bátorságát nyilvánította ki, vagy nyilvánosságra került/kerülhetett az évtizedek óta rejtgetett titok, tudniillik az, hogy az anyaország és a kisebbségi magyarok között igenis létezett és még most is létezik kapcsolat.

Ez az érzelemkinyilvánítás négy évtizeden át egyoldalú volt, hiszen csak a gyermek sikoltott fel örömeiben, hogy újra fényes glóriával a feje körül láthatja anyját. A hetvenes években nagyon boldogok voltunk, mert világszerte úgy emlegették a Kádár-rendszert, mint legvidámabb barakkot, és mi, kisebbségek ezt komoly elégtétellel a saját sikerünként vettük tudomásul. Az meg már a kilencvenes évek legelején történt, hogy egy barátom a szlovák–magyar határon átkelve elégedetten dörzsölte a kezét, amikor látta, hogy a forint a koronához képest megerősödött. Igaz, hogy a pénzbevéltásnál emiatt ő kevesebb forintot kapott szlovák koronájáért, de ez eltörpült amellet az érzés mellett, hogy Magyarország pénzügyi helyzete Szlovákiához képest javult. Az anyaországhoz fűződő hűség kinyilvánításának jeleként foghatjuk fel annak a kisebbségi politikusunknak az esetét is, aki immár 13 esztendeje tagja a (cseh)szlovák törvényhozásnak, de parlamenti szűzbeszédét a mai napig nem mondta el. A magyar Országgyűlésben viszont már többször felszólalt, ezzel is jelezve érzelmi és politikai kötődését az anyaországhoz.

A magyar politikai elit viszont csak a rendszerváltást megelőző egy-másfél évben változtatott magatartásán, és vette magának a bátorságot, hogy legalább a kirívó esetekben nyilvánosan is kiálljon a kisebbségi magyarok mellett (de akkor is csak Ceausescu Romániájával szemben).

Tehát az 1989-et megelőző időszak magyar–magyar viszonylatában kialakult patológiás lélektani kapcsolatrendszerért, azért, hogy kialakult egy ún. dependens (függő) viszony az anyaország és a kisebbségek között, egyértelműen a kisebbségi magyarság a „felelős”. Magyarország, az anyanemzet „mindent megtett” azért, hogy mostoha sorba került gyerekei (a kisebbségi magyarok) végleg elfelejtsék őt, de hát istenem, ilyen a gyermeki lélek, ez nem valósult meg.

A lélektan szerint a dependens viszony leggyakrabban a domináns szülő és engedelmese gyermeke között alakul ki, de sokszor a helyzet teremt patológikus állapotokat. Véleményem szerint a második világháborút követő időszak Magyarországot semmiképpen sem jellemezhetjük azzal, hogy domináns módon viselkedett volna gyermekével szemben. Annál fontosabb szerepet játszott a patológiás viszony kialakulásában az adott politikai helyzet által lehetővé vált mód, ahogy az utóállamok többségi nemzetei viszonyultak a magyar kisebbséghez, vagyis az a tény, hogy a második világháborút követő első időszakban a teljes jogfosztottság, később pedig a diszkrimináció, az asszimiláció és az infantilizáció keményebb, majd lágyabb módszereit alkalmazva viszonyult a területén élő magyarokhoz.

A kisebbség szeretetigényét a politikai haza (nevezük apának) nem elégítette ki, ezért nem véletlen, hogy az anyaország felé fordulva kereste azt, és Magyarország (az anya) szeretetének elnyerése érdekében olyan dolgokra is vállalkozott, melyek sokszor megalázóak voltak számára. A kisebbségnek ez a fokozott szeretetigénye gyakran olyan helyzetekben is megnyilvánul, melyek egyáltalán nem emocionális jellegűek. (Emlékezzünk csak a kisebbségi magyarok oly gyakran használt szöfordulataira egy-egy kedvezőtlen politikai döntés, helyzet után: ezek [szlovákok, románok]

nem szeretnek bennünket.) Sokszor még a koalíciókötés, a hosszú távú politikai együttműködés esetén is ez a szeretetnélküliségre való utalás volt az egyik fő argumentum a döntés meghozatalánál.

A kisebbség az anyaországban mindenható, mágikus erőt keres, amellyel legnehezebb helyzeteit is megoldhatja. De még az egyszerű, rutindöntések esetében is folyamatos megerősítést, részletekbe menő tanácsokat vár tőle. Képtelen autonóm módon viselkedni, hisz épp a magánytól való félelem a fő problémája. Ez a félelem az oka annak is, hogy jogérvényesítő képességeit sem fejlesztette ki, ehelyett inkább lekicsinyíti saját gondjait, és saját problémáit sem akarja észrevenni, igyekszik a dolgoknak csak a jó oldalát látni és láttatni. Elsajátítja az alárendelt szerepet, azt, hogy hogyan kell a döntéseket másokra bízni, és ezzel saját sorsának alakulásából is kivonja magát. Egy bizonyos idő után a passzivitás és az alárendeltség válik fő jellemvonásává.

Végül is önsors rontó ördögi kör alakul ki, melynek fő elemei az önbizalomhiány, a kishitű önértékelés, a kapaszkodó-csüngő kapcsolat utáni vágy és az a viselkedésmód, amely a későbbi kapcsolatokban is domináns-szubmisszív formában ölt testet.

Azzal kezdtem dolgozatomat, hogy az elkövetkező két esztendőben az lesz a magyar nemzeti politika egyik legfontosabb feladata, hogy felkészítse a határon túl élő kisebbségeket az EU-csatlakozást követő változásokra.

Ha Magyarország valóban effektív kapcsolatot akar kiépíteni kisebbségeivel, akkor először is tudnia kell, hogy kik azok a csoportok, akiket eddig egységesen, homogenizáló látásmóddal kisebbségeinek nevezett. Tehát minél előbb egy átfogó felmérést, majd egy szakszerű elemzést kell készítenie annak érdekében, hogy pontos képet nyerjen a határokon túl élő magyar kisebbségek egymástól különböző szükségleteiről, elvárásairól, szocializációjáról, a politikai hazához (Szlovákia, Románia stb.) és a kultúrközösségéhez (magyar nemzet) fűződő viszonyáról. Egy ilyen kutatás rádöbbenené a politikai elit tagjait arra, hogy az egységes magyar nemzeti politika mint olyan szemfényvesztő szimplifikáció, tehát megvalósíthatatlan.

A kutatás eredményei arra is rádöbbenének a magyar politikai elit tagjait, hogy újra kell értelmezni a kulcsszó: az anyaország (anyanemzet) tartalmát és jelentését. Elismerem, hogy a fent vázolt lélektani fejtegetések validitását csakis egy szociálpszichológiai jellegű kutatással lehet egyértelműen bizonyítani. De egy ötven éve kisebbségi sorban élő értelmiséginek az a hipotézise, mely szerint a magyar kisebbség még ma is kettős függő viszonyban él, és az anyaország–kisebbség viszony jelenlegi értelmezése ezt a függőséget (és vele együtt a kisebbség további infantilizációját) tovább fokozza, talán jó kiindulópont lehet egy ilyen vizsgálódáshoz.

A magyar politikai elitnek, párhovatartozástól függetlenül, hozzá kell látnia ahhoz, hogy ezt a függő viselkedésmódot a maga részéről megszüntesse. Különben a magyar kisebbségnél már a közeljövőben megjelenik a címben jelzett *etnikai immundeficités szindróma (EIDS)* összes szimptomája.

Vagyis a fentiekben leírt és ott az anyaországra vonatkoztatott tünetek a minden napok gyakorlatában elevenednek meg, tehát akkor is, ha a kisebbség az adott ország többségi nemzetével kerül konfrontatív helyzetbe. Viselkedéspalettájáról ugyanis hiányoznak azok a sztereotípiák (védekező- vagy immunmechanizmusok), amelyek biztosítanák, hogy nemzeti identitását a megváltozott körülmények között is hatékonyan meg tudja óvni.

Az EU-csatlakozás után kisebbségi szempontból valószínűleg furcsa helyzet áll elő. Azokban a környező országokban, melyek nem lesznek az EU tagjai, nem követ-

kezik be lényeges változás a többség–kisebbség viszonyában, s marad a jelenlegi, helyenként konfrontatív jellegű kisebbségpolitika. Tehát az ott élő magyarok a több mint nyolc évtized alatt elsajátított védekező mechanizmusaikat felhasználva továbbra is relatíve effektív módon alkalmazzák majd ezeket a sztereotípiákat identitásuk megőrzése érdekében.

A csatlakozást követő új helyzetben paradox módon épp azt a két kisebbséget fenyegeti majd a nagyobb veszély, amelyek politikai-társadalmi-gazdasági szempontból jobb, de vadonatúj helyzetbe kerül majd, ahol a kisebbségi kérdés megoldásában nem lesznek történelmi tapasztalatai, tehát a Szlovákiában és Szlovéniában élő magyarokat.

A mérleg egyik serpenyőjében ugyanis ott vannak az Európai Unió tagjával együtt járó új és vonzó körülmények (konformitás, szabad munkavállalás stb.), a másikban pedig a nemzeti identitás megőrzésével járó, a nyílt konfrontációt és durva asszimilációt ugyan már tartalmazó, ám meggyőződésem szerint a közeljövőben nem sokat változó, mindennapos kínlódások. És nem biztos, hogy az ipolyásági, dunaszerdahelyi magyar a kisebbségi iskoláért folytatott harcot fogja választani a jólét helyett.

És afelől se legyenek illúzióink, hogy Magyarország, az EU újdonsült tagállama, kisebbségpolitikai ügyekben hatékonyan tud majd fellépni Szlovákiával, ill. Szlovéniával, az EU másik két újdonsült tagállamával szemben. Ahogyan Ausztria kivonta magát a kedvezménytörvény hatálya alól, ugyanúgy fog cselekedni ez a két ország is. És ha nem akarjuk, hogy ugyanolyan folyamat játszódjék le a magyar kisebbségnél e két országban, mint Ausztriában, akkor komoly változásokra van szükség a magyar kisebbségpolitikában.

Elsősorban autonóm kisebbségi elitre lesz szükség. Olyan komplex módon képzett értelmiségi rétegre, amely anyaországi szakmai segítség nélkül is képes az önálló munkára, valamint arra, hogy ebből a munkából tisztességesen meg tudjon élni és szülőföldjén adekvát szakmai karriert is befuthasson.

Természetesen nem arra gondolok, hogy a társadalom minden szegmensében meg kell teremteni az értelmiségi réteg etnikai pandanját, de vannak olyan szakterületek (szociológia, etnológia, nyelv kutatás, oktatás stb.), amelyek nélkül egy adott kisebbség nem tud teljes életet élni. E körülmények egyik előfeltétele a megfelelő képzés és vezetés, a másik pedig a megfelelő intézményi háttér kialakítása. A kisebbségi körülmények között dolgozó értelmiségiek számára olyan intézményrendszerre van szükség, amelyben az adott munkafolyamatok, kutatások teljes egészében elvégezhetők. Tehát szakítani kell azzal a gyakorlattal (támogatási rendszerrel), amely bedolgozóként foglalkoztatta a magyar szakértelmiség tagjait, vagyis úgy volt szervezve, hogy a kisebbségi kutatók csak részfeladatokat tudtak elvégezni, az anyag végső feldolgozása, a kutatás összegzése Budapesten történt.

Ennek az új rendszernek elengedhetetlen feltétele a megfelelő intézményi háttér finanszírozása. Tehát újra kell értékelni az intézménytámogatási rendszert, és arra kell törekedni, hogy az ún. utódállamok mindegyikében létrejöjjön szakterületenként legalább egy, a modern tudomány követelményeinek minden szempontból megfelelő kutatóintézet, melyben a kisebbségi magyar tudósok, kutatók az európai követelményeknek megfelelő körülmények között, az európai tudományos kritériumoknak megfelelően dolgozhatnak.

A jelenlegi körülmények között a kisebbségi magyar értelmiségi igazi tudományos karriert szülőföldjén nem tud befutni, erre csak Magyarországon (ill. szülőföldjén, ám nem magyar intézetben) van lehetősége. Ha nem változnak a körülmények,

akkor 2004 után még több kisebbségi magyar kutató keres majd teljes körű érvényesülési lehetőséget magának nemcsak Magyarországon, hanem az EU más országaiban is, és így a kisebbség vezető réteg nélkül marad, tehát asszimilációja felgyorsul. (Már maga a minta, vagyis az, hogy az értelmiségi réteg máshol keresi boldogulását, facilitáló hatással lehet erre a folyamatra.)

További fontos feladat, hogy Magyarország a jövőben intenzíven támogassa a kisebbségek jogérvényesítési, döntéshozatali és önállóságának megerősítését célzó törekvéseit. Ezzel összhangban kerülnie kell minden olyan mozzanatot, megnyilvánulást, melyet a kisebbség úgy értékelhet, mint az anyaország (akár jóindulatú) beavatkozását sorsának irányításába.

Ebből a szempontból érdemes végiggondolni, hogy milyen indítékkal jött létre és milyen szellemiségben dolgozik a Határon Túli Magyarok Hivatala (HTMH) és a Magyar Állandó Értekezlet (Máért).

Tudomásom szerint mind a két intézmény elsősorban a kisebbségi magyar politikai elitet tekinti fő partnerének. A hivatalos indoklás szerint azért, mert ők a kisebbségi magyarság demokratikusan megválasztott képviselői. A dolog így rendben is lenne, csakhogy ebben a magyarázatban is van néhány komoly buktató.

Először is a kisebbik probléma a már többször említett szimplifikáció csapdája. A Kossuth-díjas kisebbségi író, a Munkácsy-díjas képzőművész, az európai hírű orvos kutató stb. épp szakmájából fakadóan soha sem lesz demokratikusan választott képviselője a kisebbségnek, mégsem mondható, hogy ne lenne megfelelő reprezentánsa a magyar minoritásnak. Továbbá ha mi kisebbségiek a magyar nemzettel mint kulturális közösséggel vagyunk egyek, akkor Magyarország miért a kisebbségi politikai elittel épít ki elsőrendű kapcsolatot?

Ebben a furcsaságban engem nem az irritál elsősorban, ami a szlovákokat, románokat, szerbeket irritálhatja, vagyis hogy a szlovák parlament alelnöke, a jugoszláv és szlovák miniszterelnök-helyettes, valamint a román, jugoszláv, szlovák parlament több képviselője vajon miről konzultálhat állandó jelleggel Magyarország miniszterelnökével és más közjogi méltóságával. És nem is az az ellentmondás frusztrál, hogy ezek szerint még sincs minden rendben azzal a hivatalos magyar állásponttal, mely szerint a magyar politika úgy tekint a határon túl élő kisebbségeire, mint egy kulturális közösség elválaszthatatlan tagjaira, jöllehet a valóságban mást tesz.

Ami engem valóban aggaszt, az az a felismerés, hogy az ilyen kapcsolat nem az anya és gyermeke közti dependencia megszüntetésére irányul, hanem ennek épp ellenkezőjét teszi. És ismét felteszem a kérdést: Qui prodest?

A magyar politikai elit ugyanis ezzel a magatartással azt sugallja a felnőttkorban lévő (felnőttkorba lépő?) gyermekének, hogy nem kell félnie, bármi is történjék, az anya itt van.

És még mit? Talán hogy segít, ha kell? Vagy csak meghallgat? Vagy ha baj van, hozzá bármikor visszatérhetsz? Vagy csupán gesztust gyakorol? Vagy talán épp az anyának van szüksége minderre, hogy anyai identitása megerősödjön?

Mert tény és való, gyermekei ma már házasetletet élnek. Azt ugyan keserű szájjal elmondhatjuk, hogy ez bizony afféle kényszerházasság volt, de a tényeken ez mit sem változtat. Azok a konkrét gyermekek, akikkel az anya a Magyar Állandó Értekezleten tárgyal, tulajdonképpen nem panaszkodhatnak, hiszen egyikükből képviselő, a másiktól miniszter, a harmadiktól kormány- (vagy parlamenti) alelnök lett. Nem biztos, hogy az anya mellett is ilyen karriert futottak volna be.

Valószínűleg Bugár, Csáky, Markó és a többi gyermek tudatosította is a tényeket. Nem tudom róluk elképzelni, hogy valódi házassági ügyekben Állandó Értekezlet formájában folyamatos konzultációt folytatnának édesanyjukkal a családjukat (ne adj' isten a feleségüket) érintő dolgokról, hisz a felnőtt ember nem tesz ilyet. Az ember édesanyjával megbeszélheti a karácsonyi ünnepek menetét, a születésnap programot, de már a család nyaralását sem vele fogja megvitatni, nemhogy a komolyabb családi ügyeket. És egy igazi anya ezen nem sértődik meg. Igaz, hogy miniszterelnök-helyettessé (államtitkárrá stb.) lett gyermeke neki örökké „kisfiam” marad, de azt is tudja, hogy ez csak az ő szívében és emlékeiben van így. És ha gyermekének segítségre van szüksége, akkor az igazi anya nem sokat kérdezősködik. Végiggondolja magában a dolgokat, megnézi, milyenek a lehetőségei, aztán ellenszolgáltatás nélkül segít gyerekein.

Ha viszont a HTMH és a Máért továbbra is a kisebbség politikai elitjével tart fent állandó kapcsolatot, ezzel azt a lélektani üzenetet küldi felé, hogy nem tartja őt még elég érettnek az önálló életre, magának a kisebbségnek meg azt sugallja, hogy az politikailag (és nem kulturálisan!) továbbra is hozzá tartozik, és számíthat a segítségére.

A képviseleti demokrácia korában Magyarországnak az a lépése, hogy a kisebbségi magyarok törvényesen megválasztott képviselőivel kommunikál és tart fent kapcsolatot, egyfelől logikus és szabályszerű. Arról valóban nem Magyarország tehet, hogy az elmúlt tizennégy esztendő alatt a kisebbségi magyarok nem tudtak teljes mértékben kiépíteni olyan szakmai és érdekvédelmi intézményrendszert, amely szintén a képviseleti demokrácia elvei szerint működik, és teljes mértékben reprezentálja a kisebbségi magyar társadalom többi, nem politikai szegmensét is. (Valószínűleg ez a hiány is a többször említett infantilizáció rovására írható.) A kisebbségben élő magyaroknak arra kell törekedniük, hogy minél hamarább kiépítsék és hatékonyá tegyék ezt az intézményrendszert, majd el kell érniük azt is, hogy a magyar–magyar párbeszédben ezek a nem politikai jellegű intézmények is helyet és szerepet kapjanak. És Magyarországnak segítenie kell abban, hogy ez a folyamat minél hamarább megvalósuljon.

Kelet-Közép-Európa kisebbségei hajlamosak a mítoszképzésre és az álmodozásra. De a mesevilágban élő ember gyakran kivetíti álmait a való világba is, és ilyenkor képtelen adekvát módon reagálni környezete kihívásaira. Pedig Kelet-Közép-Európában a kisebbségeknek még sokáig szükségük lesz a gyors és hatékony védekező- és válaszreakciókra.

Magyarország pénzügyi támogatására természetesen továbbra is szükség lesz a különböző kisebbségi jellegű szervezetek megvalósításához, az intézmények működéséhez, az ösztöndíjak stb. fedezéséhez. De ezek a támogatások semmi esetre sem kötődhetnek politikai kritériumokhoz (ahogyan az elmúlt 13 esztendőben a támogatások többsége történt, vagyis a szűkkeblű pártpolitikai aspektus vagy a klientelizmus alapján). A támogatási rendszer szellemisége nem változhat a parlamenti ciklusok szerint váltakozó kormányzatok különbözőségeivel együtt. A támogatások egyetlen feltétele az életképes, a kisebbség érdekeit szolgáló tervezet és a megadott célra történő korrekt felhasználás lehet, nem pedig az, hogy Magyarországnak és ezen belül egy szűk politikai/gazdasági stb. csoportosulásnak épp mire/kire van szüksége.

És végül nagyon fontos, hogy Magyarország egyértelmű, reális és félreérthetetlen üzenetet küldjön a környező országokban élő kisebbségeinek, és rajtuk keresztül pontosan dekódolható üzenetet juttasson el ezen országok politikai elitjének és az egész civilizált világnak arról, hogy 2004-ben (és a későbbiekben) történjék bár-

mi is, a határain kívül élő magyarokat a magyar kulturális közösség egyenrangú részének tartja, és anyanyelvének, nemzeti önazonosságának, kultúrájának megőrzését célzó törekvéseit minden körülmények között támogatni fogja. Ennyit. Sem kevesebbet, sem többet. Mert ez Magyarország, a magyar nemzet és nemzetrészek, valamint egész Európa érdeke.

PÉTER HUNČÍK

ETHNIC IMMUNDEFICIT SYNDROME

The author in his research focuses on the Hungarian-Hungarian relationship from a social-psychological aspect. He points out that prior to 1989 Hungary was not able to practice a real national politics towards the ethnic Hungarians living outside the borders. In 1989 a serious political and social turning point came about in Central-Eastern-Europe. Due to this change the political elit in Hungary more and more often discussed the destiny and present situation of the ethnic Hungarians. The author talks about these political manifestations and suggests that in most cases solemn tone and a simplified approach was dominant instead of well-functioning solutions. The paper also talks about the so called Hungarian advantage law and its psychological aspects. The author analyzes the relationship between the mother country and the Hungarians living outside the borders after the W. W. I. and the Trianon-pact. He points out that it was a dependent relationship on the part of ethnic Hungarians with all its negative side effects. However, the Hungarian national politics keeps alive and feeds this dependency. This situation keeps the ethnic Hungarians in infancy. The group of symptoms that was brought about by dependency and by this state of infancy is called EIDS (ethnic immunodeficit syndrome) by the author. Due to – EIDS – ethnic Hungarians lack many important defensive mechanisms that would help them to communicate, cope and manage their relationship with the political majority. In 2004, certain countries, like Slovakia and Slovenia will join the EU, while others, like Romania and Serbia, will not. The author talks about the situation of the Hungarians living in these countries after joining the European Union. Is it possible to practice a unified Hungarian ethnic politics under such circumstances? The author suggests to the political elit to carry out a comprehensive research in order to get a clear picture about the real needs and expectations of ethnic Hungarians; and also to find out how do Hungarians living in Hungary see the Hungarian minority living outside the borders.

Megjegyzések a Szlovák Szocialista Köztársaság Kormányhivatala nemzetiségi főosztályának megszüntetésével kapcsolatos javaslatához

A dokumentumok elé

Gyönyör József alábbi két két dokumentuma kordokumentum, amely a Szlovák Kormányhivatal Nemzetiségi Titkárságán készült. Ez az intézmény – melynek egyik alapító és tevékenységében meghatározó szerepet játszó munkatársa volt Gyönyör József 1969-től nyugdíjba vonulásáig – az 1970–1980-as években fontos szerepet játszott a szlovákiai kisebbségpolitikai döntések előkészítésében és végrehajtásában. Az 1968-as társadalmi változások eredményeként létrehozott szervezetet a konszolidáció során több alkalommal is le akarta építeni, hatáskörében megnyirbálni a husáki hatalom.

A Megjegyzések a Szlovák Szocialista Köztársaság Kormányhivatala nemzetiségi főosztályának megszüntetésével kapcsolatos javaslatához című dokumentum egy védírat, amely 1973. április 20-án, nagypéntek napján készült el. Ugyancsak e napon nyújtotta át személyesen ezt a dokumentumot a nemzetiségi főosztály két dolgozója (Gyönyör József és Mihály Géza), kézjegyével ellátva az eredeti borítólapot, a főosztályvezetőnek azzal a céllal, hogy ez a szolgálati úton felterjesztett ún. nagypénteki védírat szolgáljon figyelmeztetésül a kormány illetékes tisztségviselői számára a nemzetiségi főosztály bizonytalan jogállásával és feladatkörével, valamint a szlovákiai nemzetiségi kérdés legégetőbb, megoldásra váró problémáival kapcsolatban. A belső használatra „Nagypénteki memorandum”-nak nevezett védírat olyan kordokumentum, amely idáig a szélesebb közönség számára nem volt ismert. A szerzők bátor kiállításukkal és érveikkel elérték, hogy a főosztály önállóságát nem szüntették meg.

A másik dokumentumot (Feljegyzés néhány hiányosságról..) Gyönyör József naplójegyzeteiben „hattyúdálnak” nevezi, melyben leírja, hogy a hivatalban végzett 15 éves munkájának tapasztalatai alapján milyen további feladatok elvégzését tartja szükségesnek a nemzetiségi politika terén.

1973. április 20., Pozsony. Pripomienky k návrhu na zrušenie odboru pre národnosti Úradu vlády SSR címmel a Szlovák Kormányhivatal Nemzetiségi Titkárságán belső használatra készült szlovák nyelvű dokumentum, amely a Szlovák Szocialista Köztársaság Kormányhivatala nemzetiségi főosztályának tervezett megszüntetése ellen érvel.

I.

1. A Csehszlovák Köztársaság területén élő magyar nemzetiségű személyek állampolgárságáról szóló törvény (a törvénytár 1948. október 25-én kiadott 245/1948. sz. törvénye) lehetővé tette számukra, hogy ismét megszerezhessék a csehszlovák állampolgárságot, amelytől az 1945. augusztus 2-i 33/1945. számú alkotmánydekretum megfosztotta őket. A nemzetiségi kérdés megoldásával csak a legmagasabb szintű pártszervek határozatai és az államigazgatási szervek intézkedései foglalkoztak. E téren máig nem születtek kiadott jogszabályok, ebből kifolyólag országunk dolgozói számára az intézkedések végrehajtása is ellenőrizhetetlen maradt.

A nemzetiségi kérdés megoldására 1948 óta született alapvető rendelkezés a Csehszlovák Köztársaság Kormányának 1952. június 17-én elfogadott határozata, valamint az egykori Megbízottak Testületének 1952. július 1-jei határozata. A tapasztalatok azt mutatták, hogy e határozatok teljesítése az idő múlásával egyre inkább nem érte el a kívánt színvonalat, ami oda vezetett, hogy Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) XIII. kongresszusának zárszava a kérdés intézményes rendezése – az államigazgatás központi szervei mellett kialakítandó állandó részlegek – mellett kötelezte el magát.

Ezen alapelv benne foglaltatott a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Alkotmányának a nemzetiségek státusáról szóló passzusaiiban, amely egyértelműen beszél a „képviselői testületek és végrehajtó szervek” mellett működő szervek kialakításáról, amelyek a „nemzetiségek jogait lesznek hivatottak biztosítani”. Megalakult a Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) nemzetiségi bizottsága, az SZNT Elnökségének Nemzetiségi Titkársága és a föderatív államrendszer kihirdetése után az SZSZK Kormányhivatalának nemzetiségi főosztálya, az SZSZK Kormányának Nemzetiségi Tanácsa, a tárca nélküli miniszter hivatala, melyet az SZSZK Kormány a nemzetiségi kérdés megoldásával bízott meg, továbbá az oktatási minisztériumban létrehozták a nemzetiségi iskolák főosztályát, a művelődési minisztériumban pedig a nemzetiségi kultúra szakosztályát.

A 144/1968. számú alkotmánytörvényben foglalt alapelvek gyakorlatban való megvalósításának helyességét a CSKP XIV. kongresszusa is jóváhagyta.

2. A Szlovák Nemzeti Tanács Elnökségének Nemzetiségi Titkársága az SZNT Elnökségének 1968. szeptember 23-i 185. sz. határozata alapján alakult, amely Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) Központi Bizottságának 1968. szeptember 11-én és 16-án elfogadott határozata alapján és az SZNT elnökének javaslatára született. A megalakulásától kezdve az SZNT Elnökségének, illetve nemzetiségi bizottságának munkáját segítő szerveként működött, szervezetileg az SZNT Titkárságához tartozott.

Az SZSZK Kormányának 1969. január 1-jei megalakulásától az SZSZK Kormányhivatalának részét képezte, mint főosztályi szinten működő, nemzetiségi ügyekért felelős titkárság. Jelenleg is a főosztály látja el az SZSZK Kormány Nemzetiségi Ta-

nácsa titkárságának a feladatát. Az 1969. január 1. és 1970. június 30. közti időszakban egyidejűleg működött a tárca nélküli miniszter szakmai apparátusaként, akit a kormány a nemzetiségi kérdés megoldásával bízott meg.

3. A titkárság eredeti feladatkörébe tartozott:

- az SZNT Elnöksége és bizottságai által előterjesztett javaslatok szakmai és módszertani kidolgozása,

- törvényjavaslatok, valamint a Szlovák Nemzeti Tanács és annak Elnöksége határozati javaslatainak előkészítése,

- felhívni az SZNT elnökének figyelmét a törvények és határozatok végrehajtásában jelentkező hiányosságokra a túlnyomórészt nemzetiségek által lakott területeken,

- alpanyagokat készíteni a bizottság üléseire.

Az SZNT Elnökségének Nemzetiségi Titkársága feladatainak teljesítése érdekében minden szlovákiai állami és gazdasági szerv és szervezet köteles volt a titkárságnak a működéséhez szükséges megfelelő alapokat biztosítani.

A föderáció megalakulása után az SZNT Elnökségének Nemzetiségi Titkársága az SZSZK Kormányhivatalának részeként működött tovább. Az 1970-ben meghatározott feladatai és szervezeti struktúrája alapján a kormánynak, a kormány alelnökének és az SZSZK Kormánya Nemzetiségi Tanácsának segítő, kezdeményező és szakmai apparátusa lett. Közreműködött az SZSZK területén élő nemzetiségek széles körű fejlesztését célzó kormányintézkedések előkészítésében, hozzászólt a nemzetiségi lakosság életét érintő kormányintézkedések tervezeteihez, felügyelte a nemzetiségekkel kapcsolatos törvények betartását, és figyelmeztette az SZSZK kormányfőjét és annak helyettesét, valamint az egyes minisztériumokat a törvények alkalmazásának hiányosságaira a nemzetiségek által lakott területeken. Szemmel tartotta a magyar, illetve ukrán kisebbség által lakott területeken fellépő társadalmi-gazdasági problémák megoldásának folyamatát, figyelemmel kísérte a nemzetiségek és a nemzetiségi kultúra állapotát, szükségleteit. Tartotta a kapcsolatot a tömegkommunikációs eszközökkel, statisztikai adatokat gyűjtött és dolgozott fel, elemzéseket készített a nemzetiségek életének különböző metszeteiről. Rendszeresen figyelemmel kísérte a hazai és külföldi sajtóban megjelenő, a nemzetiségek helyzetével és problémáinak megoldásával kapcsolatos híreket. Az SZSZK Kormánya Nemzetiségi Tanácsa számára biztosította a magyar és ukrán kisebbség társadalmi és kulturális életével kapcsolatos alapinformációkat, javaslatokat, állásponthozottakat és szakértői véleményeket. Együttműködött és kapcsolatokat tartott az egyes minisztériumokkal és az SZSZK egyéb, nemzetiségi problémák megoldására szakosodott központi szerveivel, az államigazgatás különböző szintjeinek szervezeteivel és nemzeti bizottságaival.

A kormány Nemzetiségi Tanácsának alapszabályzata szerint – amelyet az SZSZK Kormányának Elnöksége 1972. január 26-án a 18. sz. határozatban fogadott el – a tanács működését a titkárság biztosítja, amelynek funkcióját az SZSZK Kormányhivatalának nemzetiségi főosztálya tölti be. A titkárság együttműködik az egyes minisztériumokkal és az államigazgatás egyéb központi szerveivel, továbbá az állami szervezetekkel, a nemzetiségek társadalmi és kulturális szervezeteivel, valamint a Cseh Szocialista Köztársaság Kormányhivatalának nemzetiségi főosztályával. A

Szlovák Szocialista Köztársaság Kormánya Nemzetiségi Tanácsa által végzett feladatokkal kapcsolatos tevékenységeken kívül a titkárság elemzéseket és tanulmányokat dolgoz ki, és ellenőrzi a tanács döntéseinek és az államigazgatási szervek intézkedéseinek teljesítését. Tevékenysége során kihasználja a Nemzetiségi Tanács, valamint más szervek és szervezetek tapasztalatait. Kidolgozza a minisztériumok és egyéb, nemzetiségi ügyekkel foglalkozó központi szervezeteknek a nemzetiségek széles körű kulturális és társadalmi fejlődését érintő javaslatait és állásfoglalásait, amelyeket az SZSZK Kormányához, annak Elnökségéhez és az SZSZK Kormánya Nemzetiségi Tanácsához nyújt be, továbbá a minisztériumok és egyéb központi szervek nemzetiségekkel kapcsolatos állásfoglalásainak tervezeteit.

II.

1. Az utóbbi évek során az említett szervek helyzete jelentősen megváltozott. Az SZNT nemzetiségi bizottságát megszüntették, ennek következtében a nemzetiségi kérdéskör az SZNT nemzeti bizottságokkal, államigazgatással és nemzetiségi ügyekkel foglalkozó bizottságához került. Ez a bizottság viszont kétéves fennállása alatt egyetlen kisebbségi kérdéssel kapcsolatos ügyet sem tárgyalt meg. A nemzetiségi oktatás főosztálya megszűnt, helyette újraalakult egy ügyosztályi szintű szerv, az SZSZK Művelődési Minisztériumán belül pedig több mint két éve egyetlen dolgozó felel a nemzetiségi kultúra ügyeinek intézéséért. A tárca nélküli minisztert visszahívták tisztségéből, és hivatalát megszüntették. A nemzetiségi miniszterhelyettesek olyan feladatokat kaptak, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül a nemzetiségek problémáihoz (az oktatási miniszterhelyettes például gazdasági kérdésekkel foglalkozik).

2. Az SZSZK Kormánya Nemzetiségi Tanácsának elnöki posztját megalakulásától kezdve négy, a főosztály (titkárság) vezetői posztját két személy töltötte be. A főosztály (titkárság) megalakulása óta a negyedik helyen székel.

Az SZSZK Kormányhivatalának az irányú gondoskodása, hogy megfelelő és kellemes munkakörülményeket teremtsen, csak a tárca nélküli miniszter leváltásáig, illetve e hivatal megszüntetéséig tartott. A hivatal vezetősége a főosztály számára – nem szólva az elhelyezés áldatlan körülményeiről (főleg azt követően, hogy a hivatalt a Kő térre költöztették) – hátrányosan megkülönböztetett helyzetet teremtett főként az erkölcsi támogatottság és a szervezés, továbbá az anyagi források biztosítása terén.

Štefan Sádovskýnak, az SZSZK Kormánya volt alelnökének döntése alapján, az eredeti döntéssel ellentétben, amely 15 munkahely létrehozásáról szólt, a dolgozók száma – tekintet nélkül az elvégzendő feladatok mennyiségére – nem lépheti túl a hat főt, az adminisztratív munkaerőt is beleértve. Ebben az esetben a maximális létszám meghatározásával a legmagasabb szintű állami és pártszervek rendelkezéseit egy szubjektív döntés alapján hagyták figyelmen kívül. Ez ugyanakkor az 1968–1969-es időszak jobboldali opportunizmusának képviselői által folytatott, a nemzetiségi kérdés lenini elveket követő megoldásának alábecsülését is jelentette.

A nemzetiségi főosztály a nehezített munkakörülmények és a létszámcsökkenés ellenére, főleg az új igazgató hivatalba lépése után, jelentős erőfeszítéseket

tett, hogy sikeresen teljesítse a kormányprogram, az SZSZK Kormányának és a kormány Elnökségének ütemterve és az SZSZK Kormány Nemzetiségi Tanácsának programja által meghatározott feladatokat.

3. 1972 végén az SZSZK Kormányhivatala mellett működő SZLKP alapszervezetének vezetősége elismerően szólt a nemzetiségi fősztályról és dolgozóiról. Az alapszervezet vezetőségének értékelése többek között megemlíti, hogy a fősztály dolgozói munkájukat felelősségteljesen végzik, a fősztály munkateljesítménye megnőtt, ami a Nemzetiségi Tanács tevékenységében is megmutatkozik. A pártbizottság, rámutatva nemzetiségi kérdés folyamatos vizsgálatának és tervszerű megoldásának fontosságára, a fősztály eredeti tervek szerinti kiépítésének befejezését ajánlotta a hivatal vezetőségének.

A fent felsorolt tényekből kifolyólag a nemzetiségi fősztály továbbra is nehezített körülmények között végzi feladatát.

Annak ellenére, hogy a nemzetiségi kérdés marxista-leninista alapelvek szerinti megoldása politikai elsőbbséget élvez, a fősztály munkáját azok a folyamatosan terjesztett hírek is nehezítik, amelyek a fősztály elsorvadt jelentőségét, illetve a fősztálynak nemzetiségi kérdés megoldása terén tapasztalható érdektelenségét hangsúlyozzák. A fősztály léte egészen mostanáig a levegőben lógott.

III.

1. 1973 elején bejelentették, hogy az SZSZK Kormányának nemzetiségi fősztálya 1973 első félévének végéig megszűnik. Ezzel egy időben mérlegelték egy bizonyos alakulat (részleg, csoport stb.), egy másik fősztály keretén belül való kialakításának lehetőségét. Ez az alakulat látja majd el a Nemzetiségi Tanács felelős titkárságának feladatát, mindezt minimális számú alkalmazottal és még szűkebb jogkörrel. A nemzetiségi fősztály vezetője pedig a továbbiakban csupán az SZSZK Kormány Nemzetiségi Tanácsának titkári posztját töltené be.

2. Az SZSZK Kormányhivatalának nemzetiségi fősztálya státusának megváltoztatását elrendelő döntéssel kapcsolatban – amely fősztályt a nemzeti kisebbségekről 1968-ban elfogadott 144. számú alkotmánytörvény 5. cikkelyének 2. bekezdése szerint a nemzetiségek jogainak érvényesítése céljából hoztak létre –, a helyzet alapos elemzése után, a következő észrevételek kidolgozására került sor:

Az általános nézet szerint az államigazgatás legfelső szervei által a nemzetiségi kérdés megoldására elfogadott határozatok megvalósításakor megjelenő következetlenségek okát főleg az egyes minisztériumi szintű szervek rendelkezései megvalósításakor fellépő szervezési hiányosságokban kell keresni. Az eddig szerzett tapasztalatok nagyon értékesek, és az SZSZK Kormányhivatalának fősztálya az utóbbi időben hasznosítani tudja ezeket. A megfelelő szintű koordináció hiánya miatt az alábbi területeken jelentkeztek hibák és hiányosságok:

a) a szociális-gazdasági fejlődés terveiben az arányosság elvének betartásakor; a CSSZSZK Kormányának és az SZNT Elnökségének egyes rendelkezései ellenére eddig nem sikerült megnyugtatóan rendezni Dél- és Kelet-Szlovákia ún. kevésbé fejlett területeinek szociális-gazdasági felzárkóztatását. Ezt igazolja az is, hogy az em-

lített térségekben az ipar – alacsony termelőképessége miatt –, de más ágazatok sem képesek a térségben található szabad munkaerőforrások (a mezőgazdaságból elbocsátottak, a megnövekedett számú lakosság, a foglalkoztatás nélküli háztartásbeli nők) kihasználására. A munkalehetőség hiánya, valamint a kevésbé attraktív életkörülmények (elmaradott körülmények, alacsony életszínvonal) következtében egyre több ember keres távolabbi helyeken munkát, megindul a migráció, ezzel együtt egyes, nemzetiségek által lakott területek elnéptelenednek. Ezt igazolja a Kelet-Szlovákiai Kerületi Nemzeti Bizottság 1972. novemberi jelentése, amelyről az SZSZK nemzetiségekért felelős kormánytanácsának 1972. december 5-i ülésén tárgyaltak, valamint a Közép-Szlovákiai Kerületi Nemzeti Bizottság 1973. februári, P-629/72 számú jelentése, amely 1973. április 10-én került megtárgyalásra az SZSZK nemzetiségekért felelős kormánytanácsában;

b) az iskolahálózat fejlesztése, a szülőknek a tanítási nyelv szabad és demokratikus megválasztását biztosító jogi feltételek megteremtése és a nemzetiségi fiatalok elhelyezkedésével, valamint a középiskolai és egyetemi vagy főiskolai felvétellel kapcsolatos egyenlő lehetőségek megteremtése terén; az anyanyelvi művelődéshez való jog nem megfelelő érvényesítése, a nem megfelelő pedagógiai propaganda, a tanítási nyelv kiválasztásának megnehezített feltételei (a nemzetiségi óvodák és alapiskolák, ill. osztályok elhelyezkedése), a vezető és ellenőrző szervek – a járásiaktól a minisztériumi szintűekig – hiányosságai, a tanfelügyelők alacsony száma következtében, valamint több más okból kifolyólag nő a nem a nemzetiségi nyelven oktató óvodákat és alapiskolákat látogató magyar és ukrán anyanyelvű gyerekek száma, ezzel párhuzamosan nő a nyelvi hiányosságok miatt rosszul teljesítő diákok száma, a nyelvtudás hiánya, ami a nemzetiségi környezetben csökkenti a szülői gondoskodás hatékonyságát. A középiskolák aránylag alacsony száma nincs összhangban a magyar tanítási nyelvű alapiskolákban végzett diákok számával; az eddigi tapasztalatok szerint az általános mutatókhoz képest évi kb. 900-1000-rel kevesebb magyar nemzetiségű tanulónak van lehetősége szakközépiskolában folytatni tanulmányait. A kerületi nemzeti bizottságok mechanikusan csökkentik az amúgy is gyengén kiépített magyar tannyelvű szakközépiskolák hálózatával kapcsolatos tervek kvótáit. A fiatalok anyanyelvükön való szakképzésének hiányosságai miatt a 15 éves magyar nemzetiségű végzősök nagy százaléka szakképesítést nem igénylő munkára jelentkezik. Folyamatosan és igencsak érzékelhető mértékben marad el a magyar nemzetiségű magasan képzett káderek és egyetemisták vagy főiskolások százalékaránya. A iskola- és nevelésügy területén az enyhülés és a történelmileg kialakult és felhalmozódott különbségek fokozatos kiegyenlítődése helyett csak tovább nő a lemaradás a magyar nemzetiség szempontjából már amúgy is hátrányos képzettségi struktúra és műveltségi mutatók terén; a műveltség és a képzettség közvetlenül befolyásolja a dolgozók helyét a politikai és kulturális életben, a társadalom szervező és irányító tevékenységeiben és a reális jövedelmek és életszínvonal emelkedésének folyamataiban;

c) a nemzetiségi kultúra fejlődése, a nemzetiségek kulturális igényeinek kielégítése és a nemzetiségek általános kulturális és műveltségi színvonalának tervszerű fejlesztésének biztosítása terén; a magyar és ukrán nemzetiségek által lakott területek könyvtárainak gyűjteményei nem egyeznek meg a lakosság nemzetiségi összetételének arányaival; a területen dolgozó magyar nemzetiségű szakkáderek képzé-

se nem éri el az igények minimumát sem. A magyar nemzetiség kulturális igényeinek kielégítésével kapcsolatos kedvezőtlen tényezőként az 1969 óta a Magyar Népköztársaságból behozott könyvek magas kiskereskedelmi árát említhetnénk; a könyvek ára koronában magasabb, mint Magyarországon forintban. E tényező hátrányosan befolyásolja a nép erkölcsi-politikai egységét, és fékezi a magyar nemzetiség kulturális fejlődését. A hiányosságokat szaporítja a magyar nemzetiségűek minimális képviselete a kulturális élet irányításában (az SZSZK Művelődési Minisztériumában mindössze egyetlen magyar nemzetiségű dolgozó van);

d) a nemzetiségeknek az államigazgatásban való részvétele terén. Annak ellenére, hogy az SZSZK Belügyminisztériumának statisztikai adatai szerint a magyar nemzetiség arányosan képviselteti magát a nemzeti bizottságok bármely szintjének választott testületeiben, a magyar nemzetiségnek nincs számarányának megfelelő képviselete sem a Szlovák Nemzeti Tanácsban, sem a Nyugat-Szlovákiai Kerületi Nemzeti Bizottságban (ebben a kerületben lakik a magyar nemzetiségű lakosság zöme), sem az SZSZK Fővárosának Nemzeti Bizottságában. A képviseleti arány messze a lakosság számaránya alatt van a Dunaszerdahelyi, a Komáromi, a Galántai és az Érsekújvári járás nemzeti bizottságaiban. A magyar nemzetiség képviseleti arányával kapcsolatos helyzet még ennél is rosszabb a minisztériumokban és egyéb központi szervezetekben és a nemzeti bizottságok apparátusain belül. A nemzeti bizottságok bármely szintje mellett működő nemzetiségi ügyekért felelős szakbizottságok megalakítása továbbra sem engedélyezett;

e) a nemzetiségi nyelvek egyenrangú használata terén; a nemzetiségi nyelvek egyenrangú használatának lehetősége a politikai, gazdasági és kulturális élet egyetlen területén sincs biztosítva. Az utcák és egyéb közterületek magyar nyelvű megnevezéseit eltávolították. A magyar helységnevek használatát még a sajtóban is betiltották. 1968-ban megszüntették az SZSZK törvényeinek magyar nyelven való kiadását;

f) a mai napig nem jelentek meg a nemzetiségi kérdés megoldását célzó jogszabályok (sem újak, sem korábbi jogszabályok módosításai) annak ellenére, hogy ezek megalkotását a CSSZSZK Alkotmányának a nemzetiségek státusával kapcsolatos törvényei is előírták;

g) ezenkívül megoldásra várnak még az 1945–1948-as időszak magyar kisebbséggel kapcsolatos diszkriminatív jogszabályok is. Elsősorban az állampolgárság megszüntetésének kérdése vár megoldásra (az 1945. augusztus 10-től a 245/1948. számú 1948. október 25-én kiadott törvény alapján történt eskütételig tartó időszakról van szó), továbbá megoldásra vár a családi házak nemzetiségi alapon történt konfiskációja eltörlésének ügye, hogy a magyar nemzetiségű állampolgároknak ne kelljen az államtól visszavásárolniuk saját tulajdonukat.

IV.

1. Az eddig felsoroltakból kiindulva és abbéli igyekezetünkben, hogy a hivatal vezetőségéhez objektív információkat juttassunk el, javasoljuk, hogy még mielőtt a nemzetiségi főosztályt megszüntető döntést megvalósítanák, mérlepeljék a következő tényezőket:

– a tapasztalatok azt mutatják, hogy a nyakatekert bürokratizmus, a túlzásba vitt adminisztratív beavatkozások és a nemzetiségi kérdés megoldásához való érzéketlen hozzáállás törvényszerűen problémákhoz és komplikációkhoz vezet, társadalmi feszültséget és kedvezőtlen légkört vált ki;

– a nemzetiségi főosztállyal az egyetlen, minisztériumok felett álló, a nemzetiségek jogait biztosító szerv szűnne meg;

– a föderatív kormány mellett nincs a főosztályhoz hasonló szerv kialakítva;

– a Cseh Szocialista Köztársaságban alkalmazott módszer helytelen, mechanikus átvételéről van szó. E gyakorlat nem veszi figyelembe sem az egyes köztársaságok lakosságának nemzetiségi struktúráját, sem a nemzetiségek képviselőinek jelentős számbeli különbözőségeit. Az 1970-es népszámlálás adatai szerint a CSSZK-ban 80 ezer német (0,8%) és 67 ezer lengyel nemzetiségű (0,7%) állampolgár élt, azaz a nemzetiségek aránya összesen 1,5%-ot tett ki. Ezzel szemben az SZSZK-ban a magyar és ukrán nemzetiségűek aránya együtt 13,1%, ugyanez az arány a megjelölt anyanyelv alapján 14,7%. Tehát az SZSZK-ban élő magyar és ukrán nemzetiség aránya kb. tízszerese a CSSZK-ban élő nemzetiségi lakosság arányának. A magyar és ukrán nemzetiség ilyen, aránylag magas létszámának figyelmen kívül hagyása elkerülhetetlenül a gondoskodás minőségében és a nemzetiségi kérdés megoldásában elért eredményekben mutatkozik meg;

– a föderáció megalakulása óta a fejlődés és a problémák megoldása terén tapasztalható egy bizonyos fokú aszimmetria a két tagköztársaság között. A CSSZK-ban az elmúlt években a párt- és kormányzervek kiemelt figyelmet szentelnek a lengyel és német nemzetiség egyenrangúságának minden területre kiterjedő biztosításának. Erről tanúskodnak többek között a újonnan alakított intézmények eredményei is, amelyek célja a nemzetiségi lakosság jogainak biztosítása és specifikus igényeiknek kielégítése (pl. a nemzetiségi ügyekkel foglalkozó kormánytanácson kívül sikeres munkát végez a Cseh Nemzeti Tanács nemzeti bizottságokért és nemzetiségekért felelős bizottságának nemzetiségi szakbizottsága, a CSSZK Művelődési Minisztériuma mellett működő, a nemzetiségi kultúrákkal foglalkozó tanácsadó testülete és a lengyel és német nemzetiség által lakott területek kerületi, járási és helyi szintű nemzeti bizottságainak nemzetiségi ügyekért felelős szakbizottságai);

– kiemelt figyelmet szentelnek a kétnyelvűségek és a nemzetiségi nyelvek használatának, a sajtóban nem tilos a falvak és városok nemzetiségek nyelvén való megnevezése;

– a nemzetiségi főosztály önállóságának megszüntetése hátrányosan érintené a minisztériumok és más központi szervek nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban elfogadott intézkedéseinek megvalósítását, és végeredményben a nemzetiségi kérdés marxista-leninista alapelvekre támaszkodó megoldása szenvedne csorbát, mivel maga a kormány végrehajtó apparátusának tekintélye csökkenne;

– a főosztály megszüntetése az SZSZK Kormány Nemzetiségi Tanácsának fokozatos leépüléséhez, majd megszűnéséhez vezetne;

– a főosztály felszámolása a hatáskörök beszűkülésével és a feladatok visszaszorulásával járna, ezen kívül nehezebbé válna a nemzetiségi kérdés minden részletre kiterjedő szemmel tartása és a megoldás irányában tett lépések koordinálása;

– arra való tekintettel, hogy sem a minisztériumok, sem a kerületi nemzeti bizottságok apparátusaiban a nemzetiségek (főleg a magyar nemzetiség) még csak minimális számban sincs képviselve, a főosztály megszüntetéséről hozott döntés negatív politikai visszhangot váltana ki a magyar, illetve ukrán nemzetiségű dolgozók körében.

2. Szükségesnek tartjuk felhívni a figyelmet Lenin 1922. december 31-én papírra vetett szavaira, amelyek a nemzetiségeknek a nemzetiségi kérdés megoldásában való részvételét hangsúlyozzák olyan értelemben, hogy a nemzetiségek a nemzeti kérdések helyes megoldása érdekében vegyenek részt a törvényes és egyéb rendelkezések megalkotásában. Ez automatikusan feltételezi a nemzetiségek arányos képviseletét az államigazgatás végrehajtó szerveiben, főként azokban, amelyeket a nemzetiségek jogainak biztosítása céljából létesítettek.

3. Azt javasoljuk, hogy a nemzetiségi főosztály folytassa működését, megőrizve a jelen pillanatban elfoglalt pozícióját a Szlovák Szocialista Köztársaság Kormányhivatala mellett, illetve hogy dolgozóinak létszámát emeljék fel a legmagasabb párt- és állami szervek eredeti döntéseit követő szintre a munkafeladatok fontosságának és mennyiségének megfelelően. Csakis ilyen módon valósulhatnak meg a CSKP és a CSKP KB ideológiai plénumának XIV. kongresszusán elfogadott irányelvek.

Pozsony, 1973. április 20.

(Fordította Bondor Sándor)

Feljegyzés néhány hiányosságról, amelyek napjainkban is előfordulnak a 144/1968. számú, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetiségeinek helyzetéről szóló alkotmánytörvény gyakorlati megvalósításában

1984. július 10., Pozsony. Záznam o niektorých nedostatkoch, ktoré sa vyskytujú v realizácii ústavného zákona číslo 144/1968 Zb. o postavení národností v Československej socialistickej republike címmel a Szlovák Kormányhivatal Nemzetiségi Titkárságán belső használatra készült szlovák nyelvű dokumentum arról, hogy a szerző 15 éves hivatali munkájának tapasztalatai alapján milyen további feladatok elvégzését tartja fontosnak a nemzetiségi politika terén.

A Szlovák Szocialista Köztársaság Kormányhivatala nemzetiségi főosztálya vezetőjének 1984. május 28-án történt felkérésére ismételten megvizsgáltam a Szlovák Szocialista Köztársaságban élő nemzetiségek sajátos jogai érvényesítésének a jelenlegi állapotát. Ezen jogok fontosságának és komolyságának a mérlegelése után kötelességemnek tekintem, hogy még nyugdíjba vonulásom előtt felhívjam a nemzetiségi főosztály figyelmét a nemzetiségi kérdésben felmerülő több probléma halaszthatatlan megoldásának a szükségességére, valamint arra, hogy az alábbi terü-

leteken az államigazgatás szervei tegyék meg a szükséges intézkedéseket, s ezek végrehajtását a legmesszebbmenőbb következetességgel biztosítsák.

Az oktatásügy

1. Az iskoláskor előtti nevelésben fontos szerepet töltenek be az óvodák. A Szlovák Szocialista Köztársaságban az óvodák nevelési nyelve a szlovák nyelv, a magyar nyelv és az ukrán nyelv. A szlovák nevelési nyelvű óvodákat aránytalanul sok magyar nemzetiségű, azaz olyan gyermek látogatja, akiknek magyar az anyanyelve. Igaz ugyan, hogy a magyar nevelési nyelvű óvodákat évről évre egyre több magyar nemzetiségű gyermek látogatja, de ezek aránya még mindig jóval alacsonyabb, mint a Szlovák Szocialista Köztársaságban élő lakosságból a magyar nemzetiség aránya. Figyelemre méltó helyzet alakult ki a magyar nevelési nyelvű óvodák utolsó, valamint a magyar tanítási nyelvű alapiskolák első osztályában. A helyzet kedvezőtlen alakulása annak következtében kezdődött el, hogy a Szlovák Szocialista Köztársaság Kormányának különféle határozatai ellenére az államigazgatás szervei nem teremtették meg a szükséges feltételeket ahhoz, hogy a városokban vagy a falvakban élő magyar nemzetiségű szülők túlnyomó többsége a magyar nevelési nyelvű óvodába, illetve a magyar tanítási nyelvű alapiskola első osztályába írathassa be gyermekét.

Általánosan ismert tény, hogy az óvoda és az alapiskola tevékenysége szorosan összefügg egymással. Tehát minél több gyermek jár magyar nevelési nyelvű óvodába, annál több gyermeket fognak a szülők beírni a magyar tanítási nyelvű alapiskola első osztályába. A magyar nemzetiségű gyermekek esetében azonban a meglévő arány nem fedi a valóságot, ezért s ennek következtében a Szlovák Szocialista Köztársaságban a gyerekek arányát tekintve évről évre csökken a magyar tanítási nyelvű alapiskola első osztályába beíratott gyermekek száma. Megállapíthatjuk, hogy a létszámcsökkenés jelenlegi üteme mellett egészen rövid idő múlva a magyar tanítási nyelvű iskolákba már a jelenlegi létszám felét sem fogják beírni. Az iskolák tanítási nyelvére vonatkozóan azonban a helyzet ilyenfajta várható alakulását már nem tekinthetjük a szülők szabad választása megnyilvánulásának.

2. A Szlovák Szocialista Köztársaságban az alap- és középiskolák tanítási nyelve a szlovák nyelv, a magyar nyelv és az ukrán nyelv. Mindhárom tanítási nyelv egyenrangú. A 32/1984. számú törvény 32a paragrafusa értelmében a magyar nemzetiségű gyermekek számára létesített iskolák tanítási nyelve a magyar nyelv, az ukrán gyermekek számára létesített iskolák tanítási nyelve pedig az ukrán nyelv. Megjegyzem, hogy a magyar nemzetiségű gyermekek és ifjúság számára már 1961-től működnek olyan iskolák, amelyekben a magyar nyelven és irodalmon mint tantárgyon kívül minden más tantárgyat szlovák nyelven tanítanak (például a közgazdasági szakközépiskolákban, a vegyészeti szakközépiskolákban, az egészségügyi szakközépiskolákban stb.), ráadásul az iskolarendszer minden szintjén némelyik tantárgyat mindenhol csakis szlovák nyelven tanítják (például a testnevelést). A magyar nemzetiségű lakosság általános véleménye az, hogy az említett iskolákban az egyes tantárgyak tanítása törvényellenesen történik. A törvényellenességet viszont az oktatásügyben is meg kell szüntetnünk.

A felsorolt tények jelentős mértékben befolyásolják a gyermekeket, akik évről évre egyre kevesebben jelentkeznek középiskolai tanulmányokra. Véleményem szerint feltétlenül el kell érniünk, hogy a magyar nemzetiségű ifjúság a magyar nyelvű kö-

zépiskolákban valóban magyar nyelven tanulhasson. Ez az ifjúság nemzetisége miatt nem kerülhet hátrányos helyzetbe.

3. Érzékeny terület a szakemberképzés is. Jelenleg még mindig alacsony a magyar tanítási nyelvű szakmunkásképzők száma. Ezen a téren az utóbbi tíz évben a helyzet lényegében nem változott. Ennek a kérdésnek a megoldatlansága viszont mind a magyar nemzetiségű szülőknek, mind a népgazdaságnak hátrányt jelent. A szakmunkásképző intézeteket joggal vádolják azzal, hogy eszközévé váltak a magyar nemzetiségű ifjúság, a jövő munkásosztálya elnemzetietlenítésének.

A magyar nemzetiségű tanulók túlnyomó többsége szlovák tanítási nyelvű szakmunkásképző intézetet látogat azért, mert a szülők észrevételei ellenére nincsenek meg a feltételek ahhoz, hogy a jövőben végzendő foglalkozásukra saját anyanyelvükön készülhessenek fel. Az iskolairányítás képviselői mindeddig nem értették meg, hogy elkerülhetetlen a szükséges feltételek kialakítása, sőt állandóan azt hangsúlyozzák, hogy a magyar nemzetiségű gyermekek oktatása szlovák nyelven célravezetőbb, mivel majd az egész köztársaság területén érvényesülhetnek. A szülők viszont rossz néven veszik, hogy gyermekeiknek Szlovákia különböző részeire, sőt Csehországba kell munka után vándorolniuk, mivel a magyar nemzetiség által lakott területeken csak helyenként épült ki valamilyen ipar. Ezt a megállapítást támasztja alá az a tény is, hogy a Szlovákia északi területein működő üzemek hetente hordják dolgozóikat munkába, majd hét végén haza Szlovákia déli részéről. Gyakran előfordul, hogy az aktív években levő magyar nemzetiségű dolgozók az ország ipari központjaiban kapnak lakást, s emiatt a magyar nemzetiség által lakott egyes területek elnéptelenedésének a veszélye áll fenn. Ezt bizonyítják az utóbbi három népszámlálás adatai is.

4. A Szlovák Szocialista Köztársaságban az egyetemeken és főiskolákon – kivélt képez a nyitrai Pedagógiai Kar magyar tagozata – az oktatás nyelve a szlovák nyelv. Tekintettel arra, hogy a középiskolák tanítási nyelve a szlovák nyelven kívül a magyar és az ukrán nyelv is, kézenfekvő és kívánatos lenne, hogy az egyetemek és főiskolák felvételi vizsgáit az említett két nyelven is le lehessen tenni.

A magyar tanítási nyelvű középiskolákat végzett diákok számára a következő nehézséget az egyetemek és főiskolák felvételi tesztjei jelentik. Kívánatos lenne, hogy a kérdések szövegét magyar, illetve ukrán nyelvre is lefordítsák, s ily módon tegyék lehetővé a középiskolák minden végzőse számára, hogy olyan nyelven kaphassa meg a felvételi vizsga kérdéseit, amilyen nyelven a középiskolát végezte. Ez annál is inkább szükséges lenne, hogy a magyar és az ukrán tanítási nyelvű középiskolák végzősei számára is biztosítottak legyenek a felvételi vizsga azonos feltételei úgy, ahogy azok a szlovák tanítási nyelvű iskolát végzettek számára biztosítottak. A többnyelvű tesztek bevezetésével a vizsgákon az eddigieknél határozottan jobb eredményeket érnének el mind időben, mind a tárgyi tudást tekintve.

A jövőben szükségesek lennének az olyan irányú törekvések is, hogy az egyes karokon, illetve egyetemeken vagy főiskolákon (például a nyitrai Mezőgazdasági Főiskolán) biztosított legyen az előadások, illetve a vizsgák nyelvének megválasztási lehetősége: szlovák vagy magyar nyelven akarja-e a hallgató az előadást és a vizsgát. Szlovákia lakosságának összetételét tekintve a jelenlegi rendszer semmiképp nem tekinthető haladónak. Fékezi az egyes nemzetiségekhez, elsősorban a magyar nemzetiséghez tartozók művelődésének a lehetőségét. Ismert tény, hogy az utóbbi

évtizedekben aránylag kevés magyar nemzetiségű diák tanul a Szlovák Szocialista Köztársaság egyetemlein és főiskoláin. Relatív mennyiségük csak egyharmadát teszi ki a magyar nemzetiségű lakosság szlovákiai arányának. A felvetett gondokat csakis az államigazgatás olyan intézkedéseivel lehet orvosolni, amelyek segítségével lényegesen emelkedne az alacsonyabb szintű (azaz alap- és középiskolák – a ford. megj.) magyar tanítási nyelvű iskolák tanulóinak a száma. Ha figyelembe vesszük, hogy a statisztikai adatok kimutatásai szerint egy felsőfokú végzettséggel rendelkező szakember felkészítése a társadalomnak több mint 600 ezer koronájába kerül, a felvetett kérdések elhanyagolásának az a következménye, hogy a lakosság egy részét, ebben az esetben a magyar nemzetiségű lakosságot, gazdasági kizsákmányolás sújtja, amely népgazdaságunkban ugyan a Szlovák Szocialista Köztársaságban kimutatott számarányának megfelelő értékeket hozza ugyan létre, de a nemzeti jövedelemből már nem részesül olyan arányban, mint amilyen őt megilletné.

A nemzetiségi hátrány következő formája az egyetemek és főiskolák végzett hallgatóinak az alkalmazásával függ össze. Azáltal, hogy az egyetemet vagy főiskolát végzettek közül a magyar nemzetiségű lakosság köréből aránytalanul alacsonyabb a végzős hallgatók száma, a különféle párt- és állami funkciókba, az államigazgatásba, sőt a többségében magyar nemzetiségű lakosság által lakott területeken a mezőgazdasági üzemekben és szövetkezetekben vezető beosztásba is csak kevés magyar nemzetiségű kerül be. Mindez fokozza a feszültséget, és rontja a magyarok és a szlovákok közti légkört.

A kultúra

A kultúra terén elsősorban a következő hiányosságok szembeötlők:

1. A népkönyvtárakban évről évre kevesebb a magyar könyv. Elsősorban az újabb kiadványok hiányoznak. Ez a hiányosság vonja maga után azt, hogy a magyar nemzetiségű olvasók száma is egyre csökken.

2. A Slovenská kniha könyvesboltjaiban Szlovákia minden járásában kicsi a magyar könyvek választéka. A magyar nemzetiségű lakosság jelentős része bevásárló turizmusra kényszerül, hogy ezáltal szerezzék be Magyarországról a kívánt irodalmat.

3. A magyar nemzetiség által lakott területek folyóiratokkal és újságokkal való ellátása teljes mértékben elégtelen. Az állampolgárok állandóan kérik, hogy növeljék a Magyarországról behozott folyóiratok és újságok mennyiségét, de mind a mai napig lényeges változás nem történt. Nem fogadható el az a magyarázat, hogy a folyóiratok és újságok behozatalának a hiánya a vállalatok közötti fizetési gondok miatt akadozik.

4. A Csehszlovák Rádió magyar nyelvem sugárzott hírműsorai és egyéb magyar nyelvű műsorai is csak Szlovákia déli területein foghatók. Nincsenek meg annak a feltételei, hogy az ország magyar nemzetiségű lakosságát a rádió segítségével tájékoztassák. Mindenekelőtt a szocialista hazánk lehetőségeihez mért műszaki és gazdasági feltételek hiányoznak, s ennek következtében nemcsak hogy az ország magyar lakosságának az igényeit nem elégítik ki, de nem felelnek meg a Csehszlovák Szocialista Köztársaság általános társadalmi érdekeinek sem. Ezért halaszthatatlanul szükséges, hogy az ország északi területein és a Cseh Szocialista Köztársaság területén élő magyar nemzetiségű lakosság számára is legalább a hírműsorok vételét biztosítsák.

5. A Csehszlovák Televízió az elmúlt év végén heti fél órában kezdett magyar nyelvű műsort sugározni. Az általános vélemény szerint ez a sugárzási idő nem elegendő, s nem arányos a magyar nemzetiségű lakosság szükségleteivel sem. Ugyanúgy azonban meg kell teremteni annak a feltételeit is, hogy a televízió ukrán nyelven is sugározzon.

6. A Csemadok tevékenysége csak a Szlovák Szocialista Köztársaság területén engedélyezett. Ennek következtében azoknak a magyar nemzetiségű állampolgároknak, akik a Cseh Szocialista Köztársaság területén élnek és dolgoznak, nincs meg az a lehetőségük, hogy kultúrájukat saját anyanyelvükön az említett kulturális-társadalmi szervezetben gyarapíthassák.

7. A magyar nemzetiségű lakosság által lakott területeken nemzetiségi témakört feldolgozó múzeumok létesültek. Mind a mai napig azonban nincs egy olyan, a magyar kultúra egészét bemutató múzeum, amely legalább olyan mértékben óvna és tudományosan feldolgozná a magyar nemzetiségű lakosság anyagi és szellemi kulturális értékeit, mint amilyen az ukrán (ruszin) nemzetiség esetében létrejött. Ugyanúgy elégtelen az emlékszobák, a honismereti és tájházak hálózatának a kiépítése is.

8. A kultúrában megmutatkozó sajátosságokat egy magyar és egy ukrán nemzetiségi könyvtárnak kellene bemutatnia. Ilyen könyvár eddig még nem jött létre. Az eddigi próbálkozások eredménytelenek voltak.

9. Napjainkban nagyon silányan támogatottak a magyar nemzetiségű képzőművészek is. Mind a mai napig Losoncon kívül nem nyílt meg hazánkban egy további olyan kiállítóterem, amely a magyar nemzetiségű alkotók műveit mutatná be.

A nyelvhasználat

A nyelv megszűnésével megszűnik létezni maga a nemzet is. Ha egy nemzetiségnek nem adatik meg az a lehetőség, hogy anyanyelvét a hivatalos ügyek intézése során is használhassa (szóban és írásban egyaránt), léte bizonytalan, napjai meg vannak számlálva. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság Alkotmányának a sajátos nemzetiségi jogok biztosításáról szóló deklarációja csak alapját képezi az egyes nemzetiségek fennmaradásának, a döntő azonban az, hogy ezeket a jogokat milyen mértékben valósítják meg. S a Szlovák Szocialista Köztársaságban éppen a törvényben biztosított jogok megvalósítása nem következetes.

Az egyes nemzetiségek, elsősorban a magyar nemzetiség nyelvének a használatában mindenekelőtt a következő hiányosságok és sérelmek tapasztalhatók:

1. Mind a mai napig nem jelent meg a helységnevekre vonatkozó jogszabály, természetesen a helységneveknek a hivatalos ügyintézés során való használatára vonatkozó jogszabály sem. Az 1948-ban, a diszkriminációs intézkedések korának utolsó szakaszában kiadott hirdetményt a magyar nemzetiségű lakosság nem ismeri el, és ezen a területen az állami szervek tétlenségére hívják fel a figyelmet. A helységnevek magyar alakjának a használata tiltott volt, az említett hirdetmény ebben a korszakban megszüntette a városok és falvak magyar nevét. Mindez akkor történt, amikor a magyar nemzetiségű lakosokat megfosztották csehszlovák állampolgárságuktól és összes politikai joguktól. Az akkor létrehozott helyzet tart még mind a mai napig. Ezért nem helytálló az az eddig hangoztatott magyarázat, hogy a jelenlegi állapot a nemzeti demokratikus forradalom eredményeként jött létre. Ez az állítás egye-

nesen ellentmond a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Alkotmányában lefektetett elveknek és az Alkotmány szellemének is. Megjegyzem, hogy a községek lakosságának egyik alapvető joga, hogy anyanyelvén nevezze meg saját települését, faluját vagy városát, amelyet ősei hoztak létre, illetve amelyet ő maga teremtett meg.

Az 1970-ben kiadott új jogszabály az államigazgatás illetékes szervei számára az alkotmánytörvény keretein belül semmilyen felhatalmazást nem tartalmaz a nemzetiségek helyzetére vonatkozóan, és az 1970-ben kiadott hirdetmény meg sem említi a dolog nyelvi vonatkozásait.

A valóságban csak egyetlen „jogszabály” érvényes, amely a szóban forgó területre vonatkozik, ez pedig a Szlovák Sajtó- és Tájékoztatási Hivatal (Slovenský úrad pre tlač a informáciu) 1971-ben önkényesen, törvényes felhatalmazás nélkül kiadott módosítása. Ennek a módosításnak már több mint egy évtizedes gyakorlati alkalmazása állandó célpontját képezi azon lakosság felháborodásának, akik rendszeresen olvassák a Szlovák Szocialista Köztársaságban megjelenő magyar nyelvű folyóiratokat és újságokat. Mivel az említett módosítás törvényes megalapozottság nélkül korlátozza a Csehszlovák Szocialista Köztársaság lakossága egy részének a jogait, ugyanakkor nemzeti elnyomás alapján diszkriminálja a magyar nyelvet, el kell érni, hogy a szóban forgó módosítás hatálya azonnal megszűnjön, valamint hogy a hiányosságokat orvosolják. A fent említett módosításhoz hasonló jogszabálynak nincs helye a csehszlovák jogrendben.

2. A magyar és az ukrán (ruszin) nemzetiségű polgárok által lakott városokban és falvakban következtelenség tapasztalható az utcák és közterületek nevének a használatában annak ellenére, hogy a Szlovák Szocialista Köztársaság Kormányának 1980-ban kiadott rendelete az államigazgatás szervei számára lehetővé teszi az utcák és közterületek nevének kétnyelvű használatát. A nemzeti bizottságok azonban arra hivatkoznak, hogy nincs pénzük az új táblákra. A valóság az, hogy nem hajlandók azokat megrendelni.

3. Hiányosságok tapasztalhatók továbbá az üzletek és egyéb gazdasági szervezetek megjelölésében, az üzletekben és a kirakatokban az áruféleségek feltüntetésében, ugyanúgy az említett téren a különféle információk feltüntetésében is. Még a mérgező anyagok csomagolásán sincs feltüntetve magyar és ukrán nyelven a figyelmeztetés. Olyan esetek is előfordulnak, hogy a magyar vagy az ukrán nemzetiség által lakott területeken még az államigazgatási szervek vagy a járulékos szervezetek neve nincs feltüntetve két nyelven.

4. A magyar vagy ukrán nemzetiségű állampolgároknak az államigazgatáshoz saját anyanyelvükön benyújtott panaszait vagy egyéb beadványait csak szlovák nyelven intézik. A kétnyelvű határozatok kiadása azonban nemcsak az államigazgatás helyi szerveinek a kötelessége lenne, hanem a központi szervek (például a Szlovák Nyugdíjhivatal – Slovenský dôchodkový úrad) kötelessége is.

5. A figyelmeztető táblákat néhol ugyan kitették, de azok többnyire a vállalatokban és a szolgáltatásban is kevésbé látható helyen vannak elhelyezve (például a Dohányozni tilos!, Magasfeszültség! stb.).

6. A Polgárjogi perrendtartás és Büntető törvénykönyv lehetővé teszi, hogy az ügyfelek a bíróság előtt saját anyanyelvüket használják. Az ügyfeleket azonban erre a jogukra a felvilágosítás során következetesen nem figyelmeztetik. Ugyanúgy mind a mai napig egyértelműen nem megoldott a tárgyalás olyan nyelven történő vezeté-

se, amilyen nyelven azt az ügyfelek igényelnék, beleértve ebbe a jegyzőkönyv megírásának a nyelvét is.

7. Annak ellenére, hogy a nemzeti bizottságokról szóló törvényt 1968-tól már többször módosították, annak még a legújabb változata sem tartalmaz arra vonatkozó rendelkezést, hogy a nemzeti bizottságoknak szintén eleget kell tenniük azoknak a sajátos jogoknak, amelyek az egyes nemzetiségek állampolgárait megilletik. A nemzeti bizottságokról szóló törvény olyan rendelkezést sem tartalmaz, hogy a képviselőknek vagy az állampolgároknak a képviselő-testület ülésein vagy más özszejeveteleken joguk van saját anyanyelvükön felszólalni. Hozzáteszem, hogy az országgyűlési képviselőknek ezt a jogát a Szövetségi Gyűlés mindkét kamarájának jogrendje tartalmazza.

8. A járási újságok magyar nyelven összesen mintegy negyvenezer példányszámban jelennek meg. Az ilyen újságok többségét úgy szerkesztik, hogy a cikkek és a híryanag körülbelül felét szlovák nyelven közlik. Tekintettel arra, hogy az ilyen eljárás ellentétben áll az újságok küldetésével, nem kívánatos, hogy az újságcikkeket, a híryanagot és a hirdetéseket váltakozva hol szlovák, hol magyar nyelven közöljék. Vitathatatlan, hogy a járási újságok kiadásában is érvényesülnie kell annak az alapelvnek, amely szerint a magyar olvasó számára kiadott újságnak magyar nyelven kell megjelenie. Nem megengedhető, hogy a járási újságok a valóságban a szlovák nyelvi ismeretek terjesztésére szolgáljanak.

9. A törvények és egyéb jogszabályok csak szlovák nyelven jelennek meg (a Cseh Szocialista Köztársaságban cseh nyelven). Azok magyar nyelvű fordítása 1968 óta nem készül.

A fenti kérdéssel kapcsolatban megjegyzem, hogy minden állam elsődleges feladata az, hogy a törvényeket minél több állampolgár ismerje. Ezért lenne időszerű a Csehszlovák Szocialista Köztársaság azon törvényeinek a magyar, illetve ukrán nyelvű kiadását felújítani, amelyek elsősorban a magyar és ukrán (ruszin) nemzetiségű lakosságot érintik. Az ehhez szükséges pénzeszközök és munkaerő biztosítása nem jelenthet gondot.

10. A magyar és ukrán nyelvű tájékozáást biztosító és tájékoztató táblák már majd mindenhol elűntek. Azokat már sem a vasútállomásokon, sem az autóbuzs-pályaudvarokon nem láthatjuk. Az egyes vasútállomásokon még az ivóvizet jelző magyar nyelvű táblát is hiába keressük. További hiányosság, hogy sem a vonatok érkezéséről, sem indulásáról nem tájékoztatják az utasokat a nemzetiségek nyelvén. Hozzáteszem, hogy ebben az esetben nemcsak a jog betartásáról, hanem az állampolgárok valódi szükségleteinek a kielégítéséről is szó van.

Jogszabályok

Általános ismert tény, hogy a bírósági eljárás résztvevőinek azt a jogát, hogy az eljárás során használhassák anyanyelvüket, illetve az egyes nemzetiségekhez tartozó állampolgárok sajátos jogainak a nagy részét is, amelyeket a 144/1968. számú alkotmánytörvény foglalja magában, a csehszlovák jogrend a nemzetközi szervezektől vette át. Kívánatos lenne, hogy az egyes csehszlovák jogszabályok ne csak az említett jogokat tartalmazzák, hanem ennél többet, tehát olyan jogokat is, amelyek nem képezik tárgyát a nemzetközi megállapodásoknak, például az egyes nemzetiségek által lakott területek helységneveinek a kialakítását és használatát, vagy

például a bírósági eljárások menetének és az ott készülő jegyzőkönyveknek a nyelvét az eljárásban részt vevő személyek anyanyelve szerint.

A jövőben már azt is el kellene érni, hogy 15 év után végre elfogadják az alkotmánytörvény végrehajtásához szükséges végrehajtó rendelkezéseket, és hogy a nemzetiségekhez tartozó állampolgárok minden sajátos joga helyet kapjon az egyes köztársaságok törvényeiben és végrehajtó rendelkezéseiben.

A Szlovák Szocialista Köztársaság Kormányának Nemzetiségi Tanácsa

A kormány e tanácsadó testületének 28 tagja van. A testület tevékenysége nehézkes. Az eddig szerzett tapasztalatok alapján elmondhatom, hogy a Szlovák Szocialista Köztársaság Kormányának Nemzetiségi Tanácsa jelenlegi formájában sem annak a célnak, sem annak a küldetésnek nem felel meg, amely miatt azt létrehozták. Feltétlenül meg kell kezdeni a testület átszervezését. Mindenekelőtt tagjait kell legálább egyharmadára csökkenteni.

A tagok kiválasztásakor elsődleges szempont a nemzetiségi téren szerzett tapasztalatuk kell, hogy legyen, ne pedig a betöltött tisztség. Az új tagok ne az államigazgatás egyes szerveit vagy az egyes szervezeteket képviseljék.

A tanácsadó testület tagjainak a kinevezésekor a jövőben azt is figyelembe kell venni, hogy közöttük a nemzetiségek képviselői is jelen legyenek. Nem lehet „róluk, de nélkülük” tárgyalni.

Az új tanácsadó testületet nem kellene elárasztani jelentések készítésével, mint eddig, hanem az lenne kívánatos, hogy a szó szoros értelmében a nemzetiségi kérdések megoldásában a kormány valódi tanácsadó szerveként szolgáljon.

Az általános léggör

A szerzett információk és tapasztalatok alapján megállapíthatom, hogy az utóbbi öt évben romlott a magyar és a szlovák lakosság közötti viszony. Ennek okai különfélék.

Elsősorban a magyar tanítási nyelvű iskolák tanítási nyelvébe beavatkozó adminisztratív intézkedés előkészítése szült nem kívánatos feszültséget. Az oktatási minisztérium javaslata alapján – amint ez általánosan ismert tény – az utolsó tantárgyat (a magyar nyelv és irodalom tantárgyon kívül) 1983-ban oktatták volna magyar nyelven.

A léggör romlásának a csúcspontját jelentette az alap- és középiskolák tanítási nyelvére vonatkozó téziseknek, később javaslatoknak a Szlovák Nemzeti Tanács szervei elé való terjesztése. A törvényjavaslat a magyar lakosság körében félelmet váltott ki amiatt, hogy az oktatási minisztérium javaslatának törvénybe iktatása a kezdetét jelentené a magyar tanítási nyelvű iskolák fokozatos felszámolásának. Csak a legmagasabb szintű politikai és állami tisztségviselők józansága mentette meg a helyzetet, és akadályozta meg a szlovákok és a magyarok közötti viszony további rohamos romlását.

A legmagasabb szintű államigazgatási tisztségviselők részéről a kiadott utasítások következtelen teljesítése ok-okozati összefüggésben áll azokkal az említett tényezőkkel, amelyek az általános léggör romlásához vezettek. Javulás csakis a nemzetiségi kérdés következetes megoldása révén érhető el. A barátságos léggör kiala-

kítéséhez elsősorban a szlovák nyelvű sajtó nyújthat hathatós segítséget. S ez kívánatos is lenne. Segítségével a sérelmeket hamarabb lehetne orvosolni, mint tárgyalása nélkül. Véleményem szerint kétsédelem nélkül meg kell állítanunk a szlovákok és a magyarok közötti viszony romlásának a folyamatát, megfelelő intézkedésekkel meg kell szilárdítani a magyar nemzetiségű lakosság bizalmát, hogy a szocialista Csehszlovákiában úgy érezzék magukat, mint saját hazájukban. S a közeljövőben a Szlovák Szocialista Köztársaság Kormányhivatala nemzetiségi főosztálya számára ennek kell lennie a legfontosabb feladatnak.

Pozsony, 1984. június 10

(Fordította Kecskeméthy Győző)

Gyönyör József
KÖZEL A JOG
ASZTALÁHOZ

MI, CSEHSZLOVÁK NEMZET, A TÖKÉLETES NEMZETI EGYSÉGET MEGSZILÁRDÍTANI, A KÖZTÁRSASÁGBAN IGAZSÁGOS RENDET MEGHONOSÍTANI, A CSEHSZLOVÁK HON BÉKÉS FELLENDÜLÉSÉT BIZTOSÍTANI, EZEN ÁLLAM ÖSSZES POLGÁRAI ÁLTALÁNOS BOLDOGULÁSÁÉRT KÉRJÜNK A BÉKE JÖVENDŐJÉNEK A BÉKE ÁLDÁSÁVAL A NEMZETGYŰLÉS 1918. FEBRUÁR 29-ÉN A CSEHSZLOVÁKIA SZÁMÁRA ALKOTMÁNYT ALKOTMÁNYOSULYNEK

Madách

FRANCES PINE

Társadalmi változások Közép-Európában *

A társadalmi kapcsolatrendszerek – amint azt a kötet címe is érzékelteti – téren és időn átívelő jelenségként értelmezhetők. Ebben a tekintetben szorosan kötődik a térhez, a térbeli mozgáshoz és azon különleges érintkezési pontokhoz, ahol különböző csoportok, nemzetek, történések és kultúrák találkoznak. Giordano és Wallace professzor behatóan tárgyalja e fogalom helyénvalóságát és használhatóságát az *Előszó*ban, szintúgy a hagyományát és jelenkori használatát, ezért ezzel a kérdéssel nem szükséges tovább foglalkoznunk. Inkább a *Social Networks in Movement* címmel 2001. október 5–7. között Galántán megrendezett nemzetközi konferencián elhangzott tanulmányok témaválasztásai mögött rejlő indítókokról és az ezekből levonható tanulságokról szólnék. E tanulmányok egy kis szlovákiai városban megrendezett konferencián hangzottak el 2001 őszén. Számomra lenyűgöző és izgalmas volt ez a találkozó, mivel jó néhány valamikori szocialista országból érkezett antropológust és társadalomtudóst – számuk meghaladta a nyugati egyetemekről érkező kollégáik számát – hozott egy fedél alá. Nemcsak maguk a tanulmányok, hanem az előadás módja, a használt, illetve nem használt nyelvek, a tolmácsolás – mind gyakorlati, mind politikai értelemben vett – problémái, a prezentációkat követő gyakran heves viták jól érzékeltették, mely forrásokból merítik erejüket a kelet-európai társadalomtudósok, és milyen kihívásoknak kell megfelelniük.

A kötet tanulmányai a társadalmi kapcsolatokat vizsgálják különböző szempontokból: a társadalmi kapcsolatok kialakulását és változását; az interetnikus tér térszpontjait; a társadalmi mozgások folytonosságát. Közép-Európa szóban forgó régiójában, ahol a konferencia megrendezésre került, és ahová a tanulmányok zöme kapcsolódik, e három témakörnek erős múltidéző jellege van. Itt, ahol az országhatárok a történelem során folyamatosan változtak, emberek, néha egész közösségek kerültek a határ másik oldalára, vagy egész csoportok – saját döntésük eredményeképp vagy kényszer hatására – lépték át a határokat. Ezen a tájon a birodalmak területéért mindig is szenvedélyes harcok folytak, azok határait féltékenyen őrizték. Ami Szlovákiát illeti, a legtöbb idegen úgy tekint Szlovákiára, mint az egykori kom-

* A Fórum Kisebbségkutató Intézet által a közeljövőben megjelenő *Social Networks in Movement. Time, Interaction and Interethnic Spaces* című kötet utószava.

munista Csehszlovákia szegényebbik, elmaradottabb felére. Az 1990-es évek elejétől Szlovákiát mindinkább a komoly interetnikus, roma–nem roma konfliktusok és az ezt követő, az Egyesült Királyság és Kanada felé irányuló roma migráció tette ismertté; ezek a problémák a nemzetközi emberjogi szakértők, újságírók és társadalomtudósok figyelmét is felkeltették. Ez a megközelítés viszont nyilvánvalóan egy részleges és torzított képet nyújt, amely nem veszi figyelembe az ország ennél sokkal összetettebb, kozmopolita múltját.

Ahogy ezt a kötet legtöbb fejezete is bizonyítja, a múlt és jelen e kibogozhatatlan, a hatalom és tehetetlenség, a szegénység és bőség szélsőségeit tartalmazó mozaikját – amelynek nincs köze a Kelet- és Közép-Európáról kialakult dilettáns elképzelésekhez – használja sok társadalomtudós háttérként munkáihoz. Ezen kívül az egyes tanulmányok tükrözik azokat a témaköröket, amelyek a jelenkori alkalmazott társadalomtudományokban nagy hangsúlyt kapnak – mint például az interetnikus konfliktusok, az emberi jogok vagy a nemzetek közötti migráció –, valamint az ezzel kapcsolatos, de inkább elméleti jellegű kérdéseket: struktúra és az emberi tényező, veszteség és trauma, helyszín, tér, emóciók és bizalom. A posztoszocializmus antropológiája, és valójában az egész posztoszocialista térség szempontjából ezek a visszatérő kérdések és témák, amelyek az évezred utolsó évtizedének társadalomtudományi műveit uralták, nagyon is helyénvalóak. Amikor Közép-Európa országai kiszabadultak a szovjet hatalmi és befolyási övezetből, és ezzel egy időben kénytelenek voltak szembenézni az erősen központosított államapparátus által biztosított korlátok és intézményrendszerek szétesésének tényével, az identitás nehezen megválaszolható kérdései, az államhatárok és nemzetek jelentősége is megváltozott. Egyes helyeken és időszakokban e konfliktusok inkább csak szimbolikus jelentőségűek voltak, máshol más időszakokban fájdalmasan valóságosak. Amíg a nacionalizmusok elméleti szakemberei, mint például Gellner vagy Hobsbawm, a 80-as években és a 90-es évek elején magabiztosan a 20. század végére jósolták az európai nacionalizmus visszaszorulását, hirtelen nemhogy a nacionalizmus hanyatlásával, hanem éppen annak nagyon is erőteljes újraéledésével voltunk kénytelenek szembenézni (Gellner 1983; Hobsbawm 1991, 1992; Verdery 1993). Amint a Keletet és a Nyugatot elválasztó politikai határok nyíltabbá és átjárhatóbbá váltak, a rövid és hosszú távú migráció a posztoszocialista országokból rendkívüli módon felerősödött. A békés úton tagállamaikra eső vagy polgárháború által részeire zúzott, korábban szövetségi rendszerű államok egyes népcsoportjai találták magukat otthonaiktól távol, országhatárokat átszelő transzportokon vagy „visszaszármaztatva” olyan országokba, amelyeket nem éreztek sajátjukénak (lásd Stewart 1993; Uherek–Plochová, Kappus, Weinerová ebben a kötetben).

Ez persze nem azt jelenti, hogy a kommunista időszakban nem volt migráció, nem voltak interetnikus és nemzetközi feszültségek. Természetesen voltak. A különbség csak az, hogy ezek egészen más formát öltöttek, és gyakran a mindenre rátelepedő, direktív szocialista államhatalom fegyelme tartotta ezeket rejtve. Ezért a posztoszocialista időszak nagyon sok problematikus jelenségére nem kell szükségszerűen mint valami újra tekintenünk, hanem inkább mint a már korábban meglévő jelenségek megváltozott és nyilvánvalóan szembetűnőbb megjelenésére. Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy néhány probléma ténylegesen új. Ezeket a problémákat rendszerint a kommunizmus bukása utáni évtizedben végbemenő gazdasági

átalakulás és az ezt követő szociális és gazdasági bizonytalanság váltotta ki. Végül, és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, a legtöbb probléma és konfliktus, amely ebben a kötetben vagy bárhol máshol a posztszocialista szakirodalomban (Bridger–Pine 1998; Burawoy–Verdery 1999; Hann 2002) megtárgyalásra kerül, nem kötődik kizárólagosan a Közép- és Kelet-Európai államokhoz, sőt nem is pusztán a szocializmus és annak letűnésének következményei. Sok jelenség sokkal inkább jellemző a globális kapitalizmusra. Ez ahhoz a kérdéshez vezet, amelyet az érintett helyszíneken dolgozó társadalomtudósok egyre gyakrabban vetnek fel, miszerint a „posztszocializmus” még mindig egy használható analitikai fogalom-e. Katherine Verdery például nemrég meggyőzően érvelt amellett, hogy cseréljék le e fogalmat politikailag és földrajzilag pontosabb és kevésbé ellentmondásos megnevezésekre, amelyek például a „hidegháború utáni” vagy „posztkoloniális” (Verdery 2002). Megjegyzésre méltó, hogy a kötet munkái között egyetlen cím vagy fejezetcím sem utal a posztszocializmusra.

E konferencia elsősorban a 20. század végi Kelet-Közép-Európát mutatta be, ugyanakkor szólt a történelmi előzményekről, a szocialista időszakba, sőt még korábbra nyúló gyökerekről. A legtöbb tanulmányban a történelem mintegy rejtett vázként működik, néhány esetben pedig kifejezetten a figyelem középpontjába kerül (Torsello, Svašek, Muršič). Elmondható, hogy a kötet címétől kezdve az egyes hozzászólások témájáig a legfontosabb téma maga a történelem, illetve az ezzel meggyező összetettséggel bíró idő és ideiglenesség kérdése.

A következő legfontosabb témakör a tér, elsősorban azok a területek, ahol etnikai különbözőségek és egyéb kulturális identitásjelzők kerülnek felszínre.

A tanulmányok egy másik csoportja a mozgással, pontosabban a kelet–nyugati irányú migrációval foglalkozik. Ezzel kapcsolatban felhívják a figyelmünket arra, hogy a Cseh Köztársaság „Nyugat” a volt Szovjetunió államai számára (Uherek–Plochová), ugyanakkor Szlovákia (és kétségtelenül a Cseh Köztársaság is) „Kelet” a Nyugat-Európába és az Észak-Amerikába irányuló roma kivándorlók szempontjából (Weinerová). A kiadvány ilyenfajta tér- és mozgásszemlélete világosan érzékelteti a tér politizálódását és – utalva a korábban említettekre – annak időszakos jellegét. A helyszínek, ugyanúgy, mint az etnikai identitások, egymáshoz képest definiálódnak. Más szóval egy helyszínek és etnikai identitásának tulajdonított politikai és kulturális jelentése más helyszínek és azok identitásainak viszonylatában alakul ki és alakul újjá. Ez az antropológia egy régóta jegyzett megállapítása (lásd Barth 1969), amely viszont különös jelentőséget kap a jelenkori Közép- és Kelet-Európában. Az egyes helyszínek politikai és kulturális jellege nem pusztán az idő múlásával változik, hanem azok időben változó kontextusuk által is. Magyarnek lenni a Habsburg Birodalomban nyilván teljesen mást jelentett, mint nemzetiségi magyarnak lenni a szocialista Csehszlovákiában, és e kettőtől megint csak teljesen különbözik annak a nemzetiségi magyarnak a helyzete, aki valamely mértékű formálisan elismert társadalmi státussal rendelkezik Magyarországon, viszont lakhelye és hivatalos állampolgársága is Szlovákiához köti. Ugyanakkor, véleményem szerint, azt is el kell ismernünk, hogy bizonyos pillanatokban és helyzetekben (tehát a szűkebb értelemben vett időbeli folyamatosságtól eltekintve) a magyarság vállalása vagy nem vállalása Szlovákiában fontos kérdésként merül fel, de máskor, más helyzetben ennek nincs jelentősége. Az antropológusok és más társadalomtudósok számára az

tehát az egyik legnagyobb kihívás, hogy e helyi szokásoknak és gyakorlatoknak értelmet adjanak, és megmagyarázzák, hogy ezek milyen módon változtatták meg az állampolgárság, a jogok, illetve a kizárás és befogadás hivatalos definícióit.

Ezzel elérkeztem az utolsó észrevételhez, amit e kötethez szerettem volna hozzáfűzni. A tanulmányok elsősorban a változásról, történelemről, az idő és mozgás problémájáról és a kontextus-függő identitásokról szólnak. Sok hozzájárulás viszont gyakorlati síkra is helyezi e fogalmakat. Más szóval a szerzők nem csupán az új fogalmak és diskurzusok kialakulását tárgyalják, hanem azt is, milyen módon működtek ezeket az emberi cselekvő erők kint a terepen, a „reális” életben. Megmutatják, konkrét példákon (terepmunkák), a faji különbségek jelentőségét válsághelyzetben a társadalmi kapcsolatrendszerek és egy élelmiszerosztás szempontjából (Caldwell), a földműves-szövetkezetekkel szemben támasztott bizalom és bizalmatlanság gyakorlati jelentőségét egy kis faluban a mezőgazdaság hanyatlása idején (Torsello), vagy az interetnikus feszültségek idején tapasztalható integrációs és akkulturációs stratégiák jelentőségét (Árendás). A kötet befejező részének tanulmányai bemutatják, hogyan kapcsolódik össze az akadémiai szintű szervezés és az ismeretek szervezése – az ismeretek reprodukciójának gyakorlata – levéltárakban és egyetemi tanszékeken, azon kutatási problémakörökkel és gyakorlatokkal, amelyeket ezen intézmények kritikus társadalmi és politikai változások idején előidéznek, illetve megválaszolnak (Šutaj, Nováková, Öllös).

Összefoglalva: e kötet valójában egy utazásra visz bennünket, amely az elméletek világából indul és egy különös tájon és időszakon vezet keresztül. E színhely Kelet-Közép-Európa és ennek regionális és globális kapcsolatrendszerei a kommunizmus bukását követő tíz évben (figyelembe véve az ezt megelőző időszak sokszínű, sokszor ellentmondásos történéseinek hatását). Az út során, ahogy jó utazókhöz vagy felfedezőkhöz illik, a szerzők konkrét narratívákat és tájakat vázolnak fel számunkra. Ezek együtt nyújtanak bepillantást, és segítenek megérteni a szóban forgó helyszín ismereteit és gyakorlatait, intézményes és a politikai irányvonalakat kialakító struktúráit, melyek működése időnként megreked, máskor a helyi közvetítő erők által zilálódik szét.

Irodalom

- Barth, F. (szerk.) 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: the social organization of cultural difference*. London, George Allen & Unwin.
- Burawoy, M.–Verdery, K. (szerk.) 1999. *Uncertain transition: ethnographic change in the post-socialist world*. New York–Oxford, Rowman and Littlefield.
- Bridger–Pine, F. (szerk.) 1998. *Surviving Post-Socialism: local strategies and regional responses in eastern Europe and the former Soviet Union*. London, Routledge.
- Gellner, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Ithaca, New York, Cornell University Press.
- Hann, C. (szerk.) 2002. *Postsocialism: ideals, ideologies and practices in Eurasia*. London, Routledge.
- Hobsbawm, E. 1991. *Nations and Antionalism since 1780*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. 1992. „Ethnicity and nationalism in Europe today.” *Anthropology Today*, 8, 3.

- Stewart, M. (rendező) 1993. 'What Magdalena Said' (the persecution of Gypsies in the post-Communist Czech Republic). BBC Everyman, BBC1.
- Verdery, K. 1993 „Nationalism and national sentiment in postsocialist Romania.” *Slavic Review*, 52, újra kiadva: Verdery 1996. *What was Socialism and What Comes Next?* Princeton, Princeton University Press.
- Verdery, K. 2002 „Wither postsocialism?” In: Hann (szerk.) 2002. *Postsocialism: ideals, ideologies and practices in Eurasia*. London, Routledge.

(Fordította Bondor Sándor)

Jozef Beňa: Slovensko a Benešove dekréty. Bratislava, Belimex, 2002, 252 p.

A Beneš-dekrétumok kérdésköre reneszánszát éli. Évtizedes elfeledettség után felfedezte magának a politika (divattá vált, hogy a témához egyébként nem értő politikusok tegyenek hangzatos bejelentéseket), a média (amely mindig fel tud valami szenzációt találni) és ezáltal a közvélemény is, hiszen mára egész Közép-Európa a Beneš-dekrétumok szakértőjévé képezte ki magát. Mindez persze nem baj, sőt hasznos, hiszen a téma medializálása valószínűleg szükségszerű része annak folyamatnak, amely talán történeti és jogi tisztázásához vezet, s talán még az érintettek közül is megérik néhányan, hogy legalább erkölcsi jóvátételben részesüljenek.

S bár a közvélemény nem is regisztrálta, a történészek az utóbbi években komoly munkát végeztek a téma kutatása terén. Különösen cseh–német viszonylatban történtek előrelépések: a két ország történész vegyes bizottsága több konferenciát is szervezett, amely kapcsolódott a dekrétumok tárgyköréhez, s ennek köszönhetően mára a szudétanémetek kitelepítésének folyamata, eseménytörténete eléggé feltárt, noha a számokról még mindig heves vita folyik. Szlovák–magyar viszonylatban pedig Vadkerty Katalin munkái tárták fel a legfontosabb összefüggéseket, de nem hagyható figyelmen kívül a Szlovák Tudományos Akadémia kassai Társadalomtudományi Intézetének, személy szerint Štefan Šutajnak a munkássága sem. Mindez azonban ez idáig csendben, a sajtó és a közvélemény figyelme nélkül történt.

Ma, a nemzetközi-politikai vita hullámai által kiváltott izgalmi állapot következtében számtalan kvalifikált és kvalifikálatlan hozzászólás jelenik meg a szlovák sajtóban is, s nemrég a talán legszínvonalasabb szlovák társadalomtudományi szemle, az OS című folyóirat szentelt a témának közel félszáz oldalt. Az ott megjelent írások szerzőit (jeles szlovák, magyar és cseh történészeket, közéleti személyiségeket) egy közös vonás vezet-

te: a konfliktusok feloldása, a dekrétumok jogi és történeti megítélésének tisztázása. Habár konklúzióik különbözőek voltak, egyikük sem vonta kétségbe a dekrétumoknak és következményeiknek az ártatlan polgárok száz ezreirel elkövetett erkölcsi vétéséget.

Ezért is lepett meg az a könyv, amelyet a pozsonyi Belimex Kiadó adott ki 2002 őszén *Slovensko a Benešove dekréty* (Szlovákia és a Beneš-dekrétumok) címmel Jozef Beňa tollából. A szép kiállítású, kötött könyv annál is inkább ígéretesnek mutatkozott, mivel szerzője nem történész, hanem jogász, ami a politikai görcsök és történeti berögződéseken való felülemelkedés lehetőségét is magában hordozta. A valóság azonban kiábrándító volt, ugyanis már az első oldalak elolvasása után nyilvánvalóvá vált, hogy a kezemben tartott munka nem más, mint a Beneš-dekrétumok politikai vitájához való szakmainak álcázott propagandisztikus hozzászólás.

Előrebocsátom, hogy jómagam nem lévén jogász, nem a szerző jogi csúsús-csavarásaival szándékozom vitatkozni, csupán azt a cinikus felfogást és az ebből fakadó konklúziót bírálom, amely a paragrafusokat általános isteni és emberi törvények fölé emeli, s így próbálja igazolni a humánium által igazolhatatlan cselekedeteket.

Beňa könyvének legnagyobb pozitívuma a munka szerkezeti megoldása. A szerző ugyanis áttekinthetően különíti el és elemzi az elnöki dekrétumok és a Szlovák Nemzeti Tanács rendeleteinek típusait, majd a kötet második részében közzé is teszi az érintett dokumentumokat, sőt az utóbbi évek ide vonatkozó iratanyagát is, így az SZNT 1991-ben a németek kitelepítésével foglalkozó nyilatkozatát és a Cseh Köztársaság képviselőházának a dekrétumok kérdésével kapcsolatos 2002. áprilisi nyilatkozatát. Az aktuális dokumentumok körét azonban még lehetett volna bővíteni, hiszen minden bizonnyal érdeklődésre tarthatna számot a Csehország és Németország közötti kapcsolatokról 1997-ben aláírt deklaráció is.

A jelenlegi vita tulajdonképpen arról szól, tart-e még a Beneš-dekrétumok jogi érvényessége, lehet-e ez akadály az euroatlanti integráció során, s szükség van-e a dekrétumok jogi feloldására. Jozef Beňát azonban nem ez érdekli, ő a dekrétumok jogi érvényességében és ennek szükségességében

nem kételkedik, ő a rendelkezések erkölcsi hitelességét is bizonyítani akarja. Ennek alapját pedig az jelenti, hogy a szerző szemében a német és magyar kisebbség a csehszlovák államot és demokráciát eláruló és aláásó ún. ötödik hadosztály szerepét tölti be, amelynek büntetése ennél fogva szükséges és erkölcsös is volt. Számára a kollektív bűnösség elve – noha tagadja ennek megfogalmazását a dekrétumokban – és az ebből fakadó megtorlás alapvető evidencia: *„Ezek a bűntettek (a német és magyar kisebbség „bűnei” – S. A.) az emberi civilizációval összeegyeztethetetlen méretet és jelleget öltöttek. Ezért nemhogy indokolatlan, hanem egyenesen szükségszerű volt a megfelelő jogi konzekvenciákat levonni – amelyek preventív és represszív, javító és helyreállító, restitúciós és büntetőjogi jellegűek voltak, s amelyeknek célja az arányos törlesztés volt.”*

Kétségkívül az egész kérdéskör egyik legérzékenyebb pontja a kollektív bűnösség elve. Olyan bélyeg ez, amely a korabeli Európa történelmében nem tűnt anakronisztikusnak, s amelynek alkalmazására nem a „csehszlovákok” szolgáltattak először példát, hiszen kimondatlanul ez az elv sújtotta a sztálini Szovjetuniót megannyi, a vezérnek nem tetsző etnikumát, de ugyanígy kollektíven voltak potenciális halálraítéltek a náci birodalom zsidó alattvalói is. S noha a kollektív bűnösség elvét a potsdami konferencia döntései is alátámasztották, az elv mint olyan mégis ellentmond az alapvető emberi jogoknak, amelyek kizárják a diszkrimináció ilyen formáját és a bűnösség olyan felfogását, amely az egyénből kiindulva általánosító jellegű (lásd ehhez a pozsonyi Kalligram Alapítvány munkatársai által végzett jogi elemzést).

Beňa nem a kollektív bűnösség elvét utasítja el, csupán a fogalmat támadja, s kollektív felelősségről beszél, amely az ő felfogásában minden olyan német és magyar felelősséget és ezáltal bűnösséget jelenti, akik tudomásul vették a csehszlovák állam megcsonkítását, s ezáltal a beňai értelmezés szerint hazaárulókká váltak.

Beňa érvrendszerének két – szerintem jogi szempontból is – meglehetősen kétes értékű tartópillére van. Először is ragaszkodik ahhoz, hogy a csehszlovák állam jogfolytonossága sem 1938-ban, sem 1939-ben nem szűnt meg. Nem tekinti érvényesnek

sem Beneš elnök lemondását, sem a Szlovák Köztársaság létrejöttét, noha azt 27 állam – köztük az USA – ismerte el de jure vagy de facto. Habár Beneš lemondásának érvényessége a cseh történészeket is megosztja, érdemes felidézni, hogy Beneš maga küldött üdvözlő táviratot utódjának, Háchának. Vitatkozni lehet azzal is, hogy nyomást gyakoroltak-e Beneš elnökre lemondása érdekében, de ha így is történt volna, kevés olyan államférfi volt történelemben, aki jószántából vált meg tisztségétől.

Még sajtótabb s egyáltalán nem tartható Beňa másik alapvetése, amely szerint a csehszlovák állam német vagy magyar polgárai nem a Beneš-dekrétumok következtében veszítették el csehszlovák állampolgárságukat, hanem maguk mondtak le arról azon a napon, amikor a megszálló hatalmak (lásd Németország és Magyarország) polgáruivá váltak: *„Az állampolgárság elvesztésének jogi alapja az volt, hogy a Csehszlovák Köztársaság polgára, aki német vagy magyar nemzetiségű volt, a megszállás idején kérte és elfogadta a megszálló hatalom állampolgárságát, és állami közösségbe lépett azzal az országgal, amely agresszióval felszámolta eredeti anyáállamának szuverenitását, tehát jogi viszonyba lépett a megszállókkal, Csehszlovákia háborús ellenségeivel...”* Vagyis a németek és magyarok önként mondtak le állampolgárságukról, így a 33/1945. számú elnöki dekrétum csupán jóváhagyta ezt az aktust – vonja le ezek után következtetését.

Beňa határozottan tagadja azt is, hogy az elnöki rendeleteknek etnikai alapja, németvagy magyarelles éle lett volna. Szerinte ugyanis ezek a dekrétumok, noha konkrétan megnevezik a németeket, ill. a magyarokat, nem Csehszlovákia polgáraitra vonatkoznak (lásd a fenti érvelést – S. A.), hanem a „harmadik birodalom, illetve a magyar állam polgáraitra, akik háborút folytattak Csehszlovákia ellen”.

Most akkor hogyan is van – kérdezhetnénk. Ha semmi sem érvényes, ami 1938 után történt, akkor a szlovákiai magyarok nem is váltak magyar állampolgárrá, s így mégiscsak a dekrétumok fosztották őket meg csehszlovák állampolgárságuktól s ezzel összefüggésben alapvető jogaiktól.

A szerző külön fejezetet szentel a németek kitelepítésének, s a cseh történészekről

merevebb álláspontra helyezkedik, mivel tagadja a „vad kiűzés” (wilde Vertreibung) fogalmának tartalmi helyességét, s magát a fogalmat ezért hibásnak tartja. Közismert, hogy a vad kiűzés terminus technicust a háború befejezése és a németek kitelepítését elhatározó potsdami döntés közötti időszak eseményeinek a megjelölésére szokás használni. Ebben az időszakban ugyanis cseh civilek, félkatonai szervezetek és bűnbandák a hatóság jóindulatú szemhunyása mellett erőszakos és embertelen eljárás mellett csehországi németek ezreit ölték meg, tízezreket pedig gyűjtőtáborokba hajtottak, vagy átüldöztek a határon. Ezt a tényt ma már a cseh történészek sem tagadják (viták csupán a számokról vannak), s a vad kiűzés fogalmának használata is bevett szokás (lásd például a szlovák–német és cseh–német történész vegyes bizottság 1997-es pozsonyi konferenciájának tanulmánykötet formájában megjelent anyagát – Detlef Brandes–Edita Ivančíková–Jiří Pešek [szerk.]: *Vynútený rozchod*. Bratislava, Veda, 1999). Beňa számára azonban a jelzett fogalom használata kétségbe vonná a németek kiűzésének jogszerűségét, amelyet ő azzal igyekszik alátámasztani, hogy noha a vitatott események még a potsdami konferencia előtt lejátszódtak, de az antifasiszta koalíció vezető államai (USA, Szovjetunió és Nagy-Britannia) már 1942–1943-ban elvi jóváhagyásukat adták a németek kitelepítéséhez. Nyilvánvaló tehát Beňa konklúziója: „...a *transzfer* ebben a formában is *összhangban volt a nemzetközi jogrenddel.*”

Ennek szellemében támadja Beňa Václav Havel és a korabeli csehszlovák vezetést, amiért az 1992-ben megkötött cseh-szlovák–német jószomszédi és barátsági szerződésben erőszakos kiűzésről és ártatlan áldozatokról esik szó, majd felteszi a kérdést, hogy „*politikai és nemzetközi szempontból nem veszélyes-e és jogilag nem káros-e aláírni a nemzetközi jog 1945 óta érvényes alapelveit és rendelkezéseit.*” A szerző bizonyára elfeledkezik arról, hogy Havel világviszonylatban is páratlan nemzetközi presztízse pontosan annak köszönhető, hogy képes volt egyéni és nemzeti sérelmeken felülemelkedni, bocsánatot kérni és megbocsátani. Kevés az ilyen politikusként is emberként megnyilvánuló államférfi, nekünk magyarok

nak Göncz Árpád jelenti ugyanezt, aki szintén példát mutatott toleranciából és közép-európaiságból.

Ugyancsak támadja a szerző az 1997-es cseh–német deklarációt – az Európai Parlament 2002 novemberében követendő példaként említette ezt a dokumentumot –, amely többek között megkérdőjelezi a 115/1946. sz. ún. büntetlenségi törvényt. Ez a törvény tette lehetővé, hogy az 1945 májusa és 1945. október 28-a között a németeken és magyarokon elkövetett „igazságos bosszú” végrehajtói büntetlenséget élvezzenek. Manapság a cseh történészek is vitatják az „igazságos bosszú” elvét, azt azonban, hogy ennek hatályát 1945 novemberéig kiterjesztette a törvény, egyértelműen hibásnak tartják. Beňa viszont teljes mértékben egyetért a törvény szellemével, s kitart amellett, hogy a háború után a kollektív felelősséggel sújtott magyarokon és németeken elkövetett bűntettek nem minősülhetnek büntethetőnek, hiszen ez az időszak különleges helyzet volt, amikor az államhatalom abszenciája miatt újraéledt a vérbosszú intézménye. Ember embernek farkasa lett, hivatkozik a szerző Hobbesra, vagyis visszaállt az emberiség ősellapota.

Azt már csak a margóra írva tegyük hozzá, hogy Hobbes bizonyára tiltakozna, mint ahogy az ősellapotú ember is, aki valószínűleg sohasem lett volna képes olyan értelmetlen és indok nélküli erőszakra, mint amilyenre a náci és – persze nem egyenlőségelet téve cselekedetük súlya mellé – a kollektív bűnösség cseh és szlovák prófétái és végrehajtói képesek voltak.

Amúgy pedig azokat, érvel a szerző, akik tényleg büntetteket követtek el, a törvény utolérte, hiszen ezt a 38/1945. sz. elnöki dekrétum lehetővé tette. Csupán azt felejtje el hozzátenni, hogy a csehszlovák igazságügy-miniszter jelentése szerint 1947 végéig csupán 104 esetben emeltek vádat ilyen bűntettek elkövetői ellen, elítélve pedig mindössze 4 személy volt.

Beňa külön foglalkozik a Szlovák Nemzeti Tanács és Beneš elnök azon rendeleteivel, amelyek a szlovákiai magyarokat érintették. Érvrendszere az eddigiekkel azonos, meglepetést azonban még így is tud szerezni, s nem is azzal, hogy tagadja azt, hogy a németek és magyarok vagyonának elkobzása a

kollektív bűnösség elvén alapult volna, hanem azzal, hogy jogosnak tartja az érintett magyarok kárigényét, noha szerinte kártérítésért a magyar államhoz kellene fordulniuk.

Ezekben a fejezetekben Beňa érvelése és stílusa a korabeli állapotokat idézi. Szívesen hivatkozik például – a valóságos történelmi berkekben korántsem ennyire hiteles – Gustáv Husákra, így például annak bizonyításánál, hogy a magyar kisebbség tagjai jogosan veszítették el csehszlovák állampolgárságukat. A csehszlovák vezetés etnikai homogenizációs terveivel, a magyarok ki- és széttelepítésével és a szlovákok betelepítésével kapcsolatban pedig így nyilvánul meg: *„A szlovák politikai és állami szervekben megfogalmazódott tervek a szlovák földműveseknek a gazdag déli területeket, vagyis az ősi szlovák térséget – ahonnan a hegyi vidékekre kiszorították őket – érintő történelmi jogán alapultak.”* De a *„történelmi Magyarország rabszolgaságának sötét korszaka”* és más hasonló kifejezések sem a mai modern történetírás szótárába tartoznak.

A szerző a továbbiakban foglalkozik még a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezménnyel, a reszlovakizációval és a magyarokat sújtó népbírói ítéletekkel is. Ezekben a részekben azonban csupán önmagát, többször is elpufogatott érvrendszerét ismétli meg.

Az írástudók felelőssége régi probléma, a könyveket azonban kiadók adják ki, s olvasók értelmezik. Ha már volt egy kiadó, amely Beňa könyvét megjelentette, remélhetőleg az olvasók sokkal felelősségteljesebben fognak viselkedni, és mellőzni fogják az ismeretett művet.

Az *Antigoné* című dráma alapértelmezése szerint Kreón és Antigoné személyében az állam törvényekbe foglalt és az istenek íratlan erkölcsi törvénye áll egymással szemben. A dráma megoldása ismert, a tragikus befejezést követően a kar mondja ki az erkölcsi tanulságot: *„Bölcs belátás többet ér / Minden más adománynál. / Az isteneket tisztelni kell, / Göggel teli ajkon a nagy szavak / Nagy romlásra vezetnek – S józanná nem tesz csak a vénség.”*

Die Vision von Mitteleuropa – Stephan Széchenyi (1791–1860) und seine Reformideen. Tausend Jahre Lebensgemeinschaft in Mitteleuropa. Wien, 2002, 417 p. /integration XIX.–XX. Mitteleuropa-Studien./

A szépen kivitelezett, ezüstszínű borítóval megjelent kötet több részből álló címe (*Közép-Európa eszménye – Széchenyi István [1791–1860] és reformeszméi. Ezeréves együttélés Közép-Európában*) ugyan azt sugallja, mintha a közép-európaiság lenne a kötet egyedüli témája, azonban ez nem így van. Valójában két, egymástól jól elhatárolható témakörrel van szó, amelyek csak a magas szöveges szintjén mutatnak némi rokonságot. A kötet két, egymástól időben távol álló konferencia előadásait gyűjtötte egybe. Az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége Széchenyi István születésének bicentenáriuma alkalmából rendezett konferenciát 1991-ben, s 2000 októberében ugyanez a szervezet hívott össze nemzetközi konferenciát a magyar államalapítás ezeréves évfordulója alkalmából.

A kötet első része (181 oldal) tehát Széchenyi István életével és világképével foglalkozik. Jeles osztrák, magyar és cseh tudósok adják közre a konferencia idején legújabbnak számító kutatási eredményeiket, gazdagítva ezzel Széchenyi Istvánról alkotott képünket. A második részben (233 oldal) viszont az ezeréves magyar állam történetének egy-egy szakaszát elemzik a nemzetközi konferencián részt vett osztrák, magyar, szlovák, cseh, orosz, lengyel és román kutatók.

A kötet összeállítója és kiadója *Deák Ernő* történész, az Osztrák Tudományos Akadémia Kelet-Közép-Európai Intézetének munkatársa, aki egyben a konferenciát szervező civil szervezetnek, az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetségének elnöki tisztét is betölti. A kötetben megjelent német nyelvű előadások szövegét *Maria Jahn Brandenstein* lektorálta és rendezte sajtó alá.

A Széchenyi-konferencia tizenkét előadásának bevezetőjét *Erhard Busek*, az ismert osztrák politikus, kutató és közíró tartotta, aki rámutatott arra, hogy bár Széchenyi reformelképzelései és lépései haladóak voltak, mégis ellentétbe kerültek a fejlődést forradalmi úton szorgalmazó radikális magyar politikával,

amelyet Kossuth Lajos személyesített meg. Az azóta eltelt több mint másfél évszázad igazolta, hogy nemcsak forradalom útján lehet radikális társadalmi változásokat kieszközölni, hanem – mint azt a közép-kelet-európai térségben 1989-ben lezajlott békés rendszerváltás példáján lemérhettük – ez vérontás nélkül is elérhető. Széchenyi azonban ezt nem tudhatta – állapítja meg Erhard Busek.

Széchenyi *Napló*jának feljegyzéseiből tudjuk, hogy a gróf nem bízott egy felkelés vagy forradalom győzelmében, túl esetlenségnek, elmaradottnak vélte a 19. század első felének magyarságát ahhoz, hogy a Habsburg császári rendszerrel a győzelem reményében vehesse fel a harcot. Egyúttal azonban féltette is nemzetét attól tartva, hogy az esetleges radikális lépéseket szörnyű megtorlás fogja követni, amely végzetes lehet a nemzet számára. Ez a helyzet váltotta ki benne a kételyeket, amelyek gyakran önvádba torkolltak. Helyzetét még jobban kiélezte a császári udvar részéről személye és tettei iránt megnyilvánuló bizalmatlanság és gyakori mellőzés. Ezen alapkonfliktusok mentén indult el *Paul Harmat* bécsi orvos pszichiáter, aki a konferencián *Széchenyi öngyilkossága* címmel tartott előadást. Harmat doktor az addig megjelent szakmunkákra hivatkozik egyetértve vagy vitatkozva az azokban megfogalmazott megállapításokkal. Nem ért egyet például Németh Lászlónak azzal a megállapításával, hogy Széchenyi nem szenvedett súlyos lelki betegségben. Megjegyzi, hogy Németh László amellett, hogy kitűnő író volt, orvos is volt, de a pszichiátriában nem volt jártas. Paul Harmat szerint Széchenyi már gyermekkorától bizonyos személyiségzavarral küzdött, később ez kedélybetegségként jelentkezett, majd 1848-ban bekövetkezett egy mániákus depresszív állapot, amely az összeomlásához vezetett, jól látható elmezavar kíséretében. Állapota csak 1852–1856 között kezdett javulni, majd 1857–1860 között láthatóan helyreállt a lelki egyensúlya. 1860. március 3-a után azonban súlyos visszaesés következett be állapotában, amely az öngyilkossághoz vezetett. A szerző elismeri, hogy Széchenyit a politikai események, az állandó megfigyelés és egyéb rendőri zaklatások, valamint Magyarország helyzetének kilátástalansága törte le, de ahhoz, hogy öngyilkos legyen, személyi-

ségzavaroknak is járulniuk kellett. Ezért szerinte nem lehet tisztán politikai öngyilkosságról beszélni.

Katona Tamás magyar történész *Széchenyi élete és műve* címmel tartott előadásában tényszerűen, röviden összefoglalja Széchenyi életének történetét. *Csendes Péter* bécsi geográfus *Bécs–Pozsony–Pest-Buda – Széchenyi életének állomásai* címmel röviden leírja a három város 19. század első felében megfigyelhető fejlődését, demográfiai összetételét, valamint gazdasági és társadalmi jelentőségét, különös tekintettel a közgazdaságban betöltött szerepükre.

Széchenyi szellemi világával *Hanák Tibor* bécsi filozófus, közíró foglalkozik a *Széchenyi világgépe és a korszellem* című előadásában. A szerző elemző módon ismerteti azokat az európai szellemi irányzatokat és azok képviselőit, amelyek és akik Széchenyire hatottak, tehát elsősorban a francia filozófusokat, az osztrák és német vallási művek szerzőit, valamint a 17–18. század angol filozófusait és Lord Byron költőt. A szerző elemzései lezárásaként így fogalmaz: „Figyelembe véve Széchenyi állandóan megnyilvánuló, többször hangoztatott hazaszeretetét és nemese érzületét, elmondhatjuk, hogy nemcsak a »legnagyobb magyar«, hanem a humanizmus eszméjének egyik legnagyobb és leghatékonyabb magyarországi képviselője volt.”

Gergely András magyar történész *A Kelet népe Széchenyi eszmevilágában* című előadása ugyan nem az említett konferencián hangozott el, hanem egy évvel később a bécsi Collegium Hungaricum-ban, mindazonáltal jól beleillik a kötetbe. A szerző hosszabb eszme-futtatást tart a Kelet és a Nyugat fogalmáról a történelemben, majd felteszi a kérdést, honnan jöttünk mi magyarok és miért vagyunk itt? Széchenyi szerint az egyedüli nép, amely Ázsiából származik és Európában él, az a magyar. A Kossuthtal folytatott polémia során Széchenyi 1841-ben megírta a *Kelet népe* című vitairatát, amelyben a magyarság vélhetően keletről hozott tulajdonságaival indokolja radikalizmus- és forradalomellenes nézeteit. Kifejti, hogy a magyar egy fiatal nép, de egy fiatal is lehet beteg, és meg is halhat. Ezért óvatosan kell bánni a magyarokkal, nem szabad őket túlterhelni. Nem szeretik a kísérletezést, kímélni kell őket. A fejlődést nem szabad náluk túlzottan siettetni, hanem

fokozatosan és elővigyázatosan kell bevezetni. Széchenyi tehát ezzel indokolta, hogy miért nem híve a radikális és forradalmi cselekedeteknek Magyarországon. Gergely András ezt a témát részletesen elemzi az előadásában. Megállapítja, hogy a *Kelet népe* nem más, mint a magyarság sajátos legitimitációjára tett kísérlet. Széchenyi arról kívánja a többi európai népet meggyőzni, hogy a magyarság és Magyarország modernizálása az egész emberiség számára kifizetődő lehet.

A kötet talán egyik legfigyelemreméltóbb írásának szerzője *Horst Haselsteiner*, a bécsi egyetem történészprofesszora, aki *A nemzetiség, nemzet és birodalom jelentősége Széchenyi Istvánnál* címmel közli dolgozatát. Az anyai ágon magyar származású professzor eszmefuttatása sok tekintetben reálisabbnak tűnik, mint mások valamilyen irányban elfogult elemzései. Horst Haselsteiner nem egy bizonyos szempont szerint válaszolja meg a kérdéseket, hanem Széchenyi életének és kötődéseinek alapján sokszínű képet fest politikai és szellemi világképéről. Többek között megállapítja, hogy Bécshez és az uralkodóhoz fűződő ifjúkori élményeiből eredően lojalitása a császári udvarhoz a később keletkezett ellentétek következtében ugyan egyre gyengébbé vált, de egészen haláláig fennmaradt. A magyar nemzet és a haza iránti érzelmei ugyan később bontakoztak ki, de igen erősek voltak. A szerző ezt is részletesen elemzi, rámutatva arra, hogy a németül, latinul, olaszul, franciául, angolul és természetesen magyarul beszélő Széchenyi nem vált csólátóvá, hanem korának talán legolvasottabb és legműveltebb politikusaként a felvilágosodás és a humanizmus eszméit vallva próbálta nemzetét felemelni. A szerző azzal fejezi be értékelését, hogy Széchenyi egy igazi magyar, humanista és reformer volt, akinek elsősorban Magyarország, de az egész Monarchia megreformálása volt a célja. Ebből eredően tehát egy „európai közép-európai, illetve egy közép-európai európai” személyiség volt.

Nemzetiségi sokféleség – kulturális összhang. A közép-európai identitás kritériumai címmel *Csáky Móritz*, az Innsbrucki Egyetem történelemprofesszora főleg elméleti síkon elemzi a soknemzetiségű Európa nemzeti identitással kapcsolatos kérdéseit. Elsősorban a Habsburg Monarchia és Magyarország

az elemzés tárgya. Többek között idézi a szlovák származású közíró, Ján Čaplovič egyik tanulmányát, amelynek címe *A magyar királyság, Európa kicsiben*. Ezzel arra kíván utalni, hogy a soknemzetiségű Magyarországon szinte Európa valamennyi nemzete megtalálható.

Széchenyi gazdaságpolitikai programjáról a „Hitel” című műve kapcsán címmel *Stier Miklós* budapesti történész elemzi Széchenyinek az ipar, a kereskedelem és a pénzügyek terén kifejtett tevékenységét.

Deák Ernő, a kötet összeállítója *Széchenyi és a korabeli magyar irodalom* címmel Széchenyi levelezése, naplója és egyéb kapcsolatai alapján a 19. század első felének szinte valamennyi alkotójával foglalkozik. Rámutat arra, hogy az egyes művek vagy alkotók milyen hatással voltak Széchenyire, illetve mi volt Széchenyi véleménye ezekről. A terjedelmes tanulmány számos idézetet tartalmaz a korabeli versekből és prózai írásokból.

Richard Pražák, a brünni egyetem ismert hungarológus professzora *Széchenyi cseh és szlovák szemmel* című előadásában egy kevésbé közismert adatot közöl a gróf 1814. évi ifjúkori prágai tartózkodásáról. Metternich egyik csehországi besúgója jelentette, hogy Széchenyi egy prágai fogadóban asztaltársasággal együtt vacsorázott, ahol azt nyilatkozta, hogy „Ausztria az ideiglenes fennmaradásáért küzd. Ebből a közdelemből ugyan győztesen kerül ki, de napról napra közeledik az alkonya. Egy évszázadon belül szétesik, mert egyes részeinek a különbözősége óráról órára növekszik, és ezek szakadatlanul távolodnak el egymástól.” Pražák professzor ezen próféciaának beillő szavak megvalósulását látva enyhe nosztalgiával állapítja meg, hogy a Monarchia szétesése idején sokan ujjongtak, de mára kiderült, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia a 19. század európai politikájában jelentős kiegészítő szerepet töltött be. Az előadás további részében a szerző a Széchenyi család csehországi kötődéseit eleveníti fel. Sorra veszi azokat az arisztokrata családokat, amelyekkel a Széchenyi család rokoni vagy egyéb ismeretségi viszonyban állt. Ez vonatkozik Széchenyi Ferencre, István édesapjára is. Vele kapcsolatban megemlíti, hogy a magyar jakobinusok egyik 1795-ben kivégzett vezére, a Pozsony melletti Modorból száрма-

zó Hajnóczy József Széchenyi Ferenc titkára volt. A gróf csak kis híján került el a rendőri kihallgatást úgy, hogy a kritikus időt Prágában vészelte át testvérhűgánál, aki Desfours gróf felesége volt. Richard Pražák beszámol arról is, hogy Széchenyi nyomtatásban megjelent műveit cseh és szlovák írástudók tolmácsolták saját nyelvükre. Jan Neruda cseh költő 1860-ban a gróf halála alkalmából verset is írt Széchenyiről, akit a legnagyobb magyaroknak nevezett. Ez a vers meg is jelent a *Posel z Prahy* (Prágai Hírnök) című folyóiratban.

Varga József bécsi történész és közíró *Széchenyi eszméi Magyarország politikai és kulturális törekvéseiben a 20. század első felében* című előadásában a két világháború közötti Magyarországon érvényesülő politikai és művelődési koncepciókat, valamint ezen a téren megvalósult gyakorlatot szembesíti Széchenyi István törekvéseivel. Kiindulásként Szekfű Gyula 1920-ban megjelent *Három nemzedék* című művének korabeli fogadtatását és a mű kapcsán kialakult heves vitákat jellemzi. Megállapítja azt is, hogy a művelődés és oktatás terén Széchenyi eszméi a két világháború közötti Magyarországon igen jól érvényesültek. A demokrácia és az egyéni jogok terén viszont kevés előrehaladás történt.

A kötet másik része az *Együttélés ezer éve Közép-Európában* címmel a magyar államalapítás ezeréves évfordulóján megrendezett konferencia előadásait tartalmazza. A bevezetőt itt is Erhard Busek tartotta *A 2000. év – korszakhatár vagy a fordulat éve? – Mindenképpen van jövőnk* címmel. Eszmefuttatásában rövid leltárt készít a 20. századi Európa fejlődéséről, külön kiemelve az emberiség számára rossz dolgokat, a háborúkat és üldöztetéseket, amelyeket magunk mögött kell hagynunk. A másik felsorolásban a megőrzésre alkalmas, előreívő eszméket és gyakorlatot veszi számba. Ezek között az európai integráció fontos helyen szerepel.

Egy európai régió kollektív emlékezete: Közép-Európa címmel Csáky Mórítz osztrák történész nagy ívű összefoglaló tanulmányt közöl a közép-európaiság 20. századi eszmei áramlatairól.

A két bevezető előadást követően a magyar államalapítást és Magyarország 1526-ig terjedő történelmének különböző vonatkozásait hét előadás taglalja. Engel Pál, az idő-

közben elhunyt kiváló magyar történész *A Magyar Királyság megalakulása európai nézőpontból* címmel foglalja össze a korszakról addig feltárt ismereteket. Bertényi Iván professzor, a címertan kiváló ismerője *Magyarország címerének kialakulása európai összehasonlításban* címmel a magyar állami címer fejlődését elemzi 1526-ig. Deák Ernő *A vendégjog mint az interetnikai viszonyok regulátora* című előadásában a középkori magyarországi városi lakosság jogállását és jogrendszerét elemzi. Ezek után a magyar-osztrák, magyar-cseh-morva, magyar-lengyel, magyar-szerb-horváth középkori kapcsolatokkal foglalkozó tanulmányok következnek. A magyar-szlovák kapcsolatokról Viliam Čičaj, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa *A szlovák történetírás Magyarország-képe* címmel tartott előadást. Ebben azonban inkább a szlovákok és a szlovák történetírás 18–19. századi fejlődését fejtegeti. Ez talán úgy vonatkoztatható a szlovák-magyar kapcsolatokra, hogy a szlovákság a történelmi Magyarország részét alkotta.

Befejezésül elmondható, hogy a kötet mindkét témájával jelentősen hozzájárul a nyugati világ magyarsággépének a valóság irányába történő elmozdításához, legalábbis a német nyelvterületen. Külön pozitívként kell nyugtáznunk, hogy a beszámolók és összefoglaló tanulmányok nem vesznek el a belső magyar viszonyok és gyakori torzszalkodások leírásában, hanem mindig az európai fejlődés hátterében, azzal összevetve taglalják a magyar történelmet.

Varga Sándor

Számunk szerzői

Boros Ferenc (1931)
történész (Budapest, Magyarország)

Bukovszky László (1966)
levéltáros-történész (Állami Járási
Levéltár, Vágsellye, Szlovákia)

Gabóda Béla (1962)
főiskolai tanár (Kárpátaljai Magyar
Tanárképző Főiskola, Beregszász,
Ukrajna)

Gaucsík István (1973)
történész (A Magyar Kultúra
Dokumentációs Központja, Pozsony,
Szlovákia)

Gyönyör József (1920–2003)
politológus, jogtörténész
(Egég, Szlovákia)

Hunčík Péter (1951)
orvos pszichiáter
(Dunaszerdahely, Szlovákia)

Pine, Frances (1952)
Girton College (Cambridge,
Nagy-Britannia) és Max Planck Institute
for Social Anthropology (Halle,
Németország)

Rathmann János (1934)
filozófus, kultúrtörténész, germanista,
Szent István Egyetem,
Gödöllő–Budapest, Magyarország)

Schöpflin György (1939)
politológus, történész
(London, Nagy-Britannia)

Simon Attila (1966)
történész (Fórum Kisebbségkutató
Intézet, Somorja, Szlovákia)

Tóth Endre (1975)
történész, doktorandusz
(České Budějovice, Csehország)

Varga Sándor (1942)
történész (Pozsony, Szlovákia)